MASOC 1.3M

एम. ए समाजशास्त्र

सत्र - I

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार सुधारित अभ्यासक्रम

जागतिकीकरणाचे समाजशास्त्र

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्राध्यापक रविन्द्र कुलकर्णी
कुलगुरू
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक (डॉ.) अजय भामरे
प्र-कुलगुरू
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक (डॉ.) संतोष राठोड
प्रभारी संचालक
दूरस्थ व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक : **प्रा. अनिल बनकर**
कला शाखा प्रमुख
दूरस्थ व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक : **कु. पंक्ती सुर्वे**
सहायक प्राध्यापक,
समाजशास्त्र विभाग,
दूरस्थ व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र (CDOE),
मुंबई विद्यापीठ.

संपादक : **डॉ. रंगाराव हेंडगे**
सहयोगी प्राध्यापक,
शिवराज महाविद्यालय,
पिंपळगाव कोलते, ता. भोकरदन जिल्हा-जालना

लेखक : **डॉ.शिवाजी उकरंडे**
सहायक प्राध्यापक
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी.

: **डॉ.संजय कांबळे**
सहायक प्राध्यापक
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

एप्रिल २०२४ , मुद्रण - १ ISBN 978-93-6728-279-3

प्रकाशक
संचालक, दूरस्थ व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र.
मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई- ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी आणि मुद्रण
मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय. विद्यानगरी, मुंबई

अनुक्रमणिका

इकाई क्र.	नाव	पृष्ठ क्र.
१	संकल्पना आणि वादविवाद: अतिजागतिकवादी, संशयवादी, परीवर्तनवादी	१
२	जागतिकीकरण आणि त्याचा असंतोष	१४
३	जागतिकीकरणावरील दृष्टीकोन: मार्क्सवादी, नवउदारवादी आणि इतर	२२
४	आर्थिक परिमाण : फोर्डवाद ते उत्तर फोर्डवाद संक्रमण, वित्तीय अर्थव्यवस्थेची वाढ	३७
५	तांत्रिक परिमाण: नेटवर्क सोसायटी - प्रवाह आणि कालातीत वेळ, डिजिटल तंत्रज्ञान, सीमाविरहित जग	४७
६.	सांस्कृतिक परिमाणे: जागतिक प्रवाह, बहुसांस्कृतिकता, संकरीकरण, धार्मिक मूलतत्त्ववाद	६४
७.	बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि बाजार	७८
८.	राष्ट्र राज्ये, आंतरराष्ट्रीय एजन्सी आणि अशासकीय संघटना	९२
९.	नवीन तंत्रज्ञान आणि प्रसार माध्यमे	१०४
१०.	उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण- पार्श्वभूमी आणि वादविवाद	११६
११.	राज्याची बदलती भूमिका	१२६
१२.	जागतिकीकरण आणि सामाजिक समता कार्यक्रम आणि लोक चळवळीवर प्रभाव	१३६

एम. ए समाजशास्त्र

सत्र - I

जागतिकीकरणाचे समाजशास्त्र

अभ्यासक्रम

[04 Credits, Lecture hours: 60]

[Total Marks: 100. University assessment: 50; Department/College assessment: 50]

Course Objectives

1) The paper aims to delineate the nature & dynamics of globalization.
2) The characteristics of & issues relating to globalization are explored.
3) It examines the impact of globalization in India & the resistance movements that look critically at globalization.

Course Outcome

1) Learner will be able to understand the nature of Globalization
2) Learner will be able to discern the networks & scales of globalization
3) Learner will be able to critically analyse the agencies of globalization
4) Learner will be able to critically analyse the impact of globalization

Unit I Introduction [01 Credit, Lecture hours: 15]

a) Concepts & Debates: Hyperglobalists, Skeptics, Transformationlists
b) Globalization and its discontents
c) Perspectives on Globalization: Marxist, Neo Liberal & Others

Unit II Dimensions of Globalization [01 Credit, Lecture hours: 15]

a) Economic dimension: Transition from Fordism to Post-Fordism, growth of financial economy
b) Technological dimension: Network Society -Space of flows & Timeless time, Digital Technologies, Borderless World
c) Cultural dimensions: Global flows, Multiculturalism, Hybridization, Religious Fundamentalism

Unit III Globalization & Its Agents [01 Credit, Lecture hours: 15]

a) Multinational Corporations and the Market
b) Nation-state, International Agencies & N.G.Os
c) New Technologies and the Media

Unit IV Globalization: The Indian Context [01 Credit, Lecture hours: 15]

a) Liberalization, Privatization, Globalization-Background & debate
b) Changing role of the state
c) Globalization & Impact on Social Equity Programmes & People's movements

References

Appadurai, Arjun. (1997). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. New Delhi: Oxford University Press.

Ashley, D. (1997). History without a Subject- The Postmodern Condition. Westview Press.

१

संकल्पना आणि वादविवाद: अतिजागतिकवादी, संशयवादी, परीवर्तनवादी

घटक रचना

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ जागतिकीकरणाचे पैलू

१.३ जागतिकीकरणाच्या व्याख्या

१.४ अतिजागतिकवादी दृष्टीकोन

१.५ संशयवादी दृष्टिकोन

१.६ परिवर्तनवादी दृष्टिकोन

१.७ सारांश

१.८ प्रश्न

१.९ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

१. जागतिकीकरण आणि त्याच्या व्याख्या यावर लक्ष केंद्रित करणे.

२. जागतिकीकरणाच्या तीन प्रमुख दृष्टीकोनांवर चर्चा करणे.

३. या गुंतागुंतीच्या घटनेवर चिकित्सक चर्चाविश्व प्रवचन व विविध दृष्टीकोनांना प्रोत्साहन देताना हे सर्वसमावेशक समज समज देणे .

४. अर्थव्यवस्था, राजकारण आणि संस्कृतीवरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव स्पष्ट करणे.

१.१ प्रस्तावना

जागतिकीकरणामध्ये जगभरातील पैशांचे हस्तांतरण, तांत्रिक प्रगती, आंतरराष्ट्रीय उत्पादन, वाढते पर्यटन आणि राष्ट्र-राज्यांचा कमी होत जाणारा प्रभाव यासारख्या विविध घटनांचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, हे एक चर्चाविश्व म्हणून देखील वापरले जाते ज्यामध्ये जागतिकीकरणाची स्वीकृती अपरिहार्य, अपरिवर्तनीय म्हणून मांडली जाते. सर्वात सोप्या पद्धतीने जागतिकीकरणाची व्याख्या म्हणजे "जगाशी संबंध जोडणे होय.

१.२ जागतिकीकरणाचे पैलू

जागतिकीकरण ही एक जटिल घटना आहे जी सीमा ओलांडते, आपल्या जीवनाच्या विविध पैलूंवर परिणाम करते:

आर्थिक जागतिकीकरण: या पैलूमध्ये जगभरातील अर्थव्यवस्थांचा परस्परसंबंध समाविष्ट आहे. हे तंत्रज्ञान आणि दळणवळणातील प्रगतीमुळे सुलभ आंतरराष्ट्रीय व्यापार, गुंतवणूक आणि आर्थिक प्रवाहाच्या प्रसाराद्वारे अधोरेखित होते.यामध्ये मुक्त व्यापार करार, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आउटसोर्सिंग आणि वित्तीय बाजारांचे एकत्रीकरण हे प्रमुख घटक आहेत.

सामाजिक जागतिकीकरण: या पैलूमध्ये समाजाच्या परस्परसंबंधांचा समावेश होतो, ज्यामुळे सामाजिक संबंध, जीवनशैली आणि ओळख प्रभावित होतात. स्थलांतर, बहुसांस्कृतिकता आणि मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय बद्दलच्या विचारांची देवाणघेवाण हे या पैलूचा भाग आहेत.

राजकीय जागतिकीकरण: हे राष्ट्रांमधील वाढत्या परस्परसंबंध आणि सहकार्याचा संदर्भ देते, ज्यामुळे जागतिक राजकीय संस्था, करार आणि युती तयार होतात. संयुक्त राष्ट्र, आंतरराष्ट्रीय फौजदारी न्यायालय आणि हवामान बदल आणि मानवी हक्कांवरील विविध आंतरराष्ट्रीय करार यासारख्या संस्था हा परस्परसंबंध दर्शवतात.

सांस्कृतिक जागतिकीकरण: हे सीमा ओलांडून सांस्कृतिक घटकांच्या प्रसार आणि देवाणघेवाणीशी संबंधित आहे. यात कल्पनांचा, मूल्यांचा, भाषांचा, परंपरांचा आणि जगभरातील लोकप्रिय प्रसाराचा समावेश आहे.

पर्यावरणीय जागतिकीकरण: जागतिकीकरणाचा पर्यावरणावर खोलवर परिणाम झाला आहे. आंतरराष्ट्रीय प्रदूषण, संसाधने काढणे आणि हवामान बदलासारख्या पर्यावरणीय समस्यांचा प्रसार सीमा ओलांडून पर्यावरणीय समस्यांचा परस्परसंबंध दर्शवितो.

समाजशास्त्रज्ञांच्या मते, ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये समाजाच्या आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रातील परस्परसंबंधित बदलांचा समावेश आहे. आर्थिकदृष्ट्या, जगभरातील सर्व ठिकाणे एका जागतिक स्तरावरील एकात्मिक आर्थिक प्रणालीमध्ये समाविष्ट करण्यासाठी भांडवलशाहीच्या विस्ताराचा संदर्भ देतात. उदाहरणार्थ, जागतिक व्यापार संघटना, ॲपल, मायक्रोसॉफ्ट, अमेझॉन सारख्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या. सांस्कृतिकदृष्ट्या, ते कल्पना, मूल्ये, नियम, वर्तन आणि जीवनशैली यांचा जागतिक प्रसार आणि एकीकरण यांचा संदर्भ देते. उदाहरणार्थ, सुशी, पिझ्झा, हॅलोविन आणि व्हॅलेंटाईन डे सारखे सण यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय पाककृतींनी प्रदेशांमध्ये लोकप्रियता मिळवली आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यवसायांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या इंग्रजी भाषेचे प्रभुत्व हे ही दिसून येते.

१.३ जागतिकीकरणाच्या व्याख्या

समाजशास्त्रज्ञ **ल्यूक मार्टेल** यांनी त्यांच्या "द सोशिऑलॉजी ऑफ ग्लोबलायझेशन" या पुस्तकात म्हटले आहे की, जागतिकीकरण म्हणजे "खुल्या स्पर्धेच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेत गरीब देशांचे एकत्रीकरण". ते स्पष्ट करतात की अनेकदा जागतिकीकरणाची प्रक्रिया एकाच हेतूने सुरू होते, उदा, बाजार विस्तार. पण एक स्नोबॉल इफेक्ट आहे (ती एक प्रक्रिया आहे जी लहान महत्त्वाच्या सुरुवातीच्या स्थितीपासून सुरू होते आणि नंतर हळूहळू तयार होते आणि मोठी होते) आणि नंतर जागतिकीकरण आर्थिक, उद्योजक आणि सांस्कृतिक प्रभावांचे मिश्रण बनते.

अँथनी गिडेन्स, एक प्रख्यात समाजशास्त्रज्ञ,जागतिकीकरणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करतात.

अ) "जागतिकीकरणाची संकल्पना वेळ-अवकाश अंतराच्या मूलभूत पैलूंना व्यक्त करणे म्हणून उत्तम प्रकारे समजली जाते. जागतिकीकरण हा उपस्थिती आणि अनुपस्थितीचा परस्परसंवाद, सामाजिक घटना आणि सामाजिक संबंधांच्या परस्परसंवादाशी संबंधित आहे.

ब) "जगभरातील सामाजिक संबंधांची तीव्रता जे दूरच्या परिसरांना अशा प्रकारे जोडतात की स्थानिक घडामोडी अनेक मैल दूर घडणाऱ्या घटनांद्वारे आकार घेतात."

उदाहरणार्थ, ग्रेटा थनबर्ग सारख्या कार्यकर्त्यांसह जागतिक हवामान बदल चळवळीने जगभरातील स्थानिक निषेध आणि पुढाकारांना प्रेरणा दिली आहे. COVID-19 साथीच्या रोगाने हे दाखवून दिले की जगाच्या एका प्रदेशात उद्भवणारे आरोग्य संकट ही जागतिक समस्या कशी बनली, ज्यामुळे दैनंदिन जीवनावर आणि दूरच्या भागातील धोरणांवर परिणाम झाला.

थॉमस फ्रीडमन या पत्रकाराने त्यांच्या "द वर्ल्ड इज फ्लॅट" या पुस्तकात जागतिकीकरणाची कल्पना लोकप्रिय केली, ज्याचे वर्णन "बाजार, वाहतूक व्यवस्था आणि दळणवळण व्यवस्थेचे असह्य एकत्रीकरण पूर्वी कधीच झाले नव्हते."असे केलेले आहे.

जॉर्ज रिट्झर यांनी "ग्लोकलायझेशन" ची व्याख्या स्थानिक आणि जागतिक स्तरावर मिसळणे अशी केली आहे. ते पूर्णपणे उत्स्फूर्त नाही. तसेच जागतिकीकरणाच्या व्यावसायिक हितसंबंधांपासून ते पूर्णपणे दुरावलेले नाही.

आंतरराष्ट्रीय संघटनेने दिलेल्या व्याख्या:

जागतिकीकरण हा शब्द जर्मन-अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ **थिओडोर लेविट** यांनी सादर केला आणि 1980 च्या उत्तरार्धात मुख्य प्रवाहातील व्यावसायिक प्रेक्षकांमध्ये आणला. 2000 मध्ये, (IMF) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने जागतिकीकरणाचे चार मूलभूत पैलू ओळखले उदा. व्यापार आणि व्यवहार, भांडवल आणि गुंतवणूक हालचाली, स्थलांतर आणि लोकांचे हालचाल आणि ज्ञानाचा प्रसार. स्मार्टफोन्सचा जागतिक व्यापार, मॅकडोनाल्ड्स, स्टारबक्स, टिम हॉर्टन्स सारख्या फास्ट फूड चेन हे व्यापार आणि व्यवहारांचे प्रमुख उदाहरण आहे.

परकीय थेट गुंतवणूक (FDI): परदेशात गुंतवणूक करणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या हे भांडवल आणि गुंतवणुकीच्या हालचालींचे प्रमुख घटक आहेत. डायस्पोरा समुदाय: भारतीय डायस्पोरा, उदाहरणार्थ, जगभरात पसरलेला आहे. ते त्यांच्या मातृभूमीशी मजबूत संबंध ठेवतात, भारत आणि त्यांच्या दत्तक देशांमधील व्यापार, गुंतवणूक आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणमध्ये योगदान देतात.

ऑनलाइन शिक्षण: इंटरनेटने Courseraआणि edXसारख्या प्लॅटफॉर्मद्वारे ज्ञानाचा जागतिक प्रसार करणे सहज सध्या केले आहे. जगभरातील विद्यार्थी प्रतिष्ठित

विद्यापीठांमधील अभ्यासक्रमांमध्ये प्रवेश करू शकतात, माहिती आणि कौशल्याच्या देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देतात.

जागतिक व्यापार संघटनेने जागतिकीकरणाची व्याख्या "वस्तू, सेवा आणि बौद्धिक संपत्तीच्या देवाणघेवाणीमध्ये उदारीकरण, एकीकरण आणि जागतिक सहसंबंधनिर्मितीची प्रक्रिया" अशी केली आहे.

उदाहरणार्थ Amazon आणि eBay सारख्या ऑनलाइन बाजारपेठा, खरेदीदार आणि विक्रेत्यांना सीमा ओलांडून जोडतात, वस्तू आणि सेवांच्या देवाणघेवाणीमध्ये जागतिक सहसंबंध दर्शवतात. ग्राहक जगभरातील विक्रेत्यांकडून उत्पादने सहजतेने खरेदी करू शकतात.

या जागतिक संघटना, जागतिकीकरणाची व्याख्या करताना, जागतिकीकरणाच्या आर्थिक आणि परस्परावलंबन पैलूंवर भर देतात, व्यापार, तंत्रज्ञान आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्यावर त्याचा प्रभाव मान्य करतात.

जागतिकीकरणाच्या समर्थकांचा असा विश्वास आहे की, जागतिकीकरण हे त्या प्रदेशांना जवळ आणते जे पूर्वी कधीही जवळ नव्हते, तर जागतिकीकरणामुळे काही देशांना फायदा झाला आहे, तर काही देशांना वाढती असमानता मागे राहिली आहे.

हॅन्स रोझलिंग्जच्या मते, जागतिकीकरणावर अनेकदा "पश्चिम आणि उर्वरित" निर्मितीचा आरोप केला जातो. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करण्यासाठी विविध दृष्टीकोन समजून घेणे आवश्यक आहे.

जागतिकीकरणाचा दृष्टीकोन:

जागतिकीकरणाच्या अध्यायनाच्या विविध दृष्टिकोनाचे विवेचन पुढीलप्रमाणे आहे.

१.४ अतिजागतिकवादी दृष्टीकोन

अतिजागतिकवादीचा असा तर्क आहे की जागतिकीकरण ही 'आर्थिक वाढ आणि बहुसंख्य लोकांसाठी समृद्धी आणि लोकशाहीचा प्रसार करण्याची सकारात्मक प्रक्रिया' आहे. जागतिकीकरणाच्या दृष्टीकोनातून, जागतिकीकरणाचे संभाव्य फायदे ‘प्रत्येकाच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी’ आहेत. अतिजागतिकवादीला कधीकधी जागतिक आशावादी देखील म्हटले जाते.

अतिजागतिकवादी असा दावा करतात की समकालीन सामाजिक संबंध पूर्णपणे जागतिकीकृत झाले आहेत. ते जागतिक प्रणालींच्या प्रमुखतेवर विश्वास ठेवतात, मग ते आर्थिक, सांस्कृतिक किंवा राजकीय असो. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की बहुराष्ट्रीय कंपन्या, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि सुपरनॅशनल संस्था या जगाला अधिक एकात्मिक जागतिक अस्तित्वात आकार देणारे प्रमुख चालक आहेत. ते जागतिकीकरणाला समकालीन इतिहासातील एकमेव आणि सर्वात महत्त्वाचे तथ्य मानतात. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा हा आशावादी दृष्टिकोन आहे.

या दृष्टिकोनाचे समर्थक पुढीलप्रमाणे आहेत

- थॉमस फ्रीडमन
- थिओडोर लेविट
- आर. रीच आणि बरेच काही.

थॉमस फ्रीडमन यांनी असा युक्तिवाद केला की जागतिकीकरण हे नवउदार आर्थिक धोरणांच्या जागतिक अवलंबनामुळे झाले आहे. नवउदारवाद विकसनशील देशांना अडथळे कमी करून मुक्त व्यापार आणि बाजार भांडवलशाही सुलभ करण्यासाठी सल्ला देतो, सरकारे देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय उद्योगांसाठी व्यवसाय-अनुकूल वातावरण तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित करतात. उदाहरणार्थ, व्यापार (आयात आणि निर्यात) वाढवण्याचा फायदा घेणारा चीन हा एकमेव देश नाही - ब्रिक राष्ट्रे (ब्राझील, रशिया, भारत आणि चीन) म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या चार राष्ट्रांपैकी चीन फक्त एक आहे - या राष्ट्रांनी व्यापारातील अडथळे कमी करण्यासाठी उपाय स्वीकारले आणि व्यवसायासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण केली, भरीव विदेशी गुंतवणूक आकर्षित केली आणि जलद आर्थिक विकासाचा अनुभव घेतला.

फ्रीडमन यांनी नवउदार आर्थिक तत्त्वांचा एक संच शोधला ज्याला ते "गोल्डन स्ट्रेट जॅकेट" म्हणतात. ज्यामध्ये देशांना जागतिक अर्थव्यवस्थेत यश मिळवायचे असेल तर त्यांना त्यामध्ये बसणे आवश्यक आहे.

जागतिकीकरणावरील अतिजागतिकवादींचे विश्वास आणि गृहीतके

जागतिक शांततेचा प्रचार:

जागतिकीकरणामुळे विविध समाजांमध्ये परस्परसंबंध आणि परस्परावलंबन निर्माण होते, असा त्यांचा पुरस्कार आहे. हे परस्पर सहकार्य वाढवेल जे शेवटी जागतिक शांतता प्रस्थापित करेल जी मानवी सुरक्षितता आणि आपल्या आर्थिक व्यवस्थेसाठी आवश्यक आहे. याचे एक उदाहरण म्हणजे युरोपियन युनियन, जिथे आर्थिक एकात्मता आणि सदस्य राष्ट्रांमधील सामायिक हितसंबंधांमुळे ऐतिहासिकदृष्ट्या संघर्षाची शक्यता असलेल्या देशांमध्ये दीर्घकाळ शांतता निर्माण झाली आहे.

जलद आर्थिक वाढ:

जागतिकीकरणामुळे थेट परकीय गुंतवणुकीला चालना मिळते ज्यामुळे पायाभूत सुविधांमध्ये विकास होतो. उदाहरणार्थ, UAE मध्ये, FDI ने प्रभावी पायाभूत सुविधा प्रकल्प चालवले आहेत, ज्यात आयकॉनिक गगनचुंबी इमारतींचे बांधकाम, प्रगत वाहतूक व्यवस्था आणि दुबई आंतरराष्ट्रीय विमानतळासारखे जागतिक दर्जाचे विमानतळ यांचा समावेश आहे. उदाहरणार्थ, जागतिक व्यापार आणि गुंतवणुकीसाठी चीनने उघडलेल्या पायाभूत सुविधांमध्ये उल्लेखनीय सुधारणा झाल्या, जसे की हाय-स्पीड रेल्वे नेटवर्कचा विकास आणि शहरांचे आधुनिकीकरण, देशाची आर्थिक उन्नती इ.

संसाधनांचा इष्टतम वापर:

अविकसित राष्ट्रे संसाधनांनी समृद्ध आहेत, परंतु त्यांचा वापर करण्यासाठी त्यांच्याकडे योग्य तंत्रज्ञान नाही. परंतु जागतिकीकरणाद्वारे तंत्रज्ञानाचा एक असा प्रवाह असेल, ज्याचा फायदा

शेवटी विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांना होईल. उदाहरणार्थ भारतात जागतिकीकरणामुळे सौर तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण सुलभ झाले. सूर्यप्रकाशाने समृद्ध परंतु ऊर्जा आव्हानांना तोंड देत असलेल्या या देशाने सौरऊर्जा उपाय स्वीकारले आहेत, ज्यामुळे दुर्गम आणि अविकसित प्रदेशांमध्ये शाश्वत आणि स्वच्छ ऊर्जा आणली आहे. घानाचे आणखी एक उदाहरण, ज्याने, आंतरराष्ट्रीय भागीदारी आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरणाद्वारे, त्याच्या कोको प्रक्रिया क्षमता सुधारल्या, त्याच्या कच्च्या कोको निर्यातीत मूल्य जोडले आणि तिची अर्थव्यवस्था वाढवली.

राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेकडे दुर्लक्ष:

अतिजागतिकवाद्यांचा असा विश्वास आहे की राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था महत्वाची नाही कारण राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था जागतिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. 1991 मध्ये यूएसएसआर विसर्जित झाल्यानंतर, अतिजागतिकवाद्यांचा असा विश्वास होता की जागतिकीकरण एक मजबूत वास्तव बनले आहे. सोप्या भाषेत, त्यांना वाटते की जग अधिक एकमेकांशी जोडलेले आहे. देशांनी अधिक जवळून एकत्र काम करण्यास सुरुवात केली आणि कल्पना, पैसा आणि वस्तू यासारख्या गोष्टी जगभर वेगाने हलल्या. हे घडले कारण देशांमधील अडथळे कमी झाले आणि तंत्रज्ञानाने दळणवळण आणि व्यापार सुधारला. अतिजागतिकवादी या वेळेला एक असा काळ म्हणून पाहतात जेव्हा जग जवळून जोडलेल्या समुदायासारखे बनले होते आणि एका ठिकाणी जे घडले ते इतर अनेकांवर परिणाम करू शकले.

समाजशास्त्रामध्ये, अतिजागतिकवादी दृष्टीकोन या कल्पनेवर जोर देतात की जागतिकीकरणामुळे जागतिक परस्परसंबंधित प्रणालीच्या बाजूने राष्ट्र-राज्यांचे महत्त्व कमी होत आहे. आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय प्रक्रिया जागतिक स्तरावर वाढत्या प्रमाणात एकत्रित होत आहेत.

आर्थिक एकात्मता:

अतिजागतिकवादी असा युक्तिवाद करतात की बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे कार्य करतात आणि जागतिकीकृत अर्थव्यवस्थेत योगदान देतात. Apple किंवा Google सारख्या कंपन्या, जगभरातील ऑपरेशन्ससह, या आर्थिक परस्परसंबंधाचे उदाहरण देतात. Amazon सारख्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या, जागतिक व्यापार आणि अर्थव्यवस्थांवर प्रभाव टाकून अनेक देशांमध्ये कार्यरत आहेत. ॲमेझॉनची जागतिक पोहोच हे स्पष्ट करते की एका कंपनीचा जगभरातील विविध बाजारपेठांवर कसा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडू शकतो, ग्राहकांच्या वर्तनाचा आणि पुरवठा साखळ्यांचा आकार बदलू शकतो.

सांस्कृतिक एकरूपीकरण:

अतिजागतिकवादी सुचवतात की जागतिकीकरणामुळे संस्कृतींचे अभिसरण होते. मॅकडोनाल्ड्ससारख्या फास्ट-फूड चेनचा जगभरात प्रसार आणि हॉलीवूड चित्रपटांचे वर्चस्व हे जागतिकीकृत संस्कृतीचे निदर्शक म्हणून पाहिले जाते. जागतिक स्तरावर या ब्रँड्सची लोकप्रियता राष्ट्रीय सीमा ओलांडून सामायिक ग्राहक संस्कृती दर्शवते. याव्यतिरिक्त, Netflix किंवा YouTube सारख्या स्ट्रीमिंग सेवांचा व्यापक वापर सांस्कृतिक सीमा अस्पष्ट करून जागतिकीकृत मनोरंजन प्राधान्यांकडे झालेला बदल दर्शवतो.

राष्ट्र-राज्यांचे राजकीय संकोच:

युनायटेड नेशन्स किंवा वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी अधिक शक्ती प्राप्त केली आहे, त्यांनी राष्ट्र-राज्यांच्या क्षेत्रामध्ये पारंपारिकपणे धोरणे आणि निर्णयांवर प्रभाव टाकला आहे. पॅरिस क्लायमेट अॅकॉर्ड सारख्या जागतिक करारांची स्थापना, राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे जाणाऱ्या जागतिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी प्रयत्नांचे प्रदर्शन करते, विशिष्ट धोरण क्षेत्रांमध्ये वैयक्तिक राष्ट्र-राज्यांची कमी होत चाललेली स्वायत्तता अधोरेखित करते.

तांत्रिक प्रगती:

अतिजागतिकवादी जागतिक संप्रेषण आणि परस्परसंबंध सुलभ करण्यासाठी तंत्रज्ञानाची, विशेषतः इंटरनेटची भूमिका अधोरेखीत करतात. इंटरनेटने, विशेषतः, जागतिक दळणवळणाचा कायापालट केला आहे. फेसबुक आणि ट्विटर सारखे प्लॅटफॉर्म केवळ व्यक्तींना जोडत नाहीत तर राष्ट्रीय सीमा ओलांडून हालचाली आणि सक्रियता देखील सुलभ करतात.

हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की अतिजागतिकवादी दृष्टीकोन या ट्रेंडवर प्रकाश टाकत असताना, संशयवाद आणि परिवर्तनवादी यांसारखे इतर दृष्टीकोन देखील आहेत जे भिन्न दृष्टिकोन देतात.

१.५ संशयवादी दृष्टिकोन

व्यापकपणे, संशयवादी मानतात की जागतिकीकरण ही शेकडो वर्षांपासून सुरू असलेली प्रक्रिया आहे आणि आपण त्या प्रक्रियेच्या दुसऱ्या टप्प्यात आहोत. त्यांचा असा विश्वास आहे की राष्ट्र-राज्य हे जगातील अर्थव्यवस्था, समाज आणि पर्यावरणाचे सर्वात महत्वाचे घटक आहेत. ते जागतिकीकरणाला "मिथक" समजतात.

जागतिकीकरणाचे समर्थक:

- राल्फ डॅरेनडॉर्फ
- ग्रॅ हम थॉम्पसन
- पॉल हर्स्ट

जागतिकीकरणाचे समाजावर होणारे दुष्परिणाम त्याच्या सकारात्मक परिणामांपेक्षा कितीतरी जास्त आहेत, असा संशयवादी तर्क करतात. हे म्हणणे सर्वसमावेशक शक्ती म्हणून जागतिकीकरणाच्या कल्पनेला आव्हान देते. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की परस्परसंबंध वाढले असले तरी, याचा अर्थ राष्ट्रीय सीमांची संकोच किंवा राष्ट्र-राज्य नाहीसे होणे आवश्यक नाही. एक महान संशयवादी, राल्फ डॅरेनडॉर्फ, व्यक्तिवाद आणि स्पर्धा वाढल्यामुळे सामाजिक एकसंधतेला धोका असल्याचे भाकीत करतात. त्यांच्या मते लोक लोभी तर कधी अप्रामाणिक बनतात.

आपण 'हुकूमशाही शतकात' प्रवेश करणार आहोत, अशी भीती त्यांनी व्यक्त केली आहे कारण उच्च आणि खालच्या वर्गांमध्ये तीव्र संघर्ष होईल, जो शांततेने सोडवला जाणार नाही. त्यांच्या मते, जागतिकीकृत अर्थव्यवस्थेत केवळ 10 टक्के उच्चभ्रू वर्गालाच फायदा होईल.

ग्रॅहम थॉम्पसनचा सिद्धांत सुचवितो की जागतिकीकरणामुळे आर्थिक असमानता, सांस्कृतिक एकरूपता आणि शोषण होऊ शकते.

मॅकग्रू यांनी त्यांच्या पुस्तकात, ग्लोबलायझेशन इन क्वेश्चन (2000), अतिजागतिकवाद्यांवर टीका केली आहे की जागतिकीकरणाची संकल्पना एक मिथक आहे, जे आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे वास्तव तीन प्रादेशिक गटांमध्ये विभागले गेले आहे ज्यामध्ये राष्ट्रीय सरकारे खूप शक्तिशाली आहेत.

अँथनी गिडन्स अतिजागतिकवाद्यांना अनुकूल करतात परंतु अतिजागतिकवादी आणि संशयवादी दोघेही चुकीचे आहेत असा युक्तिवाद करतात. त्यांच्या मते, जागतिकीकरण,केवळ आर्थिक नाही. आधी सांगितल्याप्रमाणे, ते आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय क्षेत्रातील बदलांच्या संचाचा संदर्भ देते आणि या बदलामागील एकमेव प्रेरक शक्ती म्हणजे 'दळणवळण क्रांती'.

संशय वादयानुसार, तिसऱ्या जगातील देशांना जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये पहिल्या जगातील देशांसारखेच फायदे दिले जात नाहीत. त्यांचा असा दावा आहे की जागतिक आर्थिक एकात्मतेतील कोणतीही वाढ ज्यामध्ये सरकारी सहभाग किंवा आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा समावेश नसेल तर गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी वाढेल.

संशयवादी दृष्टीकोन समर्थकांची गृहितके:

जागतिक शांततेला धोका

संशयवादी दृष्टिकोनानुसार, जागतिकीकरण हे पाश्चात्य संस्कृती जगभर लादण्याचा प्रयत्न करण्याशिवाय काहीही करत नाही, ज्याला स्थानिक संस्कृती धोका मानते, ज्यामुळे **सॅम्युअल पी. हंटिंग्टन** यांनी उल्लेख केल्याप्रमाणे "सभ्यतेचा संघर्ष" होतो. उदाहरणार्थ, हॉलीवूड चित्रपटांचा प्रसार स्थानिक चित्रपट उद्योगांवर, मॅकडोनाल्ड्स सारख्या फास्ट फूड चेन पारंपारिक खाद्यपदार्थांच्या जागी पिझ्झा हट, आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवसायात इंग्रजीचे वर्चस्व, स्थानिक भाषांना संभाव्यतः दुर्लक्षित करणे इ .

वेगाने आर्थिक वाढ होण्याऐवजी गरिबी

जागतिकीकरण स्थलांतराला प्रोत्साहन देते ज्यामुळे संसाधनांवर भार पडतो, जागतिकीकरणामुळे यांत्रिकीकरण देखील होते ज्यामुळे कमी रोजगार आणि बेरोजगारी होते. उदाहरणार्थ, जागतिकीकरणाने भारताच्या आयटी उद्योगाच्या वाढीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे, अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या त्यांच्या आयटी सेवा भारतीय कंपन्यांना खर्चाच्या फायद्यांमुळे आउटसोर्स करतात. यामुळे भारतात रोजगार निर्मिती आणि आर्थिक वाढ झाली आहे. तथापि, यामुळे कुशल कामगारांचे ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर होऊन शहरी संसाधनांवर दबाव निर्माण झाला आहे. याव्यतिरिक्त, आयटी क्षेत्रातील ऑटोमेशन

आणि तांत्रिक प्रगतीवर भर दिल्याने काही कौशल्य संचांसाठी बेरोजगारी किंवा नोकरी विस्थापन होऊ शकते.

राष्ट्र-राज्ये महत्त्वाची आहेत

ते अजूनही महत्त्वाचे आणि सार्वभौम आहेत कारण ते राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय घडामोडींमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. **मार्टेल** सारख्या संशयवाद्यांचा असा विश्वास आहे की जागतिक राजकारणाचे भविष्य राष्ट्रीय राज्ये आणि त्यांच्या अंमलबजावणीशी संबंधित असेल. याव्यतिरिक्त, जागतिक संघटनांचा उदय जितका होत आहे तितक्याच जागतिक विरोधी चळवळी देखील होऊ शकतात

संपूर्ण जगभरात वारंवार हे पाळले जावे, याचा अर्थ जगातील मोठ्या संख्येने लोक जागतिक शासनाच्या कल्पनेशी सोयीस्कर नाहीत. थोडक्यात, संशयवादी जागतिक शासनाची कल्पना नाकारतात. जागतिकीकरणाच्या नावाखाली जे काही चालले आहे ते आंतरराष्ट्रीयवाद, प्रादेशिकतावाद, भांडवलशाही व्यवस्थेने निर्माण केलेली नव-उदारमतवादी धोरणे आहेत, असे त्यांचे मत आहे.

राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांना महत्त्व देते

कारण त्यांच्या मते आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था म्हणजे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा एकुणच प्रसार नव्हे. कारण चीनमध्ये उत्पादित केलेल्या स्मार्टफोनमध्ये दक्षिण कोरियाचे सेमीकंडक्टर, जपानमधील डिस्प्ले आणि युनायटेड स्टेट्समधील सॉफ्टवेअर यांसारखे विविध देशांतील घटक समाविष्ट होऊ शकतात. हा परस्परसंबंध राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या परस्परावलंबनावर प्रकाश टाकतो.

त्यामुळे आपण शेवटी असा निष्कर्ष काढू शकतो की ते जागतिकीकरणावर "निराशावादी" दृष्टिकोन मांडतात.

१.६ परिवर्तनवादी दृष्टिकोन

अतिजागतिकवादी आणि संशयवादी दृष्टिकोनांमध्ये स्थित, परिवर्तनवादी जागतिकीकरणाचा प्रभाव मान्य करतात परंतु त्याचे परिणाम जटिल आणि बहुआयामी आहेत यावर जोर देतात. त्यांचा असा विश्वास आहे की जागतिकीकरण व्यापक बदल घडवून आणते परंतु राष्ट्र-राज्यांचे महत्त्व पूर्णपणे नष्ट करत नाही. त्याऐवजी, ते जागतिक संदर्भात त्यांच्या भूमिका आणि कार्ये बदलते. परिवर्तनवादी असा युक्तिवाद करतात की जागतिकीकरण हे परस्परसंबंधित संबंधांचा एक जटिल संच समजले पाहिजे ज्याद्वारे शक्ती बहुतेक अप्रत्यक्षपणे वापरली जाते. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की, संस्कृतीचा प्रवाह पश्चिमेकडून विकसनशील जगापर्यंत एकेरी नाही; ही एक द्वि-मार्गी देवाणघेवाण आहे ज्यामध्ये पाश्चात्य संस्कृती देखील विकसनशील जगातील संस्कृतींद्वारे प्रभावित, बदलली आणि समृद्ध केली जाते. जागतिकीकरणाच्या परिवर्तनवादी दृष्टिकोनाच्या समर्थनीय पुराव्याच्या उदाहरणांमध्ये वाढती सांस्कृतिक संकरता आणि अपरंपरागतीकरण यांचा समावेश होतो

परिवर्तनवादी असा युक्तिवाद करतात की स्थानिक संस्कृती केवळ पाश्चात्य संस्कृतींनी गिळंकृत केल्या नाहीत - उलट विकसनशील देशांतील लोक पाश्चात्य संस्कृतीचे पैलू

निवडतात आणि त्यांना त्यांच्या विशिष्ट गरजांनुसार अनुकूल करून घेतात, या प्रक्रियेला **रोलँड रॉबर्टसनने** 'ग्लोकलायझेशन' म्हटले आहे. उदाहरणार्थ, भारतात, मॅकडोनाल्ड किंवा पिझ्झा हट सारख्या पाश्चात्य फास्ट फूडचे रूपांतर हे ग्लोकलायझेशनचे उदाहरण आहे. जागतिक ब्रँड त्यांचे पाश्चात्य मेनू आयटम आणतात, ते स्थानिक चव आणि प्राधान्ये देखील समाविष्ट करतात, भारतीय टॉपिंग्ससह McAloo टिक्की बर्गर किंवा पिझ्झा सारखे पदार्थ देऊ करतात, भारतीय बाजारपेठेची पूर्तता करण्यासाठी जागतिक आणि स्थानिक प्रभावांचे मिश्रण प्रदर्शित करतात.

दोन समाजशास्त्रज्ञ जे परस्परांना प्रतिबिंबित करतात आणि 'परिवर्तनवादी' जागतिकवादी म्हणून वर्णन करतात ते अँथनी गिडन्स आणि उलरिच बेक आहेत

अँथनी गिडन्स

त्याच्या अभिजात ग्रंथ,' रनअवे वर्ल्ड'मध्ये, अँथनी गिडन्सने असा युक्तिवाद केला आहे की जागतिकीकरणाचा एक परिणाम म्हणजे अपरंपरागतीकरण – जिथे लोक धर्म, विवाह, लिंग भूमिका इत्यादींबद्दलच्या त्यांच्या पारंपारिक विश्वासांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात. गिडन्स 'परंपरेचा ऱ्हास' ऐवजी 'अपरंपरागतीकरण' या संकल्पनेचा वापर करतात हे वस्तुस्थिती प्रतिबिंबित करण्यासाठी अनेक प्रकरणांमध्ये लोक त्यांच्या पारंपारिक जीवन पद्धती बदलण्याऐवजी चालू ठेवतात, परंतु ते आता सक्रियपणे पैलूंवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करत आहेत. त्यांचे जीवन म्हणजे संस्कृती जागतिकीकरणापूर्वीच्या तुलनेत खूपच कमी स्थिर आणि कमी अंदाज लावता येण्याजोगी आहे, कारण बहुतांशी लोकांना हे माहित आहे की गोष्टी करण्याचे पर्यायी मार्ग आहेत आणि ते हवे असल्यास परंपरा बदलू शकतात. लोक दिवाळी किंवा होळीसारखे सण कसे साजरे करतात याचा विचार करा. परंपरा अजूनही तेथे असताना, बरेच लोक आता वेगवेगळ्या प्रकारे सण साजरे करणे निवडू शकतात. कुटुंबे अजूनही पारंपारिक तेलाचे दिवे लावतात आणि मिठाईची देवाणघेवाण करतात, परंतु काही लोक विद्युत दिवे, सजावटीच्या थीम किंवा अगदी इको-फ्रेंडली पद्धती देखील स्वीकारतात म्हणून अपरंपरागतीकरण होत आहे. दिवाळीचे सार शिल्लक आहे, परंतु ती साजरी करण्याची पद्धत विकसित होत आहे कारण लोक त्यांच्या आवडीनिवडी आणि बदलत्या दृष्टीकोनांवर आधारित पारंपारिक रीतिरिवाजांवर प्रश्न विचारत आहेत आणि त्यांना स्वतःसाठी अनुकूल करत आहेत.

उलरिच बेक

उलरिच बेक (1992) यांनी असा युक्तिवाद केला की जागतिकीकरणाचे मूलभूत वैशिष्ट्य म्हणजे जागतिक जोखीम चेतनेचा विकास, जे सामायिक जागतिक समस्यांमुळे उद्भवते ज्यामुळे अनेक देशांतील लोकांना धोका असतो याच्या उदाहरणांमध्ये दहशतवादाचा धोका, आंतरराष्ट्रीय आण्विक युद्ध, जागतिक धोका यांचा समावेश होतो. साथीचे रोग, प्रामुख्याने आंतरराष्ट्रीय अंमली पदार्थांच्या तस्करीद्वारे निधी प्राप्त संघटित गुन्हेगारीचा उदय आणि ग्लोबल वॉर्मिंगमुळे ग्रह वितळण्याचा धोका इ.

नकारात्मक बाजूने, अशा जागतिक समस्यांवर सतत प्रसारमाध्यमे केन्द्रित केल्यामुळे जगभरात भीतीची आणि वाढत्या चिंतेची संस्कृती पसरली आहे, ज्यामुळे कोविड-19 साथीच्या आजारादरम्यान लोकांमध्ये वाढलेली चिंता यासारख्या गोष्टींना कारणीभूत ठरले

आहे. व्यापक मीडिया कव्हरेज, अपडेट्स आणि विषाणूच्या प्रभावाविषयी चर्चा, यांनी अनिश्चिततेसह, व्यापक भीती निर्माण केली आहे आणि लोक अज्ञात आणि जागतिक आरोग्य संकटाशी संबंधित संभाव्य जोखमींशी झुंजत असल्याने चिंतेची पातळी वाढण्यास त्याने हातभार लावला आहे.

परिवर्तनवाद्यांच्या काही समजुती आणि गृहीतके:

- जागतिकीकरण ही पश्चिमेकडून सुटका करून घेण्याची एकमार्गी प्रक्रिया नाही.
- हा दृष्टीकोन जगाला अनेक क्षेत्रांमध्ये विभागलेले पाहतो - प्रत्येकाची स्वतःची अंतर्गत गतिशीलता आणि जागतिक संबंध ('उर्वरित' वर 'पश्चिम' वर्चस्व ठेवण्याऐवजी).
- संस्कृतीचा प्रवाह हा द्विमार्गी देवाणघेवाण आहे. विकसनशील जगातील संस्कृतींमुळे पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव, बदल आणि समृद्ध होत आहे.
- जागतिक माध्यम फायदेशीर आहे. सामाजिक नेटवर्क स्थानिक संस्कृतींना दमनकारी हुकूमशाहीपासून मुक्त करण्यासाठी मदत करू शकतात.
- परिवर्तनवादी जागतिक प्रवाहांमध्ये होत असलेले महत्त्वाचे बदल पाहतात परंतु विविध आणि अप्रत्याशित परिणामांवर जोर देतात

संस्कृतीचे जागतिकीकरण

निष्कर्ष काढण्यासाठी, जागतिकीकरण, विविध दृष्टीकोनातून पाहिले जाते, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक परस्परसंबंधांची एक जटिल आकृतीबंध मूर्त रूप देते, ज्याने जग बदलले आहे. समीक्षक, तथापि, असमानता वाढवण्याच्या, श्रमांचे शोषण आणि स्थानिक संस्कृती आणि वातावरण कमकुवत करण्याच्या प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकतात. संरचनावादी दृष्टीकोन जागतिकीकरणाला आकार देणाऱ्या पॉवर डायनॅमिक्सचा शोध घेतो. हे बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन, वित्तीय संस्था आणि शक्तिशाली राष्ट्रे, जागतिक धोरणे आणि अर्थव्यवस्थांवर कसा प्रभाव टाकतात याची छाननी करते, अनेकदा विकसित आणि विकसनशील जगामध्ये असमानता वाढवते. जागतिकीकरण ही एक बहुआयामी घटना आहे ज्याचे दूरगामी परिणाम आहेत. त्याचे परिणाम, निर्विवादपणे परिवर्तनशील असले तरी, मूळतः दुहेरी आहेत. त्यातील कमतरता कमी करताना त्याच्या संधींचा स्वीकार करण्यासाठी एक संतुलित दृष्टीकोन आवश्यक आहे जो आर्थिक विषमतेला संबोधित करतो, विविध संस्कृतींचा आदर करतो आणि आपल्या जागतिक भुदृश्याची व्याख्या करणाऱ्या जटिल शक्ती गतिशीलतेवर संचालन करतो. खरोखरच सर्वसमावेशक आणि शाश्वत जागतिकीकृत जग साध्य करण्यासाठी सतत संवाद, सहकार्य आणि सजग धोरणनिर्मिती आवश्यक आहे.

१.७ सारांश

जागतिकीकरणाने विकसनशील आणि विकसित राष्ट्रांसाठी नवीन संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत, शीतयुद्धापासून जागतिक राजकारणात एक प्रमुख शक्ती म्हणून उदयास येत आहे, जी परिवर्तन आणि चिकाटी या दोन्हीचे प्रतीक आहे. तथापि, त्याने नवीन अडथळे देखील सादर केले आहेत, ज्यात देशांमधील आणि देशांमधील वाढती असमानता, आर्थिक

बाजारपेठेतील अस्थिरता आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास यांचा समावेश आहे. जागतिक लोकसंख्येसाठी महत्त्वपूर्ण संभाव्य फायदे धारण करताना, ही आश्वासने साध्य करण्यासाठी जागतिकीकरण प्रक्रियेचे विचारपूर्वक व्यवस्थापन आवश्यक आहे. नकारात्मक प्रभावांना संबोधित करणे आणि त्याच्या फायद्यांचे न्याय्य वितरणासाठी प्रयत्न करणे ही क्षमता पूर्ण करण्याच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण पावले आहेत.

जागतिकीकरणावरील विविध दृष्टीकोनांचे सर्वसमावेशक विहंगावलोकन. ही गुंतागुंतीची घटना समजून घेण्यासाठी प्रत्येक दृष्टिकोन एक अद्वितीय परिदृष्टी प्रदान करतो. अतिजागतिकवाद्यांचा तर्क आहे की जागतिकीकरण ही आर्थिक वाढ आणि बहुसंख्य लोकांसाठी समृद्धी आणि लोकशाहीचा प्रसार करण्याची सकारात्मक प्रक्रिया आहे. संशयवादी दृष्टीकोन असा युक्तिवाद करतो की समाजावर जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम त्याच्या सकारात्मक परिणामांपेक्षा खूप मोठे आहेत. परिवर्तनवादी दृष्टीकोन जो जागतिक प्रवाहांमध्ये होत असलेले महत्त्वाचे बदल, परंतु संस्कृतीच्या जागतिकीकरणाच्या विविध आणि अप्रत्याशित परिणामांवर जोर देतो. अँथनी गिडन्स, उलरिच बेक, राल्फ डॅरेनडॉर्फ, जॉर्ज रिट्झर आणि इतर विद्वान यांसारखे समाजशास्त्रज्ञ जागतिकीकरणाच्या विविध पैलू आणि परिणामांबद्दल अद्वितीय अंतर्दृष्टी देतात.

१.८ प्रश्न

१. जागतिकीकरणाच्या अध्ययनाचा अतिजागतिकवादी दृष्टिकोन स्पष्ट करा.

२. जागतिकीकरणाच्या अध्ययनाच्या संशयवादी दृष्टीकोनाची चर्चा करा.

३. परिवर्तनवाद्यांनी जागतिकीकरणाविषयीचा आपला दृष्टिकोन कसा मांडला आहे.

१.९ संदर्भ

Thompson, K. (2023). The HyperGlobalist View of Globalisation. Revise Sociology. Retrieved on 12 Nov, 2023 from https://revisesociology.com/2015/09/19/optimist-globalization-hyper-globalism-neoliberalism/

Business Bliss Consultants FZE. (November 2018). The HyperGlobalist Perspective. Retrieved on 12 Nov, 2023 from https://nursinganswers.net/essays/the-hyper-globalist-perspective-health-and-social-care-essay.php?vref=1

Mondal, P. (2022). Opposing Camps over Globalization: Skeptics and Hyper-globalizers. Your article library. Retrieved on 12 Nov, 2023 from https://www.yourarticlelibrary.com/globalization/opposing-camps-over-globalization-skeptics-and-hyper-globalizers/30735

Giddens, Anthony (1990). The Consequences of Modernity, Cambridge: Polity Press

Solakoglu, O. (2016). Three Different Perspectives On The Role Of The Nation-State In Today's Globalised World. European Scientific Journal.

Thompson, K. (2023). The Transformationalist View of Globalization. Revise Sociology. Retrieved on 13 Nov, 2023 from https://revisesociology.com/2015/09/24/transformationalist-globalization/#:~:text=Transformationalists%20also%20believe%20that%20globalisation,increasing%20cultural%20hybridity%20and%20detraditionalisation.

Bond, M. (2023) AnalysingGlobalisation. Slide Player. Retrieved on 15 Nov, 2023 from https://slideplayer.com/slide/10234031/

❄❄❄❄❄❄❄

२

जागतिकीकरण आणि त्याचा असंतोष

घटक रचना

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ जागतिकीकरणाची व्याख्या आणि त्याच्याशी संबंधित संकल्पना

२.३ जागतिकीकारण आणि त्याचा संतोष

२.४ युक्तिवाद

२.५ सामान्य युक्तिवाद

२.६ सारांश

२.७ प्रश्न

२.८ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

१. जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम व्यवस्थापित करण्याची आवश्यकता अधोरेखित करणे.

२. जागतिकीकरणाची गुंतागुंत समजून घेणे, त्याचे अर्थव्यवस्था, संस्कृती आणि समाजांवर होणारे विविध परिणाम समजून घेणे आणि विविध समाजशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीकोनांचे मूल्यमापन करणे.

३. जागतिकीकरणाचे बहुआयामी परिमाण, त्याचे सामाजिक परिणाम आणि त्याच्याशी संबंधित सूक्ष्म असंतोष दृग्गोचर करणे.

२.१ प्रस्तावना

जागतिकीकरण आणि त्यातील असंतोष हे दोन्ही जागतिकीकरण आणि त्याच्या असंतोषाच्या सभोवतालच्या जटिल गतिशीलतेचा शोध घेतात. हे अन्वेषण जागतिकीकरणाच्या बहुआयामी परिणामांभोवती फिरते, जगभरातील समाजांमध्ये त्याच्या व्यापक स्वरूपावर जोर देते. जागतिकीकरण,ही तात्पुरती आणि अवकाशीय सीमा ओलांडणारी घटना असून ती मानवी अस्तित्वाचे विविध पैलू एकमेकांशी जोडते तसेच उपभोग पद्धती, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि माहिती प्रसाराद्वारे व्यक्तींना जोडते.

त्याच्या केंद्रस्थानी, जागतिकीकरण ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे जी समाजांना गुंफते आणि आपल्या दैनंदिन जीवनावर खोलवर परिणाम करते. हे केवळ आर्थिक व्यवहारांच्या पलीकडे जाऊन सांस्कृतिक, सामाजिक आणि तांत्रिक क्षेत्रांमध्ये विस्तारते. तथापि, या घटकाचे उद्दिष्ट या घटनेतील द्वंद्वाचे विच्छेदन करणे, केवळ त्याच्या समजलेल्या फायद्यांवरच नव्हे तर त्याच्या संबंधित कमतरतांवर देखील प्रकाश टाकणे हे आहे.

जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या समाजापुढील विविध आव्हाने दाखवतात. यामध्ये विकसनशील राष्ट्रांमधील तांत्रिक असमानता, आर्थिक असुरक्षितता यामुळे रोजगार कमी होणे, सांस्कृतिक क्षय आणि जागतिक असमानता वाढणे यांचा समावेश होतो. शिवाय, विद्वान आणि समाजशास्त्रज्ञांनी जागतिकीकरणाच्या कथनात अंतर्निहित जोखीम आणि शक्तीचा असमतोल यांचे असमान वितरण अधोरेखित केले आहे, ज्यामुळे विविध सामाजिक स्तरांमध्ये असंतोष आणि अस्वस्थता वाढली आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रतिकूल परिणामांवरील चर्चाविश्वाला त्याची गुंतागुंत प्रभावीपणे संचालित करण्यासाठी सर्वसमावेशक समज आवश्यक आहे. विविध समाजशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीकोनातून आणि अनुभवजन्य पुराव्यांद्वारे, समाजांवर जागतिकीकरणाच्या सूक्ष्म परिणामांची छाननी करणे, त्यांच्या असंतोष परिणामांना संबोधित करताना त्याचे फायदे वापरण्यासाठी संतुलित दृष्टिकोनाचा आग्रह करणे हे या घटकाचे उद्दिष्ट आहे.

२.२ जागतिकीकरणाची व्याख्या आणि त्याच्याशी संबंधित संकल्पना

'जागतिकीकरण', 'जागतिकता', 'जागतिक' आणि 'आंतरराष्ट्रीय' या संज्ञा अनेक प्रकारे वापरल्या गेल्या आहेत आणि विविध विद्वानांनी संकल्पनात्मक शब्दांमध्ये फरक करण्याचा किंवा जागतिकीकरणाची अधिक अचूकपणे व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. काहींसाठी, जागतिकीकरण ही मुक्त बाजारपेठेची विचारधारा म्हणून समजली पाहिजे, जागतिकीकरणाची एक कमकुवत व्याख्या आहे आणि एक मजबूत आहे. त्याच्या कमकुवत व्याख्येनुसार, जागतिकीकरणाचा संदर्भ केवळ काही ट्रेंडच्या आंतरराष्ट्रीय प्रसाराला आहे; सशक्त व्याख्येमध्ये, ते विकास आणि बदलाची पद्धतशीर प्रक्रिया किंवा जागतिक स्तरावर सामाजिक व्यवस्था निर्माण करण्याच्या नवीन प्रक्रियेचा संदर्भ देते. हे इमॅन्युएल वॉलरस्टीनच्या जागतिक-प्रणाली सिद्धांताच्या मुख्य दाव्यांचे प्रतिध्वनी निर्माण करते परंतु रोलँड रॉबर्टसन सारखे इतर समाजशास्त्रज्ञ "जगाचे संक्षेप" आणि "जागतिक चेतना" यासह नवीन संकल्पनांना प्राधान्य देतात. ट्रान्सनॅशनल कॉर्पोरेशन, ट्रान्सनॅशनल कॅपिटलिस्ट क्लास, आणि विल्यम रॉबिन्सन द्वारे उदयोन्मुख ट्रान्सनॅशनल राज्य उपकरण लेस्ली स्क्लेअर यांनी माध्यमांद्वारे ग्राहकवादाची संस्कृती-विचारधारा द्वारे "आंतरराष्ट्रीय पद्धती". अँथनी गिडन्स डेव्हिड हार्वे द्वारे "टाइम/स्पेस डिस्टन्सिएशन" किंवा टाइम/स्पेस कम्प्रेशन द्वारे जगभरातील सामाजिक संबंधांची तीव्रता आणि मॅन्युएल कॅस्टेल्सद्वारे "परस्परसंवादी माहिती नेटवर्क म्हणून सामाजिक संरचना" म्हणून परिभाषित करतात.

२.३ जागतिकीकरण आणि त्याचा असंतोष

जागतिकीकरण प्रत्येक समाजात वेळ आणि जागा विचारात न घेता घडते. प्रत्येक युगात आणि प्रत्येक ठिकाणी जागतिकीकरण पूर्व आधुनिक अवस्थेला वगळून झाले आहे. आज प्रत्येक समाज विकसित किंवा विकसनशील, पाश्चिमात्य किंवा प्राच्य, मोठा किंवा लहान, पुराणमतवादी किंवा उदारमतवादी असो, पण तो जागतिकीकरणाची प्रक्रिया अनुभवतो. यामुळे तुम्ही खात असलेले अन्न, तुम्ही जे कपडे घालता, तुम्ही ऐकता ते संगीत, तुम्हाला मिळालेली माहिती आणि तुमच्याकडे असलेल्या कल्पनांद्वारे तुमच्यासह जगातील सर्व भागांतील लोकांना एकमेकांशी जोडले गेले आहे.

आर्थिक जागतिकीकरणाचे समर्थक जागतिकीकरणाच्या विकासात्मक प्रभावांवर भर देतात ज्यात व्यापार आणि वित्त प्रवाह यांचा समावेश होतो. व्यापारामुळे आर्थिक वृद्धी होते, विशेषतः गरीब देशांमध्ये वाढीमुळे उत्पन्न वाढते, , त्यामुळे शेवटी संपत्ती आणि गरिबांसाठी उच्च उत्पन्न यांचे एकत्रीकरण होते.उच्च उत्पन्नामुळे राहणीमानाची परिस्थिती चांगली असते. जागतिकीकरणामुळे बाजारपेठ अत्यंत स्पर्धात्मक बनते. यामुळे माल स्वस्त, परवडणारा, उपलब्ध आणि सुलभ होतो. ज्ञानाचा प्रसार जलद आणि कार्यक्षमतेने होतो. मात्र, जागतिकीकरणाचा समाजावरही घातक परिणाम झाला आहे. कालांतराने, हानिकारक परिणाम लक्षात घेतले जातात जे खालीलप्रमाणे आहेत. जागतिकीकरण मर्यादित संसाधने अधिक वेगाने वापरते. शाश्वत विकासासाठी हा धोका आहे. जागतिकीकरणानंतर औद्योगिकीकरणाचा झपाट्याने प्रसार झाल्यामुळे, जागतिक कार्बन डायऑक्साइड उत्सर्जन झपाट्याने वाढत आहे. याचा परिणाम पर्यावरणावर होतो. जागतिकीकरणानंतर हवामान बदल होत आहेत. जागतिकीकरणामुळे विकसित देशांमधून कमी विकसित देशांमध्ये नोकऱ्यांचे हस्तांतरण होते. त्यामुळे विकसित देशांमध्ये बेरोजगारीची समस्या निर्माण होते. जागतिकीकरण विकसित देशांकडून कमी विकसित देशांमध्ये गुंतवणूक खर्च हस्तांतरित करते. जागतिकीकरणामुळे कर आकारणीचे ओझे कॉर्पोरेशन्सपासून दूर वैयक्तिक नागरिकांवर हलवले जाते. कॉर्पोरेशनमध्ये, कर दर सर्वात कमी असलेल्या ठिकाणी जाण्याची क्षमता आहे. कराचा बोजा शेवटी वैयक्तिक नागरिकांच्या खांद्यावर असतो. जागतिकीकरणामुळे अत्यावश्यक वस्तू आणि सेवांसाठी इतर देशांवर अवलंबून राहण्यास प्रोत्साहन मिळते. हे राष्ट्रांची स्वयंपूर्णता थांबवते जे देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी घातक ठरते. जागतिकीकरणामुळे अनेकदा इतर ठिकाणाहून वस्तू स्वस्तात मिळू शकतात त्यातून एखाद्या देशाला स्वतःचे अन्न किंवा कपडे तयार करण्यात काही अर्थ नाही असा विश्वास वाटू शकतो. आयातीवर अवलंबून राहणे सोपे होते. परंतु असामान्य परिस्थितीत, या अति अवलंबित्वामुळे उपासमारीची समस्या निर्माण होते आणि राष्ट्रासाठी केवळ मूलभूत गरजा पूर्ण होतात. जागतिकीकरण देशांना एकत्र बांधून ठेवते, जेणेकरून एखादा देश कोसळला तर तो इतरांसह कोसळण्याची शक्यता असते आणि इतर अनेक देशांना खेचून या व्यवस्थेला खीळ बसते.

जागतिकीकरणाचे हानिकारक परिणाम किंवा असंतोष तपशीलवार वर्णन केले जाऊ शकते. जागतिकीकरणातील असंतोष समजावून घेऊया.

१. **विकसनशील देशांमधील तांत्रिक विषमता:** विकसनशील देशांमधील उद्योग जे अजूनही आदिम आणि अप्रचलित तंत्रज्ञानावर अवलंबून आहेत, ते ग्राहकांची मागणी पूर्ण करण्यात आणि जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा करण्यात अयशस्वी ठरतात. त्यामुळे ते बुडत्या अवस्थेत ढकलले जातात. उदाहरणार्थ, पारंपारिक यंत्रमाग वापरणाऱ्या काही आफ्रिकन देशांमधील स्थानिक वस्त्रोद्योगांना त्यांच्या कालबाह्य यंत्रसामग्रीमुळे आशियातील आधुनिक कापड कारखान्यांशी स्पर्धा करताना आव्हानांना सामोरे जावे लागले.

२. **विकसनशील देशांमधील महिलांवर होणारा परिणाम:** जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा सर्वाधिक बळी विकसनशील देशांतील महिला बनतात. कौशल्य, प्रशिक्षणाचा अभाव असलेल्या स्त्रियाचे उत्पादनाच्या नवीन प्रक्रियेत अवमूल्यन होते आणि त्या बाहेर फेकल्या जातात. त्यांना रोजगाराच्या बाजारातून बाहेर ढकलले जाते आणि ते गरीब आहेत. दक्षिण आशियाई देशांतील महिलांचे उदाहरण असू शकते,

ज्यांना शिक्षण आणि कौशल्य विकासाची उपलब्धता नसल्यामुळे तंत्रज्ञान किंवा उत्पादन यासारख्या उदयोन्मुख उद्योगांमध्ये रोजगार मिळवणे कठीण जाते.

३. **नोकरीची असुरक्षितता:** जागतिकीकरणामुळे आउटसोर्सिंग आणि ऑटोमेशनमुळे नोकरीची असुरक्षितता वाढू शकते. युनायटेड स्टेट्समधील उत्पादन नोकऱ्यांची घट हे एक उदाहरण असू शकते कारण कंपन्यांनी उत्पादन कमी कामगार खर्च असलेल्या देशांमध्ये स्थलांतरित केले, ज्यामुळे अनेक कामगारांना नोकरीचे नुकसान आणि आर्थिक अनिश्चितता निर्माण झाली.

४. **सीमापार दहशतवादाचा उदय:** जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेसह सीमापार दहशतवाद ही एक आगामी घटना बनते. जागतिकीकरणाचा परस्परसंबंध नकळतपणे बेकायदेशीर कृत्ये आणि सीमा ओलांडून दहशतवादाच्या हालचाली सुलभ करू शकतो. आंतरराष्ट्रीय नियमांमधील त्रुटींचा गैरफायदा घेऊन दहशतवादी संघटनांद्वारे त्यांच्या उपक्रमाला निधी देण्यासाठी जागतिक आर्थिक नेटवर्कचा वापर करणे हे एक उदाहरण आहे.

५. **सांस्कृतिक ऱ्हास:** जागतिकीकरणाचा एकसंध प्रभाव स्थानिक संस्कृती नष्ट करू शकतो. उदाहरणार्थ, MC डोनाल्ड सारख्या फास्ट-फूड चेनचा जगभरात प्रसार स्थानिक पाककलेच्या परंपरांवर पडदा टाकू शकतो, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर मान्यताप्राप्त पाककृतींची सांस्कृतिक ओळख नष्ट होते.

६. **आर्थिक, पर्यावरणीय आणि सांस्कृतिक दुर्दशा:** आर्थिक आव्हाने, वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे होणारा पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि सांस्कृतिक मूल्यांचा संकोच यांचा एकत्रित परिणाम एकूणच सामाजिक संकटात होतो. काही विकसनशील प्रदेशांमध्ये अनियंत्रित औद्योगिक वाढीमुळे होणारे प्रदूषण आणि पर्यावरणीय नुकसान हे एक उदाहरण असू शकते, ज्यामुळे स्थानिक समुदायांच्या आरोग्यावर आणि उपजीविकेवर परिणाम होतो. अशाप्रकारे, जागतिकीकरणामुळे आर्थिक, पर्यावरणीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात दु:ख निर्माण झाले आहे ज्याने जगाच्या अनेक भागांमध्ये “जागतिकीकरण विरोधी” चळवळ चालवली आहे. यूएनचे सरचिटणीस कोफी अन्नान यांनी जागतिकीकरणाचे वर्णन सकारात्मक शक्ती म्हणून केले आहे, परंतु ते वर्णन आंधळे देखील आहे आणि त्यामुळे काळजीपूर्वक वापर करणे आवश्यक आहे.

जागतिकीकरणामुळे अनेक फायदे मिळत असले तरी, हे असंतोष नकारात्मक परिणाम कमी करण्यासाठी आणि न्याय्य विकास सुनिश्चित करण्यासाठी काळजीपूर्वक व्यवस्थापनाची गरज अधोरेखित करतात.

२.४ समाजशास्त्रज्ञांचे युक्तिवाद

जागतिकीकरणाबद्दलच्या असंतोषाबद्दल समाजशास्त्रज्ञांचे काही युक्तिवाद आहेत.

अँथनी गिडन्स – आपल्या "रनअवे वर्ल्ड"या ग्रंथात असा युक्तिवाद करतात की जागतिकीकरणामुळे सामाजिक संरचना आणि संस्थांमध्ये झपाट्याने होणाऱ्या बदलांमुळे अनिश्चिततेची भावना निर्माण होते, ज्यामुळे नियंत्रण गमावले जाते आणि दिशाभूल होते.

अर्जुन अप्पादुराई - यांनी त्यांच्या "जागतिक सांस्कृतिक अर्थव्यवस्थेतील विघटन आणि फरक" या सिद्धांतामध्ये जागतिकीकरणामुळे सांस्कृतिक विविधतेच्या ऱ्हासाबद्दलच्या चिंतेवर प्रकाश टाकला आहे, ज्यामुळे पाश्चात्य संस्कृतींचे वर्चस्व आणि स्वदेशी परंपरा नष्ट होत आहेत. अप्पादुराई यांनी विविध सांस्कृतिक संघर्षांवर भर दिला आहे. जागतिकीकरणामुळे निर्माण होणारे प्रवाह आणि ओळखीचे विखंडन, ज्यामुळे व्यक्तींमध्ये अव्यवस्था आणि असंतोषाची भावना निर्माण होते.

मॅन्युएल कॅस्टेल - त्यांच्या "नेटवर्क सोसायटी" च्या सिद्धांतामध्ये, कॅस्टेल्स हे शोधून काढतात की, जागतिकीकरण एकमेकांशी जोडलेल्या नेटवर्कद्वारे वैशिष्ट्यीकृत एक नवीन सामाजिक रचना कशी तयार करते, ते असा युक्तिवाद करतात की यामुळे संधी आणि बहिष्कार दोन्हीही होतात, ज्यामुळे उपेक्षित गटांमध्ये असंतोष निर्माण होतो.

उलरिच बेक –आपल्या "रिस्क सोसायटी"या ग्रंथात जागतिकीकरणामुळे विविध जोखीम (पर्यावरणीय, सामाजिक, आर्थिक) कशी वाढतात आणि हे धोके असमानपणे कसे वितरित केले जातात, ज्यामुळे विविध सामाजिक गटांमध्ये असंतोष आणि चिंता निर्माण होते यावर बेक चर्चा करतात.

Zygmunt Bauman –सारख्या समाजशास्त्रज्ञांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, जागतिकीकरणामुळे श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी वाढली आहे, ज्यामुळे आर्थिक असमानता आणि सामाजिक स्तरीकरण होते.

डेव्हिड हार्वे - जागतिकीकरणाने श्रमिक बाजारपेठा कशा प्रकारे बदलल्या आहेत, त्यामुळे नोकरीची असुरक्षितता, शोषण आणि कामगारांचे हक्क कसे कमी झाले आहेत यावर चर्चा केली आहे.

नाओमी क्लेन - यांनी जागतिकीकरणाच्या नकारात्मक पर्यावरणीय प्रभावांकडे लक्ष वेधले आहे, नैसर्गिक संसाधनांचे टिकाऊ शोषण आणि आर्थिक वाढीचा पाठपुरावा करताना पर्यावरणीय परिणामांकडे दुर्लक्ष करण्यावर भर दिला आहे.

सुसान जॉर्ज - यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की जागतिकीकरणाने, विशेषत: त्याच्या नवउदारवादी स्वरुपात, लोकशाही निर्णय प्रक्रियेला क्षीण केले आहे, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हातात सत्ता केंद्रित केली आहे आणि राष्ट्र-राज्ये आणि नागरिकांची संस्था कमी केली आहे.

या समाजशास्त्रज्ञांनी आणि इतरांनी जागतिकीकरणाशी निगडीत कमतरता आणि आव्हाने यावर विविध दृष्टीकोनांचे योगदान दिले आहे आणि जगभरातील समाजांवर त्याच्या बहुआयामी प्रभावाची माहिती दिली आहे.

२.५ सामान्य युक्तिवाद

- **जागतिकीकरणाचा सामाजिक आणि आर्थिक खर्च:** जागतिकीकरणामुळे खरोखरच आर्थिक विषमता आणि सामाजिक आव्हाने वाढू शकतात. उदाहरणार्थ, कमी मजूर खर्च असलेल्या देशांमध्ये उद्योग हलवल्यामुळे जास्त किमतीच्या प्रदेशांमध्ये

नोकऱ्यांचे नुकसान होऊ शकते. आशियातील स्वस्त श्रमिक बाजारपेठांसाठी आउटसोर्सिंगमुळे पाश्चात्य देशांमध्ये उत्पादन नोकऱ्या कमी झाल्यामुळे हे स्पष्ट होते.

- **गरीब-श्रीमंत विभागणी वाढणे:** जागतिकीकरणामुळे अनेक क्षेत्रांमध्ये आर्थिक वाढ झाली असली तरी ती समान प्रमाणात वितरीत केली गेलेली नाही. विकसनशील राष्ट्रे सहसा समान पातळीवर स्पर्धा करण्यासाठी संघर्ष करतात, ज्यामुळे उत्पन्नातील तफावत वाढते. उदाहरणार्थ, असमान व्यापार करार आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाचा अभाव यासारख्या विविध कारणांमुळे जागतिक व्यापारात गुंतलेले असूनही काही आफ्रिकन देशांनी मर्यादित फायदे पाहिले आहेत.

- **रोगांचा वाढता प्रसार:** जागतिकीकरणामुळे सुलभ झालेल्या परस्परसंबंधांमुळे रोगांचा प्रसारही वाढला आहे. एड्ससारखे आजार आणि अलीकडील उदाहरणे जसे की SARS, COVID-१९ आणि एव्हियन फ्लू, वाढत्या प्रवास आणि व्यापारामुळे वेगाने पसरत आहेत. हे उद्रेक बऱ्याचदा झपाट्याने सीमा ओलांडतात, प्रतिबंध आणि प्रतिसादासाठी आव्हाने निर्माण करतात.

- **आर्थिक परस्परावलंबन आणि असुरक्षितता:** देशांमधील परस्परावलंबन असुरक्षा निर्माण करू शकते याचे २००८ ची जागतिक मंदी हे एक प्रमुख उदाहरण आहे, जेथे एकमेकांशी जोडलेल्या बाजारपेठा आणि वित्तीय प्रणालींमुळे एका देशातील आर्थिक संकटाचे जगभरात उतरंडीप्रमाणे परिणाम झाले.

- **पर्यावरणीय खर्च:** पर्यावरणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव लक्षणीय आहे. वाढत्या उत्पादन आणि वाहतुकीमुळे कार्बन उत्सर्जन जास्त होते आणि पर्यावरणीय नुकसान होते. उदाहरणार्थ, जागतिक दळणवळणासाठी जीवाश्म इंधनावरील अवलंबित्वामुळे हवामान बदलामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले जाते.

- **बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि पर्यावरणीय प्रभाव:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या कधीकधी विकसनशील देशांमध्ये कमकुवत पर्यावरणीय नियमांचे उल्लंघन करतात, ज्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होतो. यामध्ये उद्योग जलमार्ग प्रदूषित करतात किंवा पुरेशा देखरेखीशिवाय जंगलतोड करतात, स्थानिक परिसंस्थेवर आणि समुदायांवर विपरित परिणाम करतात.

- **आर्थिक शक्तींचे वर्चस्व:** प्रमुख आर्थिक शक्ती अनेकदा आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संस्थांवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पाडतात, त्यांच्या बाजूने धोरणे आणि करार तयार करतात. याचा परिणाम असा होतो की असमान व्यापार करार, कर्जाचा बोजा आणि या शक्तींवर अवलंबून राहून आर्थिक वसाहतीकरणाचा एक प्रकार निर्माण होऊ शकतो.

- **व्यापार उदारीकरण आणि बेरोजगारी:** जागतिकीकरण व्यापार उदारीकरण आणि तांत्रिक प्रगतीला प्रोत्साहन देत असताना, ते स्थानिक उद्योगांना देखील व्यत्यय आणू शकते आणि नोकऱ्यांचे नुकसान होऊ शकते. उदाहरणार्थ, उत्पादन प्रक्रियेतील यांत्रिकीकरणामुळे कामगारांचे विस्थापन झाले, स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाला.

- **वाढलेली जागरूकता आणि निष्पक्षतेची मागणी:** आधुनिक संप्रेषणांनी जागतिक असमानतेकडे लक्ष वेधले आहे, निष्पक्ष व्यापार, नैतिक सोर्सिंग आणि टिकाऊपणाच्या मागणीला प्रोत्साहन दिले आहे. जागतिक संप्रेषण माध्यमांद्वारे जागरूकता वाढल्यामुळे वाजवी वेतन, चांगल्या कामाची परिस्थिती आणि पर्यावरणास अनुकूल पद्धतींचा पुरस्कार करणाऱ्या चळवळींना वेग आला आहे.

हे मुद्दे जागतिकीकरणाचे बहुआयामी परिणाम स्पष्ट करतात, ज्यात आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय आणि भू-राजकीय पैलू समाविष्ट आहेत, त्याचे फायदे आणि तोटे याबद्दल चालू असलेल्या वादविवादांना ते आकार देतात.

२.६ सारांश

जागतिकीकरण, गुंफलेले फायदे आणि असंतोष यांचे एक जटिल चित्र उभे करते. केवळ आर्थिक व्यवहारांपलीकडे जीवनाच्या विविध पैलूंवर प्रभाव टाकणारी, जागतिक स्तरावर समाजांमध्ये पसरलेली ही एक गुंतागुंतीची घटना आहे. हे अन्वेषण जागतिकीकरणातील द्विभाजनाचे विच्छेदन करते, आर्थिक विषमता, सांस्कृतिक संकोच आणि शक्ती असंतुलन यासह त्याच्या व्यापक परिणामांवर प्रकाश टाकते.

विविध दृष्टीकोनातून परिभाषित केलेले, जागतिकीकरण आर्थिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक परिमाणे समाविष्ट करते. समर्थक त्याचे विकासात्मक परिणाम अधोरेखित करतात, तर असंतोष अनेक आव्हाने अधरेखित करतात. यामध्ये विकसनशील राष्ट्रांमधील तांत्रिक असमानता, नोकरीची असुरक्षितता, सांस्कृतिक संकोच आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास यांचा समावेश होतो. गिडन्स, अप्पादुराई, कॅस्टेल्स, बेक, बाउमन, हार्वे, क्लेन आणि जॉर्ज सारखे समाजशास्त्रज्ञ अनिश्चितता, सांस्कृतिक संकोच, बहिष्कार, जोखीम वाढ, असमानता, श्रमिक बाजारातील परिवर्तन, पर्यावरणीय शोषण आणि कमी होत चाललेली लोकशाही यासारख्या पैलूंवर जोर देतात, जे जागतिकीकरणाचे बहुआयामी परिणाम प्रतिबिंबित करतात. .

हा असंतोष विकसनशील देशांमधील तांत्रिक अंतर, स्त्रियांसाठी बिघडलेली परिस्थिती, नोकरीची असुरक्षितता, सीमापार दहशतवाद, सांस्कृतिक एकरूपता आणि एकूणच सामाजिक संकटे म्हणून प्रकट होतो. जागतिकीकरणाचे फायदे असूनही, या तोट्यांमुळे नकारात्मक प्रभाव कमी करण्यासाठी, न्याय्य विकासाची खात्री करण्यासाठी काळजीपूर्वक व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रभावांचे बहुआयामी स्वरूप आर्थिक असमानता, पर्यावरणीय परिणाम, आरोग्य आव्हाने आणि भू-राजकीय प्रभाव पसरवते, ज्यामुळे त्याच्या गुणवत्ते आणि कमतरतांबद्दल चालू असलेल्या वादविवादांना उत्तेजन मिळते.

२.७ प्रश्न

१. जागतिकीकारण संकल्पना स्पष्ट करा.

२. जागतिकीकरणाचे हानिकारक परिमाण विशद करा.

३. जागतिकीकरणाच्या परिणामासंदर्भात समाजशास्त्रज्ञाच्या युक्तीवादाचा मागोवा घ्या.

२.८ संदर्भ

Valentine,M& Moghdam (2005). Globalization and its discontents. Globalizing women :translation feminist networks.

Rath,N (2013)Sociology of Globalization, Department of Sociology. Utkal University.

❄❄❄❄❄❄❄

३

जागतिकीकरणावरील दृष्टीकोन: मार्क्सवादी, नवउदारवादी आणि इतर

घटक रचना

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ मार्क्सवादी दृष्टीकोन

३.३ नव-उदारमतवाद सिद्धांत

३.४ उत्तर आधुनिकता सिद्धांत

३.५ रचनावादाचा सिद्धांत

३.६ स्त्रीवादाचा सिद्धांत

३.७ राजकीय वास्तववादाचा सिद्धांत

३.८ प्रकरणाच्या शेवटचे प्रश्न

३.९ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

१. वैविध्यपूर्ण सैद्धांतिक दृष्टीकोनातून जागतिकीकरणाचे विश्लेषण करणे.

२. वास्तविक-जगातील परिस्थिती आणि व्यष्ठी अध्ययनाचे मूल्यमापन करणे(जागतिकीकरणाचे बहुआयामी प्रभाव समजून घेण्यासाठी आणि त्याचा अर्थ लावण्यासाठी प्रत्येक सिद्धांत लागू करणे)

३. समकालीन जागतिक समस्यांवर विविध सिद्धांत लागू करणे

३.१ प्रस्तावना

ऐतिहासिकदृष्ट्या, जागतिकीकरणाच्या आजूबाजूचे प्रबळ चर्चविश्व हे केवळ अर्थशास्त्रावर लक्ष केंद्रित करून एक-आयामी आहे. अगदी अलीकडे, एक बहुआयामी चर्चविश्व उदयास आले आहे, जे केवळ अर्थशास्त्रावरच नव्हे, तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक विषयांवर देखील लक्ष केंद्रित करते. या प्रकरणात आपण जागतिकीकरण समजून घेण्यासाठी वापरल्या गेलेल्या सैद्धांतिक निकषाची चर्चा करतो ज्यामध्ये धोरणे आणि कृतींवर परिणाम करणारे जागतिक दृष्टिकोन. मार्क्सवाद्यांच्या चिकित्सक दृष्टीकोनापासून पॉवर डायनॅमिक्सचे विच्छेदन करणाऱ्या नवउदारमतवाद्यांपर्यंत मुक्त बाजार शक्तींचा पुरस्कार करणाऱ्या या विचारसरणी जागतिक एकात्मतेच्या आसपासचे चर्चाविश्व तयार करतात.त्याच वेळी समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन सामाजिक प्रभावांचा शोध घेतात आणि जागतिकीकरण, संस्कृती, अर्थव्यवस्था

आणि सामाजिक संरचना कशा बनवते याचे परीक्षण करतात. या अन्वेषणाचा उद्देश जागतिकीकरणाभोवतीची बहुआयामी दृश्ये आणि त्याचा आपल्या समकालीन समाजावर होणारा खोल परिणाम उलगडणे हा आहे.

जागतिकीकरण समजून घेण्यासाठी एक बहुआयामी दृष्टीकोन आवश्यक आहे ज्यामध्ये विविध दृष्टिकोनांचा विचार केला जातो ज्याद्वारे विद्वान त्याच्या गुंतागुंतीचा अर्थ लावतात. रचनावाद, स्त्रीवाद आणि राजकीय वास्तववाद यासारखे इतर दृष्टीकोन आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय परिमाणे अधोरेखित करून जागतिकीकरण कसे उलगडते याविषयी अद्वितीय दृष्टीकोन देतात. रचनावाद सामाजिक बांधणीवर केंद्रित आहे. स्त्रीवाद लिंग भूमिका आणि असमानता तपासतो आणि राजकीय वास्तववाद राज्य शक्तीच्या गतिशीलतेवर जोर देतो. एकत्रितपणे, हे सिद्धांत जागतिकीकरणाच्या गुंतागुंतीच्या घटनेचे आकलन करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या दृष्टीकोनांची समृद्ध आकृतीबंध तयार करतात.

३.२ मार्क्सवादी दृष्टीकोन

मार्क्सवादी जागतिकीकरणाचे सार जागतिक भांडवलशाही व्यवस्थेची स्थापना म्हणून चित्रित करणे हे आहे. मार्क्सवाद मुख्यतः उत्पादन पद्धती, अन्यायकारक वितरणाद्वारे सामाजिक शोषण आणि भांडवलशाहीच्या पलीकडे जाणाऱ्या सामाजिक मुक्तीशी संबंधित आहे. मार्क्सने स्वतः जागतिकतेच्या वाढीचा अंदाज लावला होता की 'भांडवल तिच्या स्वभावानुसार सर्व अवकाशीय अडथळ्यांच्या पलीकडे आपल्या बाजारपेठेसाठी संपूर्ण पृथ्वीवर विजय मिळवते'. मार्क्सवाद्यांच्यामते ट्रान्स-वर्ल्ड कनेक्टिव्हिटी नफा कमावण्याच्या आणि अतिरिक्त संचयनाच्या संधी वाढवते त्यामुळे जागतिकीकरण होते.

मार्क्सवादी दृष्टीकोन: मूळ समस्या म्हणून, असमान प्रारंभिक बिंदू ओळखणे, प्रारंभिक असमानता असूनही निष्पक्षता सुनिश्चित करण्यासाठी पुनर्रचनेचे समर्थन करणे याकडे पाहते.मार्क्सवाद्यांसाठी जागतिकीकरण हा गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील असमान, श्रेणीबद्ध क्रम आहे. हे समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञ **इमॅन्युएल वॉलरस्टाईन** यांनी मांडलेला जागतिक व्यवस्था सिद्धांत हा आणखी एक संदर्भ म्हणून दिला जातो. इमॅन्युएल या भांडवली संचयाचे जागतिक स्तरावर "केंद्र", "अर्ध –परिघ" आणि "परिघ" मधील रेषांवर परीक्षण करतात. केंद्र हे प्रगत तंत्रज्ञान, भांडवल आणि संसाधने नियंत्रित करणारे जागतिक व्यवस्थेचे आर्थिकदृष्ट्या विकसित आणि शक्तिशाली केंद्र आहे. उदाहरण म्हणजे पश्चिम युरोपीय देश. याउलट, परिघामध्ये कमी विकसित प्रदेशांचा समावेश होतो, जे उत्पादित वस्तूंची आयात करताना कच्चा माल आणि मूळ मजूर निर्यात करण्यावर अवलंबून असतात. अनेक आफ्रिकन राष्ट्रे या प्रोफाइलमध्ये बसतात, तयार उत्पादने आयात करताना नैसर्गिक संसाधने निर्यात करतात. येथे अर्ध-परिघ मध्यस्थ म्हणून काम करते – केंद्रापेक्षा कमी विकसित परंतु परिघापेक्षा अधिक प्रगत - या दोन गोलांमधील बफर म्हणून काम करते. चीनची परिघातून अर्ध-परिघापर्यंतची उत्क्रांती त्याच्या जलद आर्थिक चढाईमुळे घडली हे या संक्रमणाचे उदाहरण आहे. हा सिद्धांत जागतिक असमानता, शक्ती गतिशीलता आणि राष्ट्रांमधील आर्थिक अवलंबित्व समजून घेण्यास मदत करतो. हे ऐतिहासिक घटना, व्यापार संबंध आणि आर्थिक संरचना जागतिक व्यवस्थेतील देशांमधील विकास आणि परस्परसंवादांना कसे आकार देतात यावर प्रकाश टाकते.

त्यांच्यासाठी जागतिकीकरण विद्यमान जागतिक व्यवस्था अधिक खोलवर आणते, कॉर्पोरेट शक्तीच्या वाढत्या उपक्रमांमुळे लोकशाही उत्तरदायित्व आणि लोकप्रिय प्रतिसाद कमकुवत होते. नव-मार्क्सवादी, जागतिक भांडवली व्यवस्थेतील असमानता अधोरेखित करतात, ज्याद्वारे विकसित देश चालतात किंवा कधी कधी ट्रान्सनॅशनल कॉर्पोरेशन (TNCs) द्वारे कार्यरत असतात किंवा यूएसए सारख्या वर्चस्ववादी शक्तींशी जोडलेले असतात, जे विकसनशील देशांवर वर्चस्व गाजवतात आणि त्यांचे शोषण करतात. माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांतीने जागतिकीकरणाचा आर्थिक आणि राजकीय अर्थ बदलला आहे. यामुळे राष्ट्रराज्ये आणि देशामध्ये असमतोल निर्माण झाला आहे.

मार्क्सवादाचे समर्थक

मायकेल हर्द्ट, एक प्रख्यात राजकीय तत्वज्ञानी, अँटोनियो नेग्रीसह सह-लेखक असलेल्या त्यांच्या प्रभावशाली पुस्तक "एम्पायर" च्या दृष्टीकोनाद्वारे जागतिकीकरणाच्या मार्क्सवादी सिद्धांताचा अभ्यास करतात. हार्डची विचारधारा जागतिकीकृत जगाच्या संदर्भात मार्क्सवादाची पुनर्व्याख्या करते, राष्ट्र-राज्यांपासून अधिक पसरलेल्या शक्ती व्यवस्थांकडे लक्ष केंद्रित करते.

तो असा युक्तिवाद करतो की समकालीन जागतिकीकरण सार्वभौमत्वाचे एक नवीन स्वरूप तयार करते, ज्याला 'एम्पायर' म्हणतात, जिथे पारंपारिक राज्य नियंत्रणाचे स्थान पारंपारिक संस्था, शक्तीचे संजाल होते. या चौकटीत, भांडवल, राष्ट्रीय सीमांद्वारे मर्यादित न राहता, जागतिक स्तरावर कार्य करते, जगभरातील अर्थव्यवस्था, राजकारण आणि समाजांवर परिणाम करते.

हा जटिल सिद्धांत स्पष्ट करण्यासाठी, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या उदयाचा विचार करून पाहु,. Apple किंवा Amazon सारख्या कंपन्या राष्ट्रीय सीमा ओलांडतात, जागतिक स्तरावर संसाधने, श्रम आणि बाजार नियंत्रित करतात. त्यांचा प्रभाव आणि आर्थिक सामर्थ्य अनेकदा वैयक्तिक राष्ट्रांशी टक्कर देते, हार्ड्ट चर्चा करत असलेल्या सीमाविरहित आर्थिक क्षेत्राची कल्पना दर्शविते.

शिवाय, हार्डटचा दृष्टीकोन जागतिक प्रणालींमुळे प्रभावित झालेल्या विविध गटांद्वारे प्रतिकार आणि प्रतिकारशक्तीच्या महत्त्वावर देखील भर देतो.**ऑक्युपाय वॉल स्ट्रीट** किंवा **क्लायमेट ॲक्टिव्हिझम** सारख्या चळवळी हे दाखवतात की जागतिक स्तरावर लोक या जागतिकीकृत शक्ती संरचनेतून उद्भवलेल्या अन्यायाविरुद्ध जागतिक स्तरावर कसे एकत्र येतात, हे जागतिकीकृत जगात हार्डटच्या प्रतिकाराची दृष्टी प्रतिबिंबित करते.

जागतिकीकरणावरील मार्क्सवादाच्या विचारसरणीचा सारांश देण्यासाठी काही मुद्दे:

- **भांडवलशाही विस्तार:** मार्क्सवादी, जागतिकीकरणाकडे भांडवलशाहीचा विस्तार म्हणून पाहतात, ज्यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना नफ्यासाठी जागतिक स्तरावर संसाधने आणि कामगारांचे शोषण करता येते.

- **साम्राज्यवाद**: मार्क्सवादानुसार, जागतिकीकरण, साम्राज्यवाद कायम ठेवतो, जिथे शक्तिशाली भांडवलशाही राष्ट्रे त्यांच्या स्वत: च्या फायद्यासाठी कमकुवत

अर्थव्यवस्थांवर वर्चस्व ठेवतात आणि त्यांचे शोषण करतात. उदाहरणार्थ, भूतकाळातील युरोपीय वसाहत आणि समकालीन काळातील आर्थिक वर्चस्व.

- **कामगार शोषण:** हे जागतिकीकरण कमी कामगार असलेल्या देशांमध्ये उत्पादन हलवून शोषण कसे तीव्र करते यावर जोर देते, ज्यामुळे कामाची परिस्थिती खराब होते. बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशनसाठी उत्पादने तयार करणाऱ्या विकसनशील देशांमधील स्वेटशॉप्सचा यामध्ये समावेश आहे.

- **असमान विकास:** मार्क्सवादी असा युक्तिवाद करतात की, जागतिकीकरण जागतिक असमानता वाढवते आणि श्रीमंत आणि गरीब राष्ट्रांमध्ये मोठी दरी निर्माण करते. उदाहरणार्थ, संपत्ती आणि संसाधनांच्या प्रवेशाच्या बाबतीत विकसित आणि अविकसित देशांमधील असमानता होय .

- **संस्कृतीचे क्रयवस्तूकरण:** जागतिकीकरणाचा कल संस्कृतींना एकसंध बनवण्याकडे आहे, त्यांना मोठ्या प्रमाणावर उपभोगासाठी वस्तू बनवते. उदाहरणार्थ, जगभरात मॅकडोनाल्ड्ससारख्या फास्ट फूड चेनचा प्रसार सांस्कृतिक साम्राज्यवादाचा एक प्रकार म्हणून पाहिला जाऊ शकतो.

- **वित्तीयकरण:** मार्क्सवादी जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या वित्तीयकरणावर प्रकाश टाकतात, जिथे सट्टा वित्त हे प्रमुख भूमिका बजावते , ज्यामुळे अनेकदा आर्थिक अस्थिरता निर्माण होते. 2008 चे आर्थिक संकट हे उदाहरण देते की एकमेकांशी जोडलेल्या जागतिक वित्तीय बाजारपेठांमुळे व्यापक आर्थिक मंदी कशी होऊ शकते.

- **अवलंबित्व सिद्धांत:** मार्क्सवादातील हा दृष्टीकोन असमान व्यापार संबंधांमुळे विकसनशील देश विकसित देशांवर कसे अवलंबून आहेत यावर जोर देतो. पाश्चात्य मदत आणि कर्जावर अनेक राष्ट्रांचे अवलंबित्व हे एक उदाहरण आहे.

- **पर्यावरणीय शोषण:** भांडवलशाही हितसंबंधांमुळे चालवलेले जागतिकीकरण, आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या अनियंत्रित शोषणामुळे अनेकदा पर्यावरणाचा ऱ्हास होतो. ॲमेझॉन रेनफॉरेस्टची शेतीसाठी केलेली जंगलतोड हे एक त्याचे समर्पक उदाहरण आहे.

- **प्रतिकार आणि एकता:** मार्क्सवादी शोषणाचा मुकाबला करण्यासाठी कामगार वर्गामध्ये आंतरराष्ट्रीय एकतेचा पुरस्कार करतात. कामगार संघटनांसारख्या चळवळी आणि अन्याय्य कामगार पद्धतींविरुद्ध जागतिक निषेध ही एकता दर्शवतात.

- **पर्यायी जागतिकीकरण:** काही मार्क्सवादी जागतिकीकरणाचे पर्यायी प्रकार सुचवतात जे भांडवलशाही हितसंबंधांची सेवा करण्याऐवजी बहुसंख्य लोकांच्या फायद्यासाठी संसाधनांचे समान वितरण, न्याय्य व्यापार आणि राष्ट्रांमधील सहकार्य यांना प्राधान्य देतात.

हे दृष्टीकोन, मार्क्सवाद जागतिकीकरणावर कशी टीका करतो, समाज, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृतींवर त्याचे संभाव्य नकारात्मक परिणाम दर्शवितो आणि जागतिक परस्परसंवादासाठी पर्यायी दृष्टीकोनांचे समर्थन करतो यांना अधोरेखित करतो.

३.३ नव-उदारमतवाद सिद्धांत

नवउदारमतवाद समजून घेण्यापूर्वी उदारमतवाद म्हणजे काय आणि अभिजात उदारमतवाद आणि नवउदारमतवाद यातील फरक समजून घेणे आवश्यक आहे. उदारमतवाद, व्यापक अर्थाने, वैयक्तिक स्वातंत्र्य, समानता आणि नागरी स्वातंत्र्याच्या संरक्षणास प्राधान्य देतो. तो वैयक्तिक आणि आर्थिक दोन्ही बाबतीत मर्यादित सरकारी हस्तक्षेपावर भर देतो. या तत्त्वज्ञानाचा उद्देश अशा समाजासाठी आहे जिथे लोकांना जास्त निर्बंधांशिवाय स्वतःच्या निवडी करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. तथापि, नवउदारमतवाद हा उदारमतवादाचा विस्तार आहे जो मुक्त-बाजार भांडवलशाहीवर जोरदार भर देतो. तो सरकारी नियमन कमी करणे, उद्योगांचे खाजगीकरण, मुक्त व्यापार आणि बाजारपेठेने कमीत कमी हस्तक्षेपाने काम केले पाहिजे या विश्वासाचे समर्थन करतो. नव-उदारमतवाद अनेकदा बाजार-चालित दृष्टीकोन आणि वाढत्या जागतिकीकरणाद्वारे आर्थिक विकासाला चालना देण्याच्या उद्देशाने धोरणांना प्रोत्साहन देतो.

नवउदारमतवादाच्या दृष्टीकोनातून जागतिकीकरण, नवउदारवाद हा शब्द 1930 च्या दशकापासून अस्तित्वात असताना, 1980 च्या दशकाच्या सुरुवातीस विद्वान आणि लोकप्रिय माध्यमांद्वारे त्याचा वापर वाढला. युनायटेड स्टेट्समधील अध्यक्ष रोनाल्ड रीगन आणि युनायटेड किंगडममधील पंतप्रधान **मार्गारेट थॅचर** यांनी प्रेरित केलेली **आर्थिक धोरणे** आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांभोवती विकसित झालेल्या विचारसरणीचे वर्णन करण्यासाठी याचा वापर केला गेला.

ॲडम स्मिथ, जॉन लॉक आणि **थॉमस जेफरसन** यांसारख्या अर्थशास्त्रज्ञांनी आणि राजकीय विचारवंतांनी विकसित केलेल्या अभिजात उदारमतवादात नवउदारमतवादाची मुळे आहेत, ज्यांनी मर्यादित सरकार, निरहस्तक्षेप अर्थव्यवस्था आणि मनुष्याच्या हक्कांचा (ते सरकार अस्तित्वात असले पाहिजे) याचा पुरस्कार केला. त्याच्या नागरिकांचे हक्क). यामुळे व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेसारख्या सामाजिक समस्यांना आर्थिक वादांना तोंड द्यावे लागले.

तथापि, नवउदारमतवादी, अर्थशास्त्रावर पूर्णपणे लक्ष केंद्रित करतात, अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्राची भूमिका वाढविण्यासाठी उद्योगाचे खाजगीकरण, वित्तीय तपस्या, नियंत्रणमुक्ती, मुक्त व्यापार आणि सरकारी खर्चात कपात करण्याचे समर्थन करतात. नवउदारवादी सामाजिक समस्यांकडे दुर्लक्ष करतात असे नाही, तर त्यांना वाटते की आर्थिक यंत्रणा सर्व सामाजिक समस्यांचे निराकरण करेल. मुक्त बाजाराच्या तुलनेत शाश्वत सामाजिक आणि आर्थिक प्रगती निर्माण करण्यात सरकार स्वाभाविकपणे अकार्यक्षम आहे, असा त्यांचा युक्तिवाद आहे. सरकारी नियमन आणि व्यापार आणि राजकोषीय धोरणांचे पर्यवेक्षण मुक्त बाजारपेठेत हस्तक्षेप करतात

स्पर्धा ही जगाच्या या आर्थिक दृष्टिकोनातील प्रगतीची यंत्रणा आहे आणि मानवी परस्परसंवादाचे परिभाषित वैशिष्ट्य आहे. नागरिक/ग्राहकांनी चालवलेले बाजार, व्यवस्था आणि उत्पादनांचे मूल्य ठरवते, संपत्ती निर्मितीला पुरस्कृत देते आणि अकार्यक्षमतेला शिक्षा देते.

नवउदारमतवादी सर्व प्रकारच्या जागतिक स्पर्धेला प्रोत्साहन देतात, मग ते बाजारपेठ, रोजगार, तंत्रज्ञान, दळणवळण, वस्तूंचे उत्पादन किंवा सेवांची उपलब्धता असो. हे त्यांच्या बृहत-कथनाचे समर्थन करते की अधिक स्पर्धा संधीचे समान खेळाचे क्षेत्र तयार करते.

नवउदारवादाचे समर्थक

नवउदारवादी विचार किंवा धोरणांच्या पैलूंशी संलग्न असलेले मुख्य विद्वान पुढीलप्रमाणे आहेत.

डेव्हिड हार्वे

फ्रेडरिक हायेक

मिल्टन फ्रीडमन

जेम्स बुकानन

यांनी नवउदार आर्थिक सिद्धांतांना प्रभावित केले आहे.

डेव्हिड हार्वे हे एक प्रमुख भूगोलशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक सिद्धांतकार आहेत जे त्यांच्या **"नवउदारवादाचा संक्षिप्त इतिहास"** या कामासाठी ओळखले जातात. डेव्हिड हार्वे यांनी नवउदारवादाची व्याख्या सुचविली आहे, डेव्हिड हार्वे यांनी नवउदारवादाची व्याख्या राजकीय-आर्थिक विचारधारा म्हणून केली आहे जी समाजासाठी प्राथमिक आयोजन तत्त्व म्हणून बाजारावर जोर देते. तो याकडे नियंत्रणमुक्ती, खाजगीकरण, वित्तीय काटकसर आणि मुक्त-बाजार स्पर्धेला प्रोत्साहन देणारी धोरणांचा संच म्हणून पाहतो. हार्वे नवउदारवादाकडे सामाजिक संबंधांची पुनर्रचना करण्याचा आणि कॉर्पोरेशन्स आणि श्रीमंतांच्या हातात सत्ता बळकट करण्यासाठी, अनेकदा सामाजिक कल्याण कार्यक्रम, कामगारांचे हक्क आणि लोकशाही संस्थांच्या खर्चावर एक प्रकल्प म्हणून पाहतो. हार्वे त्याची व्याख्याने पाहण्यासाठी प्रस्तावित करतात नवउदारमतवाद, सर्वसाधारणपणे उदारमतवादाचे पुनरुज्जीवन म्हणून नव्हे, तर एक विशिष्ट आर्थिक सिद्धांत म्हणून ज्याने अलीकडच्या काळात अधिक सौम्य स्वरूपाचा "एम्बेडेड उदारमतवाद" बदलला आहे, म्हणजेच आधुनिक उदारमतवादाने प्रेरित मॅक्रो इकॉनॉमिक गव्हर्नन्सकडे केनेशियन दृष्टिकोन होय. हार्वेच्या विश्लेषणात नवउदारवादाने आपल्या जीवनातील विविध पैलूंवर, आर्थिक व्यवस्थेपासून सामाजिक संबंध आणि राजकीय शक्ती संरचनांपर्यंत कसा प्रभाव पाडला आहे हे शोधून काढले आहे.

डेव्हिड हार्वे अनेकदा नवउदारवादाचे परिणाम आणि अभिव्यक्ती स्पष्ट करण्यासाठी ऐतिहासिक आणि समकालीन उदाहरणे देतात:

- **खाजगीकरण:** हार्वे, आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि पायाभूत सुविधांसारख्या सार्वजनिक सेवांच्या खाजगीकरणावर चर्चा करतात आणि अशा उदाहरणांकडे लक्ष वेधतात जिथे सरकारी सेवा खाजगी संस्थांद्वारे बदलल्या जातात.
- **नियमनमुक्ती:** उदाहरणांमध्ये आर्थिक बाजारपेठेतील नियम शिथिल करणे, 2008 चे जागतिक आर्थिक संकट, तसेच पर्यावरण आणि कामगार नियमांमध्ये घट यांचा समावेश होतो.
- **काटकसरीचे उपाय:** हार्वे,आर्थिक संकटांना प्रतिसाद म्हणून कल्याण, निवृत्तीवेतन आणि आरोग्यसेवा यासारख्या सामाजिक कार्यक्रमांवर सार्वजनिक खर्चात कपात करण्याचे समर्थन करणाऱ्या धोरणांचे परीक्षण करतात.

- **जागतिकीकरण आणि मुक्त व्यापार:** हार्वे ,नवउदार धोरणे NAFTA (उत्तर अमेरिकन मुक्त व्यापार करार) किंवा TPP (ट्रान्स-पॅसिफिक भागीदारी) सारख्या मुक्त व्यापार करारांना कशा प्रकारे प्रोत्साहन देतात यावर चर्चा करतात ज्यांचे अर्थव्यवस्था आणि कामगारांच्या हक्कांवर व्यापक परिणाम होऊ शकतात.

- **वित्तीयकरण:** हार्वे, आर्थिक बाजारपेठेतील वाढत्या वर्चस्वावर आणि "वास्तविक" अर्थव्यवस्थेवर सट्टा उपक्रमांवर भर देतात, ज्यामुळे आर्थिक अस्थिरता आणि संपत्ती एकात्रित येते.

- **शहरीकरण आणि भद्रीकरण:** हार्वे, शहरांवरील नवउदार धोरणांचे परिणाम देखील शोधतात, शहरी पुनर्विकास प्रकल्पांवर चर्चा करतात जे कमी उत्पन्न असलेल्या रहिवाशांना विस्थापित करतात आणि नफा-आधारित विकासाला प्राधान्य देतात.

नवउदार धोरणांचा समाज, अर्थव्यवस्था आणि दैनंदिन जीवनातील विविध पैलूंवर कसा प्रभाव पडतो हेही उदाहरणे देऊन स्पष्ट करतात.

इतर कदाचित नवउदारवादाला पूर्णपणे समर्थन देत नाहीत परंतु त्यांच्या संशोधनात त्याच्या कल्पनांसह गुंतलेले असतील, उदा. अँथनी गिडन्स किंवा मॅन्युएल कॅसेल्स, ज्यांनी त्याचे सामाजिक परिणाम तपासले आहेत. तथापि, नवउदारवादावरील त्यांच्या विचारांचे मुख्य मुद्दे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे:

- **बाजारपेठेचे स्वातंत्र्य:** स्थानिक आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांमध्ये पैशाची, वस्तूंची आणि सेवांची अनिर्बंध वाहतूक व्हायला हवी आणि सरकारने खाजगी उद्योगांवर कोणतीही मर्यादा घालू नये.

- **मर्यादित सार्वजनिक खर्च**: रस्ते, पूल बांधणे, पिण्याचे पाणी किंवा शिक्षण निधी, आरोग्य सेवा, सार्वजनिक वाचनालय इत्यादी सार्वजनिक आणि सामाजिक सेवांसाठी सरकारने जबाबदार किंवा पैसे देऊ नये.

- **नियमनमुक्ती:** सरकारने बाजारावरील सर्व किंवा बहुतेक निरीक्षण मागे घ्यावे, कारण बाजार स्वतःचे नियमन करतो असे मानले जाते आणि सर्व संसाधने नफा मिळविण्यासाठी वापरली जावीत असे अपेक्षित आहे.

- **खाजगीकरण:** खाजगी गुंतवणूकदारांना सार्वजनिक सेवा दिल्या पाहिजेत जेणेकरून त्यांचे भांडवली मूल्य किंवा नफा वाढेल

- **सामुदायिक सहभागावर वैयक्तिक जबाबदारी पुरस्कृत करणे:** एक महत्त्वाचे नवउदार मूल्य ही कल्पना आहे की सर्व मानवांनी पुरेसे प्रयत्न केले तरच ते यशस्वी होऊ शकतात. म्हणूनच, जर तुम्ही समाजात यशस्वी झाला नाही तर ही मुख्यत्वे तुमची जबाबदारी आहे.

- **समान संधीचे सपाट जग:** जर बाजारपेठा अनिर्बंध असतील, तर उत्पादने, सेवा आणि माहितीचा जागतिक प्रवाह कुठेही आणि सर्वत्र उद्योगांना भरभराटीस येण्याची परवानगी देतो आणि उद्योजक त्यांची मेहनत आणि योग्यता वापरण्यास तयार असतात. याचा अर्थ असा आहे की अशा स्पर्धेमधून सर्वोत्कृष्ट उत्पादने, वस्तू आणि ज्ञान निर्माण होईल, सर्वत्र ग्राहकांसाठी एक सकारात्मक परिणाम प्राप्त होईल.

३.४ उत्तर आधुनिकतावादी सिद्धांत

उत्तर आधुनिकतावादी सिद्धांत हा एक बहुआयामी दृष्टीकोन आहे ज्याद्वारे आपण वास्तविकता, सत्य आणि प्रगतीच्या पारंपारिक कल्पनांना आव्हान देत जगाचे आकलन आणि व्याख्या करतो.तो दृष्टीकोण ज्ञानाच्या स्थिरतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतो, सांस्कृतिक विविधतेवर जोर देतो आणि समकालीन समाजाच्या विखंडित, बहुवचनात्मक स्वरूपाचा स्वीकार करतो. एकसंध सत्य शोधण्याऐवजी, उत्तर-आधुनिकतावाद विविधतेचा उत्सव साजरा करतो, अनेक सत्ये, दृष्टीकोन आणि वास्तविकता स्वीकारतो. तो दृष्टीकोण ज्ञान आणि अस्तित्वाच्या खंडित स्वरूपावर जोर देतो.

जागतिकीकरणासह उत्तर आधुनिकतावाद सिद्धांताच्या छेदनबिंदूचे परीक्षण करताना, आपण एका जटिल भूप्रदेशाचा शोध घेतो जिथे समाजाची उत्क्रांती सांस्कृतिक, आर्थिक आणि सामाजिक भूदृष्याचीची तरलता पूर्ण करते. हे अन्वेषण उलरिच बेक, मिशेल फुकॉल्ट आणि जीन-फ्राँकोइस ल्योटार्ड यांसारख्या प्रख्यात विद्वानांनी प्रस्तावित केलेल्या सिद्धांतांवर मार्गक्रमण करते, जे प्रत्येक उत्तर आधुनिकतावादी विचारसरणी आणि जागतिकीकरणाच्या घटनेतील परस्परसंवादावर वेगळे दृष्टीकोन देतात. हे त्यांच्या वैयक्तिक सिद्धांतांवर चर्चा करण्यासाठी आणि ते उत्तर आधुनिकता आणि जागतिकीकरणाच्या आच्छादित क्षेत्रांशी कसे संबंधित आहेत यावर चर्चा करण्यासाठी व्यासपीट तयार करते.

उलरिच बेक

समाजशास्त्रज्ञ उलरिच बेक यांच्या मते, जागतिकीकरण प्रणालीमुळे, आपण माहितीयुक्त समाजात आहोत; तथापि, आम्ही एक जोखीमयुक्त समाजात देखील आहोत. उलरिच बेकचा "रिस्क सोसायटी" चा सिद्धांत या कल्पनेभोवती फिरतो की, आधुनिक समाज मानवी कृती आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे निर्माण झालेल्या जोखमींद्वारे वाढत्या प्रमाणात आकार घेत आहेत. त्यांनी दावा केला की जागतिकीकरणाच्या लोकांना जवळ आणण्याची क्षमता अनेक मानवनिर्मित धोके दर्शवते. तो असेही सुचवितो की पारंपारिक जोखीम (उदा. नैसर्गिक आपत्ती) नवीन, मानवनिर्मित जोखीम (उदा. पर्यावरणाचा ऱ्हास किंवा आर्थिक संकटे आहेत) ज्यांचे जागतिक परिणाम आहेत.

बेकच्या मते, हे धोके राष्ट्रीय सीमांमध्ये मर्यादित नाहीत; ते त्यांना ओलांडतात आणि जगभरातील लोकांना प्रभावित करतात. उदाहरणार्थ, चेर्नोबिल किंवा फुकुशिमा सारख्या आण्विक अपघातांनी दाखवले की, जोखीमा राष्ट्रीय सीमा ओलांडू शकतात. तो असा युक्तिवाद करतो की जागतिकीकृत जगात, जोखीम एकमेकांशी जोडली जातात आणि जगाच्या एका भागातील घटनांचे इतरत्र दूरगामी परिणाम होऊ शकतात. मध्यवर्ती संकल्पना अशी आहे की, जोखीमा सामाजिकरित्या निर्माण केल्या जातात आणि आधुनिक समाजासाठी अविभाज्य आहेत.

हा सिद्धांत आजच्या जगात जोखमीच्या जागतिक आणि परस्परसंबंधित स्वरूपावर जोर देऊन स्थानिक किंवा वेगळे काहीतरी म्हणून जोखमीच्या पारंपारिक समजाला आव्हान देतो. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात समाज या जोखमींना कसे समजून घेतात आणि त्यांचे

व्यवस्थापन कसे करतात याचे पुनर्मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे. इतर सर्वात उल्लेखनीय जोखीमा म्हणजे दहशतवाद, सायबर गुन्हे, पाळत ठेवणे आणि पर्यावरणाचे नुकसान हे आहेत.

मिशेल फुको

उत्तर-आधुनिकतावादी मिशेल फुकॉल्ट ज्ञान शक्तीच्या दृष्टीने समाजाला समजून घेण्याचा प्रयत्न करतात: शक्ती संरचना ज्ञानाला आकार देतात. काही ज्ञान रचना विशिष्ट शक्ती पदानुक्रमांना समर्थन देतात. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात, ज्ञान रचना आणि शक्ती पदानुक्रम यांच्यातील हा संबंध स्पष्ट होतो.आता, जागतिक क्षेत्रात भाषेचे प्रभुत्व विचारात घेऊया. आंतरराष्ट्रीय व्यवसाय, मुत्सद्देगिरी आणि तंत्रज्ञानामध्ये प्राथमिक भाषा म्हणून इंग्रजीचा प्रसार इंग्रजी-भाषिक संस्कृतींना विशेषाधिकार देणारी ज्ञान रचना वाढवते. या भाषिक वर्चस्वामुळे पॉवर डायनॅमिक्स तयार होते जिथे इंग्रजी भाषेत अस्खलित असलेल्यांना जागतिक ज्ञान संजालामध्ये प्रवेश मिळवण्यात फायदा होतो, अशा प्रकारे विशिष्ट संस्कृती आणि देशांचे वर्चस्व अधिक मजबूत होते. म्हणूनच जागतिकीकरणामुळे पाश्चात्य ज्ञान व्यवस्था जगभरात पसरली आहे, अनेकदा स्थानिक संस्कृतींवर प्रभाव टाकून त्यांना आकार दिला जातो. फूकोचा दृष्टीकोन ठळकपणे दर्शवितो की ज्ञानाचा हा प्रसार केवळ माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी नाही तर पॉवर डायनॅमिक्सचा दावा करण्याबद्दल देखील आहे.

दुसरे उदाहरण तंत्रज्ञान आणि माध्यमांमध्ये आहे. काही जागतिक कॉर्पोरेशन्सच्या हातात असलेले तांत्रिक शक्तीचे केंद्रीकरण माहितीचा प्रवाह आणि फ्रेमिंग, जनमत तयार करणे आणि जगभरातील सामाजिक नियम आणि मूल्यांवर प्रभाव पाडणे हे ठरवते. माहितीवरील हे केंद्रीकृत नियंत्रण शक्तीची यंत्रणा म्हणून फूकोच्या ज्ञानाच्या कल्पनेशी जुळते.

जागतिकीकरणाच्या संदर्भात ज्ञान आणि सामर्थ्यावरील फूकोचा सिद्धांत ज्ञानाचा प्रसार कसा तटस्थ नाही यावर भर देतो; हे बहुधा पॉवर डायनॅमिक्ससह गुंफलेले असते,ते जागतिक स्तरावर समाज आणि संस्कृतींवर प्रभाव टाकते.

जीन फ्रँकोइस लिओटार्ड

जीन-फ्राँकोइस ल्योटार्ड हे फ्रेंच तत्त्वज्ञानी होते जे त्यांच्या उत्तर आधुनिक तत्त्वज्ञानातील कार्यासाठी प्रसिद्ध होते. त्यांचे "**द पोस्टमॉडर्न कंडिशन**" हे पुस्तक आधुनिकोत्तर समाजातील ज्ञानाच्या स्वरूपावर चर्चा करणारे मुख्य कार्य आहे. त्यामध्ये,त्याने विखंडित, वैविध्यपूर्ण आणि वेगाने बदलणाऱ्या जागतिक समाजात जगाविषयीच्या भव्य कथा किंवा व्यापक सिद्धांतांनी त्यांची शक्ती कशी गमावली आहे हे शोधून काढले आहे.

जागतिकीकरणाशी संबंधित "द पोस्टमॉडर्न कंडिशन" चा एक मार्ग म्हणजे ज्ञानावर तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाचे परीक्षण करणे. ल्योटार्ड यांनी असा युक्तिवाद केला की, तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीने, विशेषत: दळणवळण आणि माहिती तंत्रज्ञानामध्ये, जागतिक स्तरावर माहितीच्या प्रवाहाला गती दिली आहे, ज्ञान आणि शक्तीच्या पारंपारिक संरचनांना आव्हान दिले आहे. उदाहरणार्थ, इंटरनेट हे, विविध संस्कृती आणि दृष्टीकोनातून मोठ्या प्रमाणावर माहिती उपलब्ध करून देऊन, या परस्परसंबंधाचे आणि पारंपारिक श्रेणीबद्ध ज्ञान प्रणालीच्या विघटनाचे उदाहरण देते.

शिवाय, जागतिकीकरणाचे आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिणाम ल्योटार्डच्या कल्पनांशी जोडलेले आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रसार, जागतिक बाजारपेठा आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यामुळे एक अधिक एकमेकांशी जोडलेले जग निर्माण झाले आहे. तथापि, ल्योटार्डने हा आंतरसंबंध एकजिनसीपणा किंवा एकात्मता निर्माण करते असे गृहीत धरण्यापासून सावध केले. त्याऐवजी, त्यांनी एकवचन, वैश्विक सत्याच्या कल्पनेला आव्हान देत, एकाच वेळी अस्तित्वात असलेल्या कथन आणि ज्ञान प्रणालींच्या बहुलता आणि विविधतेवर जोर दिला.

उदाहरणार्थ, सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म जगभरातील व्यक्तींना त्यांच्या कथा, मते आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्ती कशा प्रकारे सामायिक करू देतात याचा विचार करा. माहितीचा हा मुक्त प्रवाह प्रबळ कथनांना आव्हान देतो आणि लोकांना विविध दृष्टीकोनांसमोर आणतो, जगाच्या अधिक जटिल आणि बहुआयामी स्वरूपाला समजून घेण्यास हातभार लावतो.

थोडक्यात, ल्योटार्डचे "द पोस्टमॉडर्न कंडिशन" हे शोधून काढते की,जागतिकीकृत जगाकडे होणारे वळण ज्ञान आणि सत्याच्या पारंपारिक कल्पनेला कसे आव्हान देते, समकालीन जगाबद्दलच्या आपल्या समजात विविध कथा आणि दृष्टीकोन मान्य करण्याच्या महत्त्वावर जोर देते.

निष्कर्ष

उत्तर आधुनिकतावादी असा युक्तिवाद करतात की आजचा समाज हा उपभोगवादी समाज आहे. ते असे प्रतिपादन करतात की जेव्हा आपण खरेदीला जातो तेव्हा वापरल्या जाणाऱ्या प्रक्रियेद्वारे आपण आपले स्वतःचे जीवन आणि अस्मिता निर्माण करू शकतो. आपल्याला जे आवडते आणि हवे आहे त्यानुसार आपण आपल्या ओळखीचे भाग निवड आणि मिसळू शकतो.

आधुनिकतेच्या काळात हे प्रमाण नव्हते, कारण त्याच प्रकारे जीवनशैलीत बदल करण्याच्या संधी कमी होत्या. उदाहरणार्थ, शेतकऱ्याच्या मुलाने त्यांच्या कुटुंबाप्रमाणेच व्यवसायात राहणे अपेक्षित असते.

व्यवसायाच्या सुरक्षिततेमुळे आणि आरामदायी जीवनाच्या आवडीपेक्षा उपजीविकेला प्राधान्य द्यायला हवे या सामान्यतः मानल्या जाणाऱ्या मूल्यामुळे हे घडले. परिणामी, व्यक्तींना 'आयुष्यभर' एकाच कामात राहणे सामान्य होते.

तथापि, उत्तर आधुनिक काळात आपल्याला जीवनात काय करायचे आहे यासाठी अनेक पर्याय आणि संधींची आपल्याला सवय आहे. फक्त, उत्तर आधुनिकवाद्यांचा असा विश्वास आहे की आपण आपल्या आवडीच्या गोष्टींसाठी 'खरेदी' करून आपले जीवन तयार करू शकतो.

जागतिकीकरणाच्या तीन भिन्न दृष्टीकोनांचे महत्वाचे मुद्दे:

1. **नवउदारवाद सिद्धांत:** हा सिद्धांत जागतिकीकरणाचे प्रमुख चालक म्हणून मुक्त बाजार, नियंत्रणमुक्ती आणि खाजगीकरण यावर भर देतो. हे जागतिकीकरणाकडे

सकारात्मकतेने पाहतो, असा युक्तिवाद करून ते अनिर्बंध बाजार शक्तींद्वारे आर्थिक कार्यक्षमता, नवकल्पना आणि जागतिक समृद्धी वाढवते.

2. **मार्क्सवाद सिद्धांत:** जागतिकीकरण हे प्रामुख्याने भांडवल आणि शक्तिशाली कॉर्पोरेशनचे हित साधते असे प्रतिपादन करून मार्क्सवादाचा सिद्धांत एक चिकित्सक दृष्टिकोन प्रदान करतो. हे शोषण, असमानता आणि श्रीमंत आणि गरीब राष्ट्रांमधील वाढती दरी हे भांडवलशाहीच्या अंतर्गत जागतिकीकरणाचे जन्मजात परिणाम म्हणून अधोरेखित करते.

3. **उत्तर आधुनिकता:** सांस्कृतिक विविधता, प्रवाही अस्मिता आणि शक्ती संरचनांचे विखंडन यावर लक्ष केंद्रित करून जागतिकीकरणाच्या सार्वत्रिक कथनांना आव्हान देते. हे प्रगतीच्या भव्य कथनांवर प्रश्नचिन्ह लावते, उत्तर आधुनिकता असा युक्तिवाद करते की जागतिकीकरण एकल जागतिक सत्याऐवजी अनेक, अनेकदा परस्परविरोधी, स्थानिक वास्तविकता निर्माण करते.

म्हणून, आपण जागतिकीकरणाच्या विविध दृष्टीकोनांचा समावेश करून समारोप करतआहोत. पण हा प्रत्यक्ष शेवट नाही; पाहण्यासाठी इतर अनेक दृष्टीकोन आहेत.

३.५ रचनावादाचा सिद्धांत

विशिष्ट चिन्हे, भाषा, प्रतिमा आणि व्याख्या यांच्या सहाय्याने सामाजिक जगाची मानसिक बांधणी लोकांच्या मानसिकतेमुळे झाली आहे. हे चेतनेचे विशिष्ट स्वरूप आणि गतिशीलतेचे परिणाम आहेत. उत्पादन आणि शासनाचे नमुने ही दुस-या क्रमाची रचना आहे जी सखोल सांस्कृतिक आणि सामाजिक-मानसिक शक्तींमधून प्राप्त होते. जागतिकीकरणाची अशी माहिती मानवशास्त्र, मानव्यविद्या, माध्यम अध्ययने आणि समाजशास्त्र या क्षेत्रांतून आलेली आहे.

सामाजिक कर्ते ज्या मार्गांनी त्यांचे जग 'निर्माण' करतात त्यावर रचनावादी लक्ष केंद्रित करतात: त्यांच्या स्वतःच्या मनात आणि इतरांशी आंतर-व्यक्तिगत संवादाद्वारे. उदाहरणार्थ, लिंग भूमिकांचा विचार केला तर समाज ज्या प्रकारे पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाभोवती नियम तयार करतो आणि मजबूत करतो ते मूळ नसून सामाजिक परस्परसंवाद, संभाषण आणि सांस्कृतिक पद्धतींद्वारे आकार घेतात. त्याचप्रमाणे संभाषण आणि प्रतिकात्मक देवाणघेवाण लोकांना जगाच्या कल्पना, सामाजिक परस्परसंवादाचे नियम आणि त्या जगात असण्याचे आणि राहण्याचे मार्ग तयार करण्यास प्रवृत्त करतात.

विविध संदर्भांमध्ये रचनावादाची उदाहरणे:

1. **भाषा विकास:** मुले केवळ शब्दांचे अनुकरण करून भाषा शिकतात असे नाही तर काळजीवाहू व्यक्तींशी संवाद साधून त्यांची स्वतःची समज निर्माण करतात. या प्रक्रियेमध्ये भाषिक संकेत आत्मसात करणे, ध्वनींचा प्रयोग करणे आणि हळूहळू भाषेची स्वतःची सुसंगत समज तयार करणे समाविष्ट आहे.

2. **सांस्कृतिक नियम:** समुदायातील सामायिक श्रद्धा, परंपरा आणि पद्धतींद्वारे सांस्कृतिक नियम कसे विकसित होतात ते विचारात घेऊया. उदाहरणार्थ, शिष्टाचार

किंवा शिष्टाचाराची संकल्पना वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये बदलते आणि संस्कृतीतील व्यक्ती या सामायिक संवाद आणि चर्चांच्या आधारे विनयशील किंवा असभ्य मानल्या जाणाऱ्या गोष्टींची त्यांची समज तयार करतात.

3. **वैज्ञानिक ज्ञान:** वैज्ञानिक सिद्धांत हे गृहितक, प्रयोग आणि समवयस्क पुनरावलोकनाच्या प्रक्रियेद्वारे तयार केले जातात. वैज्ञानिक समुदाय नवीन सिद्धांत तयार करण्यासाठी किंवा प्रायोगिक पुरावे आणि सामूहिक कराराच्या आधारे विद्यमान सिद्धांत सुधारण्यासाठी संभाषण आणि विचारांची देवाणघेवाण करण्यात गुंतलेला असतो.

4. **सोशल मीडिया प्रभाव:** सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर, व्यक्ती इतरांशी संवाद साधून त्यांची ओळख, मते आणि मूल्ये तयार करतात. वापरकर्ते विचार सामायिक करतात, चर्चा करतात आणि देवाणघेवाण करतात, ज्यामुळे या संभाषणांच्या आधारे संरेखित किंवा भिन्न असलेली विश्वास आणि मते तयार होतात.

5. **राजकीय विचारधारा:** राजकीय विचारधारा संप्रेषण, वादविवाद आणि समाजातील विचारांच्या प्रसाराद्वारे तयार केल्या जातात. विविध दृष्टीकोन, चर्चा आणि सामाजिक समस्यांचे स्पष्टीकरण देऊन व्यक्ती त्यांचे राजकीय विश्वास विकसित करतात.

या प्रत्येक उदाहरणामध्ये, ज्ञान, नियम किंवा विश्वास निर्माण करण्याची प्रक्रिया सामाजिक संदर्भांमधील परस्परसंवाद, संभाषणे आणि देवाणघेवाण यांच्याद्वारे आकारली जाते.

३.६ स्त्रीवादाचा सिद्धांत

स्त्रीवाद हे पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाच्या सामाजिक संरचनेवर भर देते. इतर सर्व सिद्धांतांनी तंत्रज्ञान, राज्य, भांडवल, ओळख आणि यासारख्या क्षेत्रातील ट्रान्स-प्लॅनेटरी आणि सुपर-टेरिटोरियल अंतर-संबंधाच्या उदयामागील गतिशीलता ओळखली आहे.

जैविक लिंग हे संपूर्ण समाजव्यवस्थेला साचेबद्ध करण्यासाठी आणि इतिहासाच्या, सध्याच्या जागतिकतेला लक्षणीय आकार देण्यासाठी आयोजित केले जाते. त्यांची मुख्य चिंता स्त्रियांच्या स्थितीमागे आहे, विशेषत: त्यांची संरचनात्मक अधीनता. जागतिक दळणवळणात महिलांना उपेक्षित, मौन आणि उल्लंघीत केले जाते.

स्त्रीत्वाच्या सामाजिक संरचनेवर प्रकाश टाकणारे उल्लेखनीय उदाहरण आणि त्याचा परिणाम जाहिरातींमध्ये आहे. कालांतराने, जाहिरातींनी लैंगिक रूढी कायम ठेवल्या आहेत, स्त्रियांना 'गृहिणी' यांसारख्या पारंपारिक भूमिकांमध्ये दाखवले आहे किंवा सामाजिक अपेक्षांनुसार काही उत्पादने वापरतात. या चित्रणाने स्त्रीत्वाच्या धारणांवर प्रभाव टाकला आहे, स्त्रीच्या स्थानाबद्दल आणि वागणुकीबद्दल सामाजिक नियमांना आकार दिला आहे.

दुसरे उदाहरण म्हणजे लैंगिक पगारातील अंतर, जे संरचनात्मक दुय्यमत्व दर्शवते. प्रगती असूनही, जागतिक स्तरावर महिला अजूनही समान कामासाठी पुरुषांपेक्षा कमी कमावतात. ही विसंगती आर्थिक व्यवस्थेमध्ये अंतर्भूत असलेल्या पद्धतशीर पूर्वाग्रहांना अधोरेखित करते, आर्थिक समता प्राप्त करण्यासाठी महिलांना सतत येणाऱ्या आव्हानांचे वर्णन करते.

शिवाय, Suffragette चळवळ किंवा #MeTooसारख्या समकालीन सक्रियता यांसारख्या ऐतिहासिक चळवळींचे परीक्षण केल्याने महिलांना त्यांच्या उपेक्षित स्थितीला आव्हान देण्यासाठी आणि पद्धतशीर दडपशाहीचा मुकाबला करण्यासाठी महिलांचे प्रयत्न दिसून येतात, जागतिक स्तरावर महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी सामाजिक आणि संरचनात्मक बदलाच्या गरजेवर भर दिला जातो.

३.७ राजकीय वास्तववादाचा सिद्धांत

या सिद्धांताच्या समर्थकांना राज्य शक्ती, राष्ट्रीय हिताचा पाठपुरावा आणि राज्यांमधील संघर्ष या प्रश्नांमध्ये रस आहे. त्यांच्या मते राज्ये जन्मजातच आत्मसात करणारी आणि स्वत:ची सेवा करणारी आणि सत्तेच्या अपरिहार्य स्पर्धेकडे वाटचाल करणारी आहेत. काही विद्वान शक्ती संतुलनासाठी उभ्या आहेत, जेथे जागतिक वर्चस्व प्राप्त करण्यासाठी एका राज्याने केलेल्या कोणत्याही प्रयत्नांना इतर राज्यांच्या सामूहिक प्रतिकाराने प्रतिरोध केला जातो.

दुसरा गट सुचवतो की प्रबळ राज्य जागतिक व्यवस्थेत स्थिरता आणू शकते.धुरीण राज्य (सध्या यूएस किंवा G7/8) आंतरराष्ट्रीय नियम आणि संस्था राखते आणि परिभाषित करते जे दोन्ही स्वतःचे हितसंबंध वाढवतात आणि त्याच वेळी इतर राज्यांमधील संघर्ष असतात. जागतिकीकरण हे समकालीन जागतिक राजकारणातील अनेक प्रमुख राज्यांमधील सत्तेच्या स्पर्धेतील एक धोरण म्हणून देखील स्पष्ट केले गेले आहे.

राजकीय वास्तववादी ग्रेट ब्रिटन, चीन, फ्रान्स, जपान, यूएसए आणि इतर काही मोठ्या राज्यांच्या उपक्रमांवर लक्ष केंद्रित करतात. अशाप्रकारे, राजकीय वास्तववादी शक्ती आणि सत्ता संघर्ष आणि जागतिक संबंध निर्माण करण्यात राज्यांची भूमिका यावर प्रकाश टाकतात.

काही स्तरांवर, जागतिकीकरण हे प्रादेशिक राज्यांच्या विरोधी मानले जाते. याचा अर्थ जागतिकीकरण सीमा ओलांडून परस्पर जोडण्यावर भर देते, तर प्रादेशिक राज्ये त्यांच्या सीमांना आणि स्वतंत्र नियंत्रणाला प्राधान्य देतात, ज्यामुळे ते एकमेकांचे थेट विरोधक दिसतात. ते म्हणतात, जागतिकीकरणात राज्ये समान नाहीत, काही प्रबळ आहेत तर काही या प्रक्रियेत गौण आहेत. परंतु जागतिकीकरणातील प्रत्येक गोष्ट सत्ता संपादन, वितरण आणि यासाठी वापरात येत नाही हे समजण्यात ते अपयशी ठरतात.

जागतिकीकरणाला सांस्कृतिक, पर्यावरणीय, आर्थिक आणि मानसिक परिमाणे देखील आहेत जी सत्तेच्या राजकारणासाठी कमी करता येणार नाहीत. हे संसाधनांचे उत्पादन आणि वापर, ओळख शोधणे आणि पुष्टी करणे, अर्थाचे बांधकाम आणि संप्रेषण आणि निसर्गाद्वारे मानवतेला आकार देणे याबद्दल देखील आहे. यातील बहुतांश गैरराजकीय आहेत.

राजकीय वास्तववादी देखील जागतिकीकरणाच्या निर्मितीमध्ये इतर कृतिवंतांचे महत्त्व आणि भूमिका दुर्लक्षित करतात. हे उप-राज्य अधिकारी, मॅक्रो-प्रादेशिक संस्था, जागतिक संस्था आणि खाजगी-क्षेत्रातील संस्था आहेत. वर्ग, संस्कृती आणि लिंगाच्या धर्तीवर अतिरिक्त प्रकारचे शक्ती-संबंध देखील जागतिकीकरणाच्या मार्गावर परिणाम करतात. आंतरराज्य स्पर्धेचा परिणाम म्हणून इतर काही संरचनात्मक असमानता पुरेसे स्पष्ट केली जाऊ शकत

नाहीत. शेवटी, वर्ग असमानता, सांस्कृतिक पदानुक्रम आणि पितृसत्ता आधुनिक राज्यांच्या आधी आहे.

निष्कर्ष

जागतिकीकरणाच्या सभोवतालचे चर्चाविश्व विविध सैद्धांतिक दृष्टीकोनांनी विणलेल्या समृद्ध आकृतिबंधाच्या रूपात उदयास येते. मार्क्सवाद, नवउदारवाद, उत्तर-आधुनिकतावाद, रचनावाद आणि राजकीय वास्तववाद यांसारख्या या दृष्टी, आपल्या जागतिकीकृत जगात आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय पैलूंच्या गुंतागुंतीच्या परस्परसंवादाचे आकलन करण्यासाठी वेगवेगळे उपयुक्त मुद्दे देतात.

जागतिक भांडवलशाही व्यवस्थेत सामर्थ्य प्रेरक शक्तीचे विच्छेदन करणाऱ्या मार्क्सवाद्यांपासून ते मुक्त-बाजार शक्तींना प्रेरित करणाऱ्या नवउदारमतवाद्यांपर्यंत, या विचारसरणी जागतिक एकात्मतेच्या बहुआयामी परिणामांचे अनावरण करून चर्चाविश्व तयार करतात. मार्क्सवाद श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील असमान श्रेणीबद्ध क्रमाचा पर्दाफाश करतो, तर नवउदारवाद बाजार-चालित प्रगतीच्या गुणांची प्रशंसा करतो. उत्तरआधुनिकवाद विविधतेवर जोर देऊन वैश्विक सत्यांना आव्हान देतो आणि रचनावाद वास्तविकता घडवण्यात सामाजिक बांधणीची भूमिका अधोरेखित करतो.

या दृष्टीकोनातून, विद्यार्थी जागतिकीकरणाच्या जटिलतेचे विघटन करण्याचा प्रवास सुरू करतात - कामगार शोषण, सांस्कृतिक एकसंधीकरण, पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि शक्ती असंतुलन विषयसूत्र म्हणून ओळखतात. ऐतिहासिक मार्ग आणि समकालीन घटनांची छाननी करून, हे दृष्टीकोन आपल्या एकमेकांशी जोडलेल्या जगाची सूक्ष्म समज देतात.

शेवटी, हे अन्वेषण जागतिकीकरणाच्या विविध आयामांचे स्पष्टीकरण देते, चिकित्सक विश्लेषणास प्रोत्साहित करते आणि विद्यार्थ्यांना वास्तविक-जगातील गुंतागुंतींमध्ये व्यस्त राहण्यास सक्षम करते, केवळ जागतिक गतिशीलतेचे सखोल आकलनच नाही तर आमच्या सामायिक जागतिक भविष्यासाठी पर्यायी मार्गक्रमण करण्यासाठी आणि कल्पना करण्यासाठी साधने देखील देतात.

३.८ प्रकरणाच्या शेवटचे प्रश्न

१. मार्क्सवादी दृष्टीकोणातून जगतिकीकरण कसे समजून घेता येईल?

२. नवउदारमतवादी सिद्धान्त जागतिकीकरणाची मांडणी कशी करतो?

३. उत्तर आधुनिकतावादी सिद्धांतातील उलरीच बेक आणि मिशेल फुको यांचे योगदान स्पष्ट करा?

४. जागतिकीकारणाच्या संदर्भात स्त्रीवादी सिद्धांताचा आशय थोडक्यात स्पष्ट करा?

३.९ संदर्भ

Pooja, (2017). 8 Theories of Globalization – Explained. Political Science. Retrieved from https://www.politicalsciencenotes.com/articles/8-theories-of-globalization-explained/642

(2018). Theories of Globalization and Their Impacts on Education. Minnesota Libraries Publishing Project. Retrieved from https://mlpp.pressbooks.pub/globaleducation/chapter/big-stories-meta-narratives/#:~:text=So%20far%20we%20have%20explored,and%20services%20across%20national%20borders

(2023). Postmodernism. Study Smarter. Retrieved from https://www.studysmarter.co.uk/explanations/social-studies/theories-and-methods/postmodernism/#:~:text=Postmodernists%20believe%20that%20we%20are,certain%20risks%20in%20postmodern%20society

Thompson, K. (2019). The postmodern perspective on globalisation and popular culture. Revise Sociology. Retrieved from https://revisesociology.com/2019/08/28/the-postmodern-perspective-on-globalisation-and-popular-culture/

❄❄❄❄❄❄❄

४

आर्थिक परिमाण : फोर्डवाद ते उत्तर फोर्डवाद संक्रमण, वित्तीय अर्थव्यवस्थेची वाढ

घटक रचना

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ फोर्डवादाची वैशिष्टे

४.३ उत्तर फोर्डवादाची वैशिष्टे

४.४ फोर्डवाद व उत्तरफोर्डवादावरील विविध समाजशास्त्रज्ञांचे विमर्श

४.५ फोर्डवाद ते उत्तरफोर्डवाद आर्थिक वृद्धीतील संक्रमण

४.६ प्रश्न

४.७ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

१. फोर्डवाद ते उत्तरफोर्डवाद मधील संक्रमण आणि त्याचा उत्पादन पद्धती, कामगार संरचना आणि बाजारातील गतिशीलता यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

२. हे ज्ञान विविध उद्योगांमध्ये आणि जागतिक संदर्भात लागू करण्यात मदत करेल, तसेच विविध क्षेत्रांमध्ये हे बदल कसे प्रकट होतात हे समजून घेणे.

४.१ प्रस्तावना

आर्थिक व्यवस्थेची उत्क्रांती एका प्रबळ प्रारुपातून दुसऱ्या प्रारूपामध्ये परिवर्तनात्मक बदलांद्वारे चिन्हांकित केली गेली आहे. या प्रगतीच्या केंद्रस्थानी फोर्डवाद ते उत्तर-फॉर्डवादचे संक्रमण आहे, उत्पादन पद्धती, कामगार संरचना आणि आर्थिक प्रतिमानांमध्ये खोलवर बदल होत आहेत.

२० व्या शतकाच्या सुरुवातीस हेन्री फोर्डच्या असेंब्ली लाइन मॅन्युफॅक्चरिंगद्वारे फोर्डवाद हे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनाद्वारे वैशिष्ट्यीकृत युगाचे प्रतीक आहे. या प्रणालीने प्रमाणित उत्पादन, श्रेणीबद्ध व्यवस्थापन संरचना आणि स्केलच्या अर्थव्यवस्थेवर लक्ष केंद्रित केले. फोर्डवादाचे वैशिष्ट्य म्हणजे कमी खर्चात मोठ्या प्रमाणात प्रमाणित वस्तू तयार करण्याची क्षमता, ज्यामुळे उत्पादन प्रक्रियेत क्रांती घडून आली आणि सामाजिक संरचनांवर लक्षणीय परिणाम झाला.

तथापि, जागतिकीकरण आणि तांत्रिक प्रगती जसजशी वेगवान होत गेली, तसतसे फोर्डवादाच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्या. उत्तर-फोर्डवादाच्या उदयाने या प्रमाणित मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन तंत्रांपासून अधिक लवचिक, विशेष आणि ज्ञान-आधारित उत्पादन

पद्धतींकडे लक्ष वळविले. या स्थित्यंतराने उत्पादन प्रक्रियेत अधिक सानुकूलन, लवचिकता आणि नावीन्य आणले. यात माहिती, दळणवळण आणि सेवा-आधारित उद्योगांवर भर देण्यात आला, ज्यामुळे ग्राहकांच्या विविध मागण्या पूर्ण करण्यासाठी विशिष्ट बाजारपेठ आणि सानुकूलित उत्पादने तयार करता येतात.

उत्पादन प्रक्रियेतील बदलाची काही उदाहरणे आहेत, ऑटोमोटिव्ह उद्योग संक्रमणाचे उदाहरण देतो. हेन्री फोर्डच्या मॉडेल टी असेंब्ली लाइनद्वारे फोर्डवाद सुव्यवस्थित कार उत्पादन करीत असे. याउलट, उत्तर-फोर्डवादामध्ये दुबळे उत्पादन पद्धती आणि अगदी वेळेत उत्पादनाचा उदय झाला, ज्यामुळे सानुकूलित कार मॉडेल्स आणि टोयोटा सारख्या कंपन्यांना अनुकूल उत्पादन लाइन्स मिळू शकल्या. वित्तीय अर्थव्यवस्था वाढ,उत्तर-फॉर्डवादाच्या आगमनाने वित्तीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीला चालना दिली, ज्यामध्ये वित्तीय सेवा, सट्टा गुंतवणुकी आणि सेवा-आधारित अर्थव्यवस्थेकडे वळणे यावर अवलंबून आहे. हा बदल वित्तीय बाजारांच्या वाढीमध्ये दिसून येतो, जेथे उत्पादन वस्तूंपासून स्टॉक, बॉण्ड्स आणि डेरिव्हेटिव्हजसारख्या वित्तीय साधनांवर लक्ष केंद्रित केले जाते.

फोर्डवादापासून उत्तर-फॉर्डवादाकडे झालेले हे बदल समजून घेणे आणि आर्थिक अर्थव्यवस्थेचा समवर्ती उदय समकालीन समाजांना आकार देणारे व्यापक सामाजिक-आर्थिक बदल आणि आव्हाने समजून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

फोर्डवाद

फोर्डवाद म्हणजे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन आणि उपभोग, मोठा व्यवसाय आणि केन्सियन कल्याणकारी राज्याचे युग.उत्तर-फॉर्डवाद या प्रणालीच्या पतनाचे आणि १९७० आणि ८० मध्ये उदय आणि औद्योगिक नियमन, उत्पादन वापर आणि सामाजिक संस्था या नवीन प्रणालीच्या उदयाचे संकेत देते. हेन्री फोर्ड या अमेरिकन कार उत्पादकाच्या नावावरून फोर्डिझमचे नाव देण्यात आले आहे ज्याने मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन केले. फोर्डने त्याच्या नवीन कार असेंब्ली लाइनवरील कामगारांसाठी आठ तासांचा, पाच डॉलरचा दिवस सुरू केला. याने प्रमाणित वस्तूंचे यांत्रिकीकरण उत्पादन, नियमित श्रम प्रक्रिया एक निश्चित कामाच्या दिवसात सुरू केली.

४.२ फोर्डवादाची वैशिष्टे

प्रथम असेंब्ली लाइनने कारखान्याच्या मजल्यावरील यांत्रिक उत्पादनासह कार्यशाळेत क्राफ्ट उत्पादन बदलण्याचे संकेत दिले, मॅन्युअल किंवा हस्तकला उत्पादनातून स्वयंचलित उत्पादनाकडे स्थित्यंतर . दुसरे म्हणजे अशा उत्पादन पद्धतीमध्ये श्रम प्रक्रियेतील बदलांचा समावेश होतो, कारण असेंबली लाईनसह उत्पादन वेगवेगळ्या कार्यांमध्ये आयोजित केले गेले होते. कामगारांच्या तांत्रिक विभागणीने कामाचे सुलभीकरण आणि नियमितीकरण केले, कारण उत्पादन प्रक्रिया भागांमध्ये विभागली गेली आणि विशिष्ट कार्ये करणाऱ्या असंख्य कामगारांमध्ये वितरीत केली गेली. यामुळे वैज्ञानिक व्यवस्थापनाने उदाहरण दिल्याप्रमाणे श्रम प्रक्रियेचे अधिक पर्यवेक्षण करण्याची परवानगी दिली. तिसरे म्हणजे, या पद्धतीमध्ये विस्तारित प्रमाणात प्रमाणित वस्तूंचे उत्पादन समाविष्ट आहे. मोठ्या प्रमाणात उत्पादित केलेल्या उत्पादनांसाठी प्रमाणित भाग तयार करण्यासाठी मशीनचा वापर केला जातो. या प्रणालीचा वापर करून तयार केलेली उत्पादने स्वस्त असतात. कुशल कामगारांना कामावर

घेण्याची फारशी गरज नसल्यामुळे मजुरीचा खर्च रोखला जातो. अशा प्रकारे कमी युनिट खर्चात मोठ्या प्रमाणात उत्पादन केले जाते.

उत्तर-फॉर्डवाद

मिशेल जे. पिओरे (१९८६) हे असे मानतात की भांडवलशाही देशांनी फोर्डवादानंतरच्या युगात प्रवेश केला आहे. तो दावा करतो की लवचिक विशेषीकरणाच्या तत्त्वांनुसार आता बरेच काम आयोजित केले गेले आहे.

४.३ उत्तर फोर्डवादाची वैशिष्टे

- उत्पादन अधिक लवचिक बनवण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा, विशेषतः संगणकांचा वापर. उदाहरणार्थ संगणक संख्यात्मक नियंत्रित मशीन टूल्स विविध कार्ये करण्यासाठी पुन्हा प्रोग्राम केले जाऊ शकतात.

- नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर उत्पादकांना आर्थिकदृष्ट्या लहान बॅचमध्ये वस्तू बनविण्यास सक्षम करते,त्यामुळे एका उत्पादनाच्या उत्पादनातून दुसऱ्या उत्पादनाकडे वळण्यास यापुढे मोठ्या प्रमाणात वेळ लागत नाही. नवीन तंत्रज्ञान उद्योगांना बदलत्या मागण्या पूर्ण करण्यास मदत करते. ग्राहक अधिक विशिष्ट उत्पादनांची मागणी करत आहेत आणि मोठ्या प्रमाणात उत्पादित वस्तूंची मागणी मात्र कमी होत आहे.

- काम आणि व्यवस्थापनाच्या पद्धतींमध्ये बदल. कंपन्या अधिक लवचिक झाल्यामुळे त्यांना अधिक लवचिक आणि कुशल कामगारांची आवश्यकता असते. अधिक लवचिक कार्यासाठी अधिक लवचिक संस्थात्मक संरचना आवश्यक आहे, कारण त्यानुसार विभागांमधील अधिक संवादासह फर्म कमी श्रेणीबद्धपणे आयोजित केल्या जातात.

व्यवस्थापकीय पद्धतीही बदलतात. बऱ्याच कंपन्यांनी जस्ट-इन-टाइम सिस्टमचा अवलंब केला आहे. ज्यायोगे मोठा साठा यापुढे राखीव ठेवला जात नाही. त्याऐवजी तो आवश्यकतेपूर्वी योग्य कामगारांना वितरित केला जातो. हे तंत्र केवळ खर्चातच कपात करत नाही तर उत्पादनास खूप लवकर बदलू देते.

या धर्तीवर बदलत असलेल्या कंपन्यांमधील कामगारांना अधिक व्यापकपणे प्रशिक्षित करणे आवश्यक आहे, कारण त्यांचे काम अधिकाधिक वैविध्यपूर्ण होत आहे. त्यांच्या प्रदीर्घ प्रशिक्षणामुळे आणि त्यांच्या कंपन्यांसाठी त्यांच्या कौशल्याच्या असलेल्या महत्त्वामुळे, त्यांना अधिक नोकरीची सुरक्षितता मिळते आणि व्यवस्थापन त्यांच्या सहकार्याची नोंद करण्यासाठी अधिक प्रयत्न करते.

लवचिक स्पेशलायझेशनच्या सिद्धांताचा अर्थ हाच की, महाकाय सहकार्यातील भांडवलाच्या एकाग्रतेपासून दूर जाणे आणि लहान व्यवसायांची संख्या आणि महत्त्व वाढणे देखील सूचित करते.

फोर्डवाद आणि उत्तर-फॉर्डवादाच्या संकल्पना समजून घेण्यासाठी ते फोर्डवादाच्या विरुद्ध उत्तर-फोर्डवादाच्या काही ठळक वैशिष्ट्यांसह परिभाषित करू शकते.

हेन्री फोर्डच्या अग्रगण्य असेंब्ली लाइनचे प्रतीक असलेल्या फोर्डवादाचे वैशिष्ट्य कॉर्पोरेट पदानुक्रमांमध्ये प्रमाणित उत्पादनांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होते. डेट्रॉईट सारख्या औद्योगिक केंद्रांमध्ये प्रचलित असलेल्या अवजड उद्योगांनी राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवर वर्चस्व गाजवले. या उदाहरणामध्ये अर्ध-कुशल कामगारांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. याउलट, २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदयास आलेला उत्तर-फॉर्डवाद, लवचिकता आणि नाविन्यपूर्णतेकडे बदल दर्शवितो.

संगणक-नियंत्रित उत्पादन, तंत्रज्ञान उद्योगाच्या उत्पादन प्रक्रियेद्वारे उदाहरण, स्मार्टफोनच्या विविध मॉडेल्ससारख्या वैविध्यपूर्ण उत्पादनांना अनुमती देते. कॉर्पोरेट पदानुक्रमापासून क्षैतिज नेटवर्ककडे होणारे संघटनात्मक बदल गुगल सारख्या कंपन्यांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येते, जे सहयोगी वातावरणास प्रोत्साहन देते. तंत्रज्ञान क्षेत्रातील कौशल्यांच्या ध्रुवीकरणात वर दिसल्याप्रमाणे आता विशेष कौशल्ये महत्त्वाची आहेत. ऍपल सारख्या कंपन्यांचे जागतिक उत्पादन आणि वितरण नेटवर्कद्वारे स्पष्ट केलेले, आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला प्राधान्य घेते. नवीन औद्योगिक जिल्हे उदा, सिलिकॉन व्हॅलीमध्ये, केंद्रित औद्योगिक केंद्रांवर नाविन्यपूर्णतेवर भर दिला जातो.

उत्तर-फोर्डवाद विविध बाजारपेठांना ओळखतो, ज्याचे उदाहरण ग्राहकांच्या पसंतींना फॅशन उद्योगाच्या द्रुत प्रतिसादाद्वारे, फोर्डिझमच्या मोठ्या प्रमाणात उपभोग मॉडेलपासून वेगळा आहे. इलेक्ट्रिक वाहन क्षेत्रात टेस्ला सारख्या कंपन्यांनी मूर्त स्वरूप दिलेले स्वच्छ तंत्रज्ञान, पोस्ट-फोर्डिस्ट उत्पादनामध्ये पर्यावरणीय सजगता प्रतिबिंबित करते.

फोर्डवाद आणि उत्तर-फॉर्डवाद हे व्यापकपणे समजून घेणे आर्थिक संघटनेतील महत्त्वपूर्ण बदलांचे प्रतिनिधित्व करते. फोर्डवाद: २० व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या ते मध्यापर्यंत प्रचलित, मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन, मानकीकरण आणि असेंबली लाइन या तंत्रांवर जोर दिला. विशेष, पुनरावृत्ती कार्यांद्वारे स्केलची अर्थव्यवस्था, उच्च उत्पादकता आणि कमी खर्चासाठी हे उद्दिष्ट आहे. केंद्रीकृत मोठ्या प्रमाणात उत्पादन, प्रमाणित उत्पादने आणि एक स्थिर कार्यबल यावर त्याचे लक्ष केंद्रित करण्याचे मुख्य मार्ग समाविष्ट आहेत.

दुसरीकडे, उत्तर-फोर्डवाद, फोर्डवादाच्या मर्यादांना प्रतिसाद म्हणून उदयास आला, लवचिकता, नवकल्पना आणि सानुकूलित उत्पादनास प्रोत्साहन दिले. यात विकेंद्रित उत्पादन, वेळेत उत्पादन आणि विशिष्ट बाजारपेठांवर भर देणे समाविष्ट आहे. उत्तर-फोर्डवादाच्या टेकअवेजमध्ये लवचिकता, तंत्रज्ञान-चालित उत्पादन आणि बदलत्या बाजाराच्या मागणीशी जुळवून घेणाऱ्या अधिक लवचिक, कुशल कर्मचाऱ्यांचा उदय यावर भर दिला जातो.

४.४ फोर्डवाद व उत्तरफोर्डवादावरील विविध समाजशास्त्रज्ञांचे विमर्श

फोर्डवाद

१. एमिल दूरखीम यांनी फोर्डवादाला थेट संबोधित करत नसताना, श्रम विभागणी आणि त्याचे समाजावर होणारे परिणाम यावरील त्यांच्या कार्याने औद्योगिक उत्पादन प्रणालींचा प्रभाव समजून घेण्यासाठी मूलभूत कल्पना मांडल्या.

२. मॅक्स वेबर यांनी नोकरशाही आणि कामाच्या तर्कसंगतीकरणावरील त्याच्या सिद्धांतांनी फोर्डिस्ट उत्पादनामध्ये उपस्थित श्रेणीबद्ध संरचनांवर प्रकाश टाकला.

उत्तर-फोर्डवाद

१. डॅनियल बेल यांनी औद्योगिक ते उत्तर-औद्योगिक समाजांच्या स्थलांतरावर चर्चा केली, जी फोर्डवाद ते उत्तर-फोर्डवादाच्या संक्रमणाशी संबंधित आहे.

२. डेव्हिड हार्वे यांनी भांडवलशाहीचे बदलते स्वरूप आणि लवचिक संचयनाचा उदय, फोर्डवाद ते उत्तर-फॉर्डवादाच्या संक्रमणाशी जोडलेली संकल्पना शोधली.

३. मॅन्युएल कॅस्टेल्स यांनी नेटवर्क सोसायटीच्या उदयावर लक्ष केंद्रित केले, ही संकल्पना उत्तर -फॉर्डवादाद्वारे, विशेषत: संप्रेषण आणि जागतिकीकरणाच्या दृष्टीने बदलांशी जोडलेली आहे.

या समाजशास्त्रज्ञांनी विविध सिद्धांत आणि दृष्टीकोनांचे योगदान दिले आहे जे फोर्डवाद ते उत्तर-फॉर्डवादामधील सामाजिक बदल समजून घेण्यास मदत करतात, श्रम, उत्पादन आणि त्यांचे समाजावर होणारे व्यापक परिणाम याबद्दल अंतर्दृष्टी देतात.

४.५ फोर्डवाद ते उत्तरफोर्डवाद आर्थिक वृद्धीतील संक्रमण

फोर्डवादचा सिद्धांत मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक उत्पादनाच्या पद्धतीचे वर्णन करतो जो आर्थिक संचय, राजकीय व्यवस्था आणि सामाजिक पुनरुत्पादनाच्या प्रणालीमध्ये बसू शकतो. फोर्डिझमची संकल्पना आर्थिक आणि सामाजिक समन्वयाच्या मोठ्या प्रणालीसाठी एक छोटासा मदतीचा हात प्रदान करते. विश्लेषण उत्पादन, उपभोग आणि नियमन यांची एकात्मिक व्यवस्था म्हणून फोर्डवादावर केंद्रित आहे. उत्तरफोर्डवाद हे संचय आणि नियमनच्या विस्तारित प्रणालीचा एक भाग म्हणून समजले जाऊ शकते, जे लवचिक कामगारांचे खूप भिन्न ग्रेड तयार करते आणि जे लवचिकता किंवा गतिशीलता यापेक्षा खोल असमान लाभ देतात.

विस्मयकारक बदल, विविधता आणि अनिश्चिततेच्या काळात, आपण काय अनुभवत आहोत याचे पुरेसे वर्णन करण्यासाठी आपण सहजपणे शब्दांसाठी अडखळत आहोत. म्हणून, आपल्या समकालीन समाजांच्या पैलूंचे वर्णन करण्यासाठी सामाजिक शास्त्रज्ञांनी अनेक 'पोस्ट' संज्ञांचा शोध लावला आहे - 'पोस्ट-इंडस्ट्रियल', 'पोस्ट-मॉडर्न' आणि 'पोस्ट-कॉलोनिअल'. त्याच विचारप्रवाहानुसार 'पोस्ट-फॉर्डिझम' कार्य संघटनेच्या स्वरूपाचे वर्णन करते जे अनेक महत्त्वाच्या बाबतीत फोर्डिझमपेक्षा अगदी वेगळे आहे. पोस्ट-फोर्डिझम फोर्डिझमच्या अनेक अंतर्निहित समस्या आणि कमतरतांना प्रतिसाद देण्याचा प्रयत्न करते.

परिमाण १ - व्यवस्थापन

१९३७ मध्ये, टोयोटाची स्थापना झाली, परंतु १९४९ मध्ये, युद्धानंतरच्या गोंधळात जपानला अनेक हल्ल्यांचा सामना करावा लागला आणि ते जवळजवळ कोसळले. इजी टोयोटा, जो संस्थापकाचा पुतण्या होता, त्याने युनायटेड स्टेट्समधील एका मोठ्या फोर्डच्या रूज प्लांटला भेट दिली. त्याने ठरवले की अमेरिकन शैलीचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन जपानसाठी नाही. टोयोटाने फोर्डच्या तुलनेत अजून जास्त गाड्या बनवल्या नव्हत्या. जपानची बाजारपेठ लहान होती, त्यांच्याकडे पैशांची कमतरता होती आणि कठीण परिस्थितीत काम करण्यास कामगार तयार नव्हते.

अशाप्रकारे जपानची 'लीन प्रोडक्शन' प्रणाली अस्तित्वात आली. मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनाच्या तुलनेत, नवीन टोयोटा प्रणाली लहान बॅचेस, कमी भांडवल, कमी उत्पादन विकास वेळ, लहान इन्व्हेंटरीज आणि संपूर्ण एकत्रीकरणाऐवजी एंटरप्राइझचे सर्व विभाग एका कंपनीच्या नियंत्रणात आले, यावर आधारित होती, 'जस्ट-इन' -वेळ' स्वतंत्र पुरवठादारांसह उप-करारात्मक संबंध - म्हणजे टोयोटाने पुरवठादारांसोबत जवळून काम केले, ते सुनिश्चित करत होते की ते आवश्यक तितक्या लवकर भाग पुरवू शकतील आणि गोष्टी कार्यक्षम ठेवतील.

टोयोटा प्लांटमध्ये सर्वांनी सकारात्मकरीत्या समस्या सोडवण्यासाठी एकत्र काम केले. कामगार सूचना प्रणालीद्वारे त्यांच्या कल्पना सामायिक करू शकतात. त्यांच्याकडे 'एकूण गुणवत्ता व्यवस्थापन' नावाची प्रणाली होती जी चुका लवकर पकडते किंवा त्या होण्यापासून थांबवते. टोयोटाने देखील कार डीलर्ससोबत जवळून काम करून लोकांना हव्या असलेल्या कार तयार केल्या.

Eiji Toyoda ने काम करण्याच्या पद्धतीत मोठे बदल केले, जे जगभरात लोकप्रिय झाले. १९८० च्या दशकात अमेरिकेलाही जपानच्या यशापासून धडा घ्यायचा होता. ते कठोर, टॉप-डाउन (वारिष्टाकडून – कानिष्टाकडे) मॅनेजमेंटमधून टीमवर्ककडे वळले आणि कामगारांना गोष्टी कशा केल्या जातात याबद्दल अधिक माहिती दिली. सर्वत्र कामाच्या ठिकाणी हा बदल मोठा होता. नेता म्हणजे एखाद्या अधिकाऱ्यापेक्षा गुरू किंवा शिक्षक असा असतो. स्वयं-व्यवस्थापकीय संघांना निर्णय घेण्याची आणि नियंत्रणाची ही देवाणघेवाण यास कधी कधी 'समकक्ष पदानुक्रम' म्हणतात.

संपूर्ण एंटरप्राइझमध्ये, फोर्डिझमच्या मशीन-समान कमांड स्ट्रक्चर्सची जागा फोर्डिस्ट नंतरच्या कार्यस्थळामध्ये संघटनात्मक 'संस्कृती' च्या मार्गदर्शक रूपकाने बदलली जाते. कार्य तडीस नेणे हे एक समुदायासारखे आहे, जे आदर्शपणे, कामगार संघटनेच्या 'मिशन आणि व्हिजन'शी जोडलेले आहे. ते त्याची 'संघटनात्मक मूल्ये' आंतरिक करतात. ते संस्थेच्या वतीने स्वतंत्रपणे आणि जबाबदारीने कार्य करण्यास सक्षम आहेत कारण त्यांना याबद्दल अंतर्ज्ञानी भावना आहे. ते त्यांच्या यशात एक आंतरिक स्वारस्य विकसित करतात.

पोस्ट-फॉर्डिस्ट संस्था कामाच्या ठिकाणी एजन्सीच्या संतुलनात बदल दर्शवते. टीमवर्क खूप महत्वाचे बनते. याचा अर्थ असा की गोष्टी कशा करायच्या याबद्दलचे निर्णय आता फक्त बॉस घेत नाहीत. उलटपक्षी आता, प्रत्यक्षात काम करणाऱ्या लोकांना गोष्टी कशा केल्या पाहिजेत याबद्दल अधिक माहिती आहे. यामुळे कामावर शक्ती कशी कार्य करते ते रूप बदलते. फोर्डिझम सारख्या गोष्टी करण्याच्या एका मार्गाऐवजी, आता ते मार्गदर्शित लोकशाहीसारखे आहे जिथे प्रत्येकाचे काही म्हणणे आहे. कल्पना अशी आहे की कामगारांनी कंपनीवर खरोखर विश्वास ठेवला पाहिजे, तिच्या कार्यसंघाचा भाग असाले पाहिजे आणि त्याची मूल्ये सामायिक केली पाहिजेत. कठोर नियमांऐवजी, कामगारांना प्रेरित करणे, योग्य संस्कृती निर्माण करणे आणि प्रत्येकाला जबाबदार बनवणे यावर अधिक आहे.

परिमाण २ - कामगारांचे शिक्षण आणि कौशल्ये

भूतकाळात, फोर्डच्या दृष्टीकोनातून नोकऱ्या सोप्या कार्यांमध्ये सम्मिलीत करून त्यांना सोपे बनवण्याचे उद्दिष्ट होते. आता, यंत्रे त्या सोप्या नोकऱ्या अधिक करत आहेत, याचा अर्थ असा की पूर्वीपेक्षा कमी अकुशल कामगारांची गरज आहे. मशीनद्वारे नोकऱ्या घेतल्या जात असल्याची भीती व्यक्त होत आहे. मग नवीन नोकऱ्या कुठे असतील? या प्रश्नाचे उत्तर काही

प्रमाणात रोजगाराची नवीन क्षेत्रे निर्माण करणाऱ्या सेवा आणि 'ज्ञान' उद्योगांच्या उदयात मिळते. तसेच पारंपारिक उत्पादनातही. तथापि, सेवा आणि ज्ञानावर आधारित उद्योगांमध्ये नवीन नोकऱ्या निर्माण होत आहेत. पारंपारिक क्षेत्रातही, आणि कृषी क्षेत्रातील नोकऱ्यांना आता जटिल यंत्रसामग्रीमुळे अधिक कौशल्याची गरज आहे. डी-स्किलिंगकडे कल उलटणे, जे फोर्डिझमचे ठळक वैशिष्ट्य होते.

फोर्ड नंतरच्या नवीन कार्यशैलीमध्ये, 'मल्टी-स्किलिंग' नावाची अनेक भिन्न कार्ये करण्यास सक्षम असणे महत्वाचे आहे. फोर्डच्या सोप्या नोकऱ्यांच्या उलट, आता कामगारांना विविध जटिल कार्ये हाताळण्याची आणि कामाच्या दरम्यान त्यांच्यामध्ये अंतरबदल करणे आवश्यक आहे, ज्याला 'मल्टीटास्किंग' म्हणून ओळखले जाते. तंत्रज्ञान त्वरीत बदलते, त्यामुळे विविध कौशल्ये असणे तुम्हाला नोकरीतील सतत बदलांशी जुळवून घेण्यास मदत करते. जेव्हा तुम्ही सर्वजण प्रत्यक्ष काम करण्यासाठी प्रत्यक्ष क्षेत्रात जाता तेव्हा तुमच्यासाठी हे खूप महत्वाचे असते की तुम्ही आधीच बहु-कुशल आहात आणि या स्पर्धेच्या युगात प्रत्येक क्षेत्राची हीच मागणी आहे. आणि आता तुमची स्पर्धा फक्त माणसांशी नाही तर **एआयशी** आहे. तुमच्याकडे जितकी अधिक कौशल्ये आणि ज्ञान असेल तितके या सतत बदलणाऱ्या वातावरणाशी जुळवून घेणे सोपे होईल.

फोर्डच्या कार्यपद्धतीवरून पोस्ट-फोर्डिस्ट सेटअपकडे जाणे म्हणजे अधिक तांत्रिक कौशल्ये असणे इतकेच नाही. आता, अशा कामगारांची गरज आहे जे स्वतंत्रपणे काम करू शकतील, कल्पकतेने विचार करू शकतील, समस्या सोडवू शकतील, आवश्यक असेल तेव्हा माहिती घेऊ शकतील आणि संघांमध्ये चांगले सहकार्य करू शकतील.

परिमाण ३ - बाजार आणि समाज

फोर्डिस्ट नंतरच्या कार्याच्या स्वरूपाकडे वळवताना काही प्रचंड सामाजिक परिवर्तने झाली. व्यक्ती-दर-व्यक्ती आदेशाच्या अर्थव्यवस्थेची जागा स्व-प्रेरणेच्या अर्थव्यवस्थेने घेतली आहे. तथापि, त्यांना जे हवे आहे ते बॉसच्या 'हव्या'शी जुळले तरच हे खरोखर उपयुक्त ठरते. म्हणूनच कर्मचाऱ्यांना एकत्र काम करण्यासाठी, कंपनीची मूल्ये शेअर करण्यासाठी आणि तिची उद्दिष्टे समजून घेण्यावर कंपन्या भर देतात.

उपभोगाच्या क्षेत्रातही, व्यापक निवडीचा जरी देखावा असला तरी, हे सहसा केवळ वरवरचे असते. उदाहरणार्थ, कार विविध रंग आणि शैलींमध्ये येऊ शकते, परंतु त्याखालील मूलभूत पर्याय तितके वैविध्यपूर्ण नसतात. तुम्हाला काही गोष्टी विकत घ्याव्या लागतील असे तुम्हाला वाटू शकते, उदा. तुम्हाला सार्वजनिक वाहतुकीत प्रवेश नसेल तर कार, आणि यामुळे तुम्ही कमाई आणि खर्चाच्या चक्रात अडकून राहता. कंपन्या निष्पक्षता आणि सांघिक कार्याबद्दल बोलत असूनही, बहुतेक कामगार त्यांचे जीवन फारसे सुधारत नाहीत, पण बॉस मात्र लक्षणीयरीत्या श्रीमंत होतात. यामुळे श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी वाढत आहे.

काही ठिकाणी जुन्या आणि नवीन अशा दोन्ही पद्धती एकत्र अस्तित्वात आहेत. श्रीमंत देश नवीन, आधुनिक कार्यशैली अंगीकारत असल्याने, खरोखरच कठीण आणि घाणेरड्या नोकऱ्या अनेकदा गरीब भागात किंवा मजूर स्वस्त असलेल्या देशांमध्ये हलवल्या जातात. हे असे आहे की एक जागा दुसऱ्यावर अवलंबून असते. या जोडणीमुळे उच्च तंत्रज्ञानाच्या नोकऱ्या आणि जुन्या पद्धतीच्या कामात अडकलेल्या ठिकाणांमध्ये मोठी दरी निर्माण होते. हे श्रीमंत आणि गरीब देश, चांगले पगार असलेले आणि कमी पगार असलेले कामगार असलेले

क्षेत्र आणि जे लोक फॅन्सी, अनन्य वस्तू विकत घेऊ शकतात त्यांच्या विरुद्ध ज्यांना फक्त मूलभूत, मोठ्या प्रमाणात उत्पादित सामग्री परवडत आहे अशा लोकांमधील अंतर देखील दर्शवते.

परिमाण ४ - तंत्रज्ञान

वेग आणि कार्यक्षमता यांच्या समन्वयाने साम्य संपते. मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनाऐवजी, उत्पादनाचे तर्क आता वेगळे आहे. प्रॉडक्शन लाईनवरील प्रत्येक इतर कार फक्त वेगळ्या रंगाची नाही तर ती एक वेगळी मॉडेल देखील आहे. संगणकीकृत इन्व्हेंटरी सिस्टीम रोबोटला विंडशील्ड देते, जी ते लाईनवरील योग्य वाहनामध्ये हळूवारपणे ठेवते. तथापि, या सोप्या हालचालींभोवती - फोर्डचे 'मॉडेल टी' बनवणाऱ्या कामगाराच्या हालचालींइतकेच सोपे - तांत्रिक प्रक्रिया आणि संघटनात्मक तर्कशास्त्रातील एक खोल बदल आहे.

Toyota द्वारे Toyotashi Plant No. 5 हे अनुकूलनक्षमतेवर लक्ष केंद्रित करून डिझाइन केलेले आहे आणि फीडबॅक लूपद्वारे चालविलेली प्रगत माहिती प्रणाली वापरते. या प्रणाली रोबोट्सला मार्गदर्शन करतात आणि उत्पादनात द्रुत सॉफ्टवेअर समायोजनास अनुमती देऊन कार्यांचे सतत मूल्यांकन आणि अंदाज करून यादी व्यवस्थापित करतात. हा दृष्टीकोन लवचिकता आणि प्रतिसादाला प्राधान्य देतो, ज्यासाठी अचूक संप्रेषण आणि जलद पुरवठादार यांचाही प्रतिसाद आवश्यक आहे.

तंत्रज्ञानाच्या गुंतागुंतींना सामोरे जाण्यासाठी उत्पादन-लाइन कामगारांना आता उच्च स्तरावरील कौशल्याची आवश्यकता आहे. कारखान्याच्या मजल्यावरील सर्व कामगार संघाचे सभासद आहेत, सतत एकमेकांशी आणि माहिती प्रणालीशी संवाद साधतात, एक गट म्हणून संवाद साधतात, काही माहिती वाचतात आणि आवश्यक तेव्हा हस्तक्षेप करून जबाबदारी घेतात. या तांत्रिक आणि मानवी संबंधांना अनेकदा 'लवचिक स्पेशलायझेशन' असेही म्हणतात.

अनेक विद्वानांनी पोस्ट-फॉर्डिझमच्या सिद्धांतावर टीका केली आहे की या सिद्धांताचे समर्थक दावा करतात की कार्य केवळ एका विशिष्ट दिशेने विकसित होत असते. परंतु असे पुरावे आहेत जे दर्शविते की विविध उद्योगांमध्ये काम वेगवेगळ्या प्रकारे विकसित केले जाऊ शकते. बरेच काम कमी कुशल आणि अधिक घट्ट नियंत्रित होत असताना; इतर काम म्हणजे त्याची कौशल्य सामग्री टिकवून ठेवणे किंवा वाढवणे: आणि लवचिक बनणे. तंत्रज्ञान क्षेत्रात, विशेषत: सॉफ्टवेअर डेव्हलपमेंट किंवा नाविन्यपूर्ण अभियांत्रिकी यांसारख्या क्षेत्रात, कामाने लवचिकता स्वीकारताना आपली कौशल्य सामग्री टिकवून ठेवली आहे किंवा वाढवली आहे. या क्षेत्रातील नोकऱ्यांना बऱ्याचदा उच्च पातळीचे कौशल्य, सर्जनशीलता आणि अनुकूलनक्षमतेची आवश्यकता असते, जे काही उद्योगांमध्ये कमी कुशल आणि कठोरपणे नियंत्रित कामाकडे अंदाजित बदलाच्या तुलनेत भिन्न मार्ग दाखवतात.

परिमाण ५ - जागतिकीकरण आणि पुरवठा साखळी

पोस्ट-फॉर्डिझमने उत्पादन नेटवर्कचे जागतिकीकरण पाहिले आहे. कंपन्या आता खर्च आणि कार्यक्षमता ऑप्टिमाइझ करण्यासाठी जगभरातील अनेक ठिकाणांहून घटक किंवा सेवा स्त्रोत करतात. उदाहरणार्थ, आयफोनच्या उत्पादनामध्ये विविध देशांमध्ये उत्पादित भागांचा समावेश असतो, ज्यामध्ये जटिल जागतिक पुरवठा साखळी हायलाइट केली जाते. हा

परस्परसंबंध अर्थव्यवस्थेला व्यत्ययांसाठी अधिक असुरक्षित बनवतो परंतु खर्च-प्रभावीता देखील वाढवतो.

परिमाण ६ - गिग इकॉनॉमी आणि लवचिक कार्य

पोस्ट-फॉर्डिझम गिग अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा साक्षीदार आहे, ज्याचे वैशिष्ट्य अल्प-मुदतीचे करार आणि उबेर किंवा अपवर्क सारख्या डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे सुसूत्र केलेले फ्रीलान्स काम आहे. कामगारांमध्ये लवचिकता असते परंतु स्थिरता किंवा पारंपारिक फायदे नसतात. हा परिमाण आजीवन रोजगारातून अधिक आकस्मिक, प्रकल्प-आधारित कामाच्या संरचनेकडे झालेला बदल दर्शवितो.

परिमाण ७ - पर्यावरणीय स्थिरता

फोर्डिझमचे केवळ उत्पादन उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करण्यापेक्षा, पोस्ट-फोर्डिझम अधिकाधिक टिकाऊपणावर जोर देते. कंपन्यांवर इको-फ्रेंडली पद्धतींचा अवलंब करण्यासाठी आणि पर्यावरणीय पाऊलखुणा कमी करण्यासाठी दबाव टाकला जातो. टेस्लाचा इलेक्ट्रिक कार निर्मितीमध्ये आणि नूतनीकरणक्षम ऊर्जा उपायांवर भर देण्यात आला आहे.

परिमाण ८ - ऑटोमेशन आणि एआय एकत्रीकरण

तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे ऑटोमेशन वाढले आहे, विविध उद्योगांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) समाकलित झाली आहे. उदाहरणार्थ, ॲमेझॉनची स्वयंचलित गोदामे कार्यक्षम ऑर्डर पूर्ण करण्यासाठी रोबोटचा वापर करतात. याचा परिणाम नोकऱ्यांच्या विस्थापनावर होतो, ज्यात मानवी कौशल्य स्वयंचलित प्रक्रियांना पूरक असलेल्या क्षेत्रांमध्ये कामगारांना उच्च कौशल्याची आवश्यकता असते.

हे परिमाण एकत्रितपणे कामाच्या आर्थिक, तांत्रिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पैलूंमधील बहुआयामी बदलांचे वर्णन करतात, विविध उद्योग आणि जागतिक संदर्भांमध्ये फोर्डिझम ते पोस्ट-फॉर्डिझममधील संक्रमणाचे वैशिष्ट्य दर्शविणारी गुंतागुंत आणि बारकावे दर्शवतात.

निष्कर्ष:

फोर्डिझम ते पोस्ट-फॉर्डिझममधील संक्रमण आर्थिक, तांत्रिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिमाणांमध्ये लक्षणीय बदल घडवून आणते, काम आणि उत्पादनाचे स्वरूप पुन्हा परिभाषित करते. फोर्डिझमने, मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन, प्रमाणित वस्तू आणि श्रेणीबद्ध संरचनांवर भर देऊन, २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस औद्योगिकीकरणाचा पाया घातला. तथापि, जागतिकीकरण आणि तांत्रिक प्रगतीचा वेग वाढल्याने या प्रणालीच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्या, ज्यामुळे पोस्ट-फॉर्डिझमचा उदय झाला.

पोस्ट-फॉर्डिझम चॅम्पियन्स लवचिकता, नवकल्पना आणि सानुकूलित, तांत्रिक प्रगती आणि जागतिक आंतरसंबंधाद्वारे चालविले जाते. हे केंद्रीकृत संक्रमण मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनातून विकेंद्रित, विशेषीकृत आणि ज्ञान-आधारित उत्पादन पद्धतीकडे प्रस्थान दर्शवते. नुकत्याच घडलेल्या उत्पादनाचे आगमन, कौशल्याच्या विविधतेवर भर आणि सेवा-केंद्रित, जागतिकीकृत अर्थव्यवस्थेचा उदय ही या युगाची वैशिष्ट्ये आहेत.

असमान विकासाच्या नातेसंबंधात पोस्ट-फोर्डिझमच्या बरोबरीने फोर्डिझम देखील सहज अस्तीत्वात राहतो. विकसित देश 'नवीन अर्थव्यवस्थेच्या' कामाच्या ठिकाणी वाटचाल करत असताना, जबर शारीरिक मेहनतीची दुकाने आणि औद्योगिक उत्पादनातील सर्वात घाणेरडे भाग एखाद्या देशातील गरीब प्रदेशात किंवा विकसनशील देशांमध्ये हलवले जातात. कधीकधी असे दिसते की एका ठिकाणी पोस्ट-फोर्डिझमला दुसऱ्या ठिकाणी फोर्डवादाची आवश्यकता आहे. याचा परिणाम जास्त पगाराचे आणि कमी पगाराचे कामगार, विकसित आणि विकसनशील प्रदेश आणि विशेष बाजारपेठेत प्रवेश करू शकणारे विरुद्ध मोठ्या प्रमाणात उत्पादित केलेल्या वस्तूंपर्यंत मर्यादित असलेल्या कामगारांमध्ये पद्धतशीर असमानता निर्माण होते. शेवटी, हा एक जटिल परस्परावलंबित खेळ आहे जिथे एका प्रणालीची प्रगती दुसऱ्याच्या सतत अस्तित्वावर अवलंबून असते.

हे संक्रमण केवळ उत्पादन पद्धतीतील बदलच प्रतिबिंबित करत नाही तर कामगारांची भूमिका, संस्थांची रचना आणि सामाजिक गतिशीलता देखील पुन्हा परिभाषित करते. हे व्यवस्थापन शैलीतील बदल, कामगार सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रित करणे, गिग अर्थव्यवस्थांचा उदय, वाढलेली पर्यावरणीय जाणीव आणि वाढलेले ऑटोमेशन या वैशिष्ट्यांनी युक्त आहे.

शेवटी, फोर्डिझमकडून पोस्ट-फॉर्डिझमकडे होणारे स्थित्यंतर हे एक प्रतिमानात्मक उत्क्रांती दर्शवते, जिथे पारंपारिक मोठ्या प्रमाणात उत्पादन मॉडेल अधिक अनुकूल, तांत्रिकदृष्ट्या चालित आणि जागतिक स्तरावर एकमेकांशी जोडलेल्या दृष्टिकोनाला मार्ग देते. आधुनिक अर्थशास्त्र, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक संरचनांच्या जटिल लँडस्केपमध्ये नेव्हिगेट करण्यासाठी हे परिमाण समजून घेणे महत्त्वपूर्ण आहे.

४.६ प्रश्न

१. फोर्डिझमची वैशिष्ट्ये लिहा.

२. उत्तर-फोर्डवादाची वैशिष्ट्ये लिहा.

३. फोर्डवाद ते उत्तर-फोर्डवाद मधील आर्थिक वाढीचे संक्रमण सविस्तर स्पष्ट करा.

४.७ संदर्भ

Post-Fordism: More recent times. Kalantzis & Copes. Retrieved from

https://newlearningonline.com/new-learning/chapter-3/post-fordism-more-recent-times#:~:text=In%20the%20post%2DFordist%20workplace%2C%20however%2C%20more%20of%20the,also%20needs%20fewer%20process%20workers

❄❄❄❄❄❄❄

५

तांत्रिक परिमाण: नेटवर्क सोसायटी - प्रवाह आणि कालातीत वेळ, डिजिटल तंत्रज्ञान, सीमाविरहित जग

घटक रचना

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ तांत्रिक विकासाचा इतिहास

५.३ संजालिय समाज

५.४ प्रवाह आणि कालातीत वेळेचा अवकाश

५.५ डिजिटल तंत्रज्ञान

५.६ सीमाविरहित जग

५.७ सारांश

५.८ प्रश्न

५.९ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

१. विद्यार्थ्यांना डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या इतिहासातील महत्त्वाच्या टप्प्यांच्या संक्षिप्त टाइमलाइनचे अनुसरण करायला लावणे.

२. सामाजिक संरचना, परस्परसंवाद आणि सांस्कृतिक गतिशीलता यांवर नेटवर्क सोसायटी, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि अवकाशीय सिद्धांत यांच्या प्रभावाचे गंभीरपणे विश्लेषण करणे.

३. जगभरातील समाजांच्या परस्परसंबंधाची समज वाढवणे.

५.१ प्रस्तावना

जगतिकीकरणाचे समाजशास्त्र समजून घेताना आर्थिक परिमाणाबरोबरच तांत्रिक परिमानांना समजून घेणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये तंत्रज्ञानाच्या विकासाच्या इतिहासातील टप्प्यांचा संक्षिप्त मागोवा घेतला आहे. त्यामधून पुढे आलेली नेटवर्क सोसायटी ही संकल्पना स्पष्ट केली आहे. विविध समाजशास्त्रज्ञांनी मांडलेली प्रवाह आणि कालातीत वेळेच्या अवकाशाची संकल्पना स्पष्ट केली आहे. त्याचबरोबर डिजिटल तंत्रज्ञान आणि सिमाविरहित जग या संकल्पनांचा आशय समजून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

५.२ तांत्रिक विकासाचा इतिहास

मानवी जीवनाच्या व्यावहारिक उद्दिष्टांसाठी वैज्ञानिक उद्दिष्टांचा वापर म्हणून तंत्रज्ञानाची व्याख्या केली जाऊ शकते. ही एकूण तंत्रे, कौशल्ये आणि पद्धतींची बेरीज आहे जी वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनासाठी किंवा वैज्ञानिक तपासणीसारख्या सेवांच्या पूर्ततेसाठी वापरली जाते. तंत्रज्ञानाच्या विकासाचा इतिहास वेगवेगळ्या समाजशास्त्रज्ञांद्वारे आणि त्यावरील त्यांच्या सिद्धांतांद्वारे समजू शकतो.

लुईस हेन्री मॉर्गन: मॉर्गनच्या सामाजिक उत्क्रांतीच्या तीन टप्प्यांची संकल्पना क्रूरता, रानटीपणा आणि सभ्यता याद्वारे मानवी समाजाच्या प्रगतीची रूपरेषा देते. क्रूर अवस्थेत, समाजाची साधी साधने, भटक्या जीवनशैली आणि जगण्यावर लक्ष केंद्रित केलेल्या मूलभूत सामाजिक संरचनांद्वारे वैशिष्ट्यीकृत केले जाते. उदाहरणार्थ, उदरनिर्वाहासाठी शिकार आणि अन्न संकलन करण्यावर अवलंबून असलेल्या आदिवासी जमाती. पुढचा टप्पा रानटी समाजाचा आहे जो शेतीच्या विकासासह, स्थायिक समुदाय, मातीची भांडी आणि अधिक जटिल सामाजिक संस्था सक्षम करून प्रगती दर्शवितो. उदाहरणार्थ, प्राचीन ग्रीक किंवा रोमन सारख्या प्राचीन कृषी समाज. शेवटच्या टप्प्यातील सुसंस्कृत समाज उच्च पातळीवरील सांस्कृतिक, राजकीय आणि तांत्रिक अत्याधुनिकता प्रदर्शित करतात. त्यांच्याकडे बऱ्याचदा सरकारे, लिखित भाषा, प्रगत तंत्रज्ञान आणि जटिल सामाजिक पदानुक्रम आयोजित केले जातात.

लेस्ली व्हाईट: व्हाईटने असा युक्तिवाद केला ज्याद्वारे संस्कृतीच्या उत्क्रांतीचे मापन होते ती ऊर्जा आहे. लेस्ली व्हाईट मानवी विकासाच्या पाच टप्प्यांमध्ये फरक करतो.

i) पहिल्या टप्प्यात, लोक त्यांच्या स्वतःच्या स्नायूंची ऊर्जा वापरतात.

ii) दुसऱ्या टप्प्यात ते पाळीव प्राण्यांची ऊर्जा वापरतात.

iii) तिसऱ्या टप्प्यात ते वनस्पतींची ऊर्जा (कृषी क्रांती) वापरतात.

iv) चौथ्या टप्प्यात, ते कोळसा, तेल आणि वायू यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांची ऊर्जा वापरण्यास शिकतात.

v) शेवटच्या आणि पाचव्या टप्प्यात ते अणुऊर्जेचा वापर करतात.

गेरहार्ड लेन्स्की: लेन्स्की या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञाने तंत्रज्ञानाच्या विकासाविषयी स्पष्टीकरण देताना माहितीवर भर दिला. संप्रेषणाच्या इतिहासातील प्रगतीच्या आधारे तो मानवी विकासाचे चार टप्पे मांडतो.

i) पहिल्या टप्प्यात, माहिती गुंसूत्रांद्वारे दिली जाते.

ii) दुस-या वेळी, जेव्हा मानवांना संवेदना प्राप्त होतात, तेव्हा ते माहितीद्वारे माहिती शिकू शकतात आणि पुढे प्रेषित करू शकतात.

iii) तिसऱ्या टप्प्यामध्ये, मानव चिन्हे वापरण्यास सुरुवात करतो आणि तर्क विकसित करतो.

iv) चौथ्या टप्प्यामध्ये, ते चिन्हे तयार करू शकतात, भाषा आणि लेखन विकसित करू शकतात.

५.३ संजालिय समाज

मॅन्युएल कॅस्टेल्स हे एक असे समाजशास्त्रज्ञ आहेत की जे सतत माहिती-समाज आणि संप्रेषण संशोधनाशी संबंधित आहेत. कॅस्टेल्सच्या मते, नेटवर्क्स हे आपल्या समाजाचे नवीन सामाजिक रूपशास्त्र तयार करतात. त्यांचा असा विश्वास आहे की समकालीन समाजामध्ये तंत्रज्ञानामुळे स्वायत्ततेची मोठी भावना निर्माण होत आहे. कॅस्टेल्सचा असा विश्वास आहे की "आपण औद्योगिक युगातून माहिती युगात जात आहोत". नवीन माहिती तंत्रज्ञान विशेषत: दळणवळण आणि जैविक हेतूंसाठीच्या आगमनामुळे हा ऐतिहासिक बदल कसा घडून आला याबद्दल तो बोलतो. संचार तंत्रज्ञानातील सर्वव्यापी शाश्वत संपर्काच्या क्षमतेमुळे सर्व ठिकाणाहून सर्वकाही करण्याच्या क्षमतेमुळे सामाजिक पद्धतींमध्ये स्थान आणि वेळ कसे ओलांडले जात आहे हे त्यांनी नमूद केले. त्यांच्या मते "अनेक मोठ्या सामाजिक, तांत्रिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनांनी एकत्र येऊन समाजाच्या नवीन स्वरूपाला जन्म दिला." कॅस्टेल्स यांनी "नेटवर्क सोसायटी" या शब्दाचा प्रथम उल्लेख त्यांच्या "द राइज ऑफ द नेटवर्क सोसायटी: द इन्फॉर्मेशन एज: इकॉनॉमी, सोसायटी अँड कल्चर" या पुस्तकात केला होता जो त्यांच्या माहिती युग त्रयीचा पहिला भाग होता.

त्यांनी दावा केला, “नेटवर्क सोसायटीची व्याख्या ही अशी सोसायटी आहे की जिथे मुख्य सामाजिक संरचना आणि क्रियाकलाप इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने प्रक्रिया केलेल्या माहिती नेटवर्कच्या आसपास आयोजित केले जातात. त्यामुळे हे फक्त नेटवर्क्स किंवा सोशल नेटवर्क्सबद्दल नाही, कारण सोशल नेटवर्क्स हे सामाजिक संस्थेचे खूप जुने प्रकार आहेत, ते सोशल नेटवर्क्सबद्दल आहे जे माहितीवर प्रक्रिया करतात आणि व्यवस्थापित करतात आणि त्यासाठी मायक्रो-इलेक्ट्रॉनिक आधारित तंत्रज्ञान वापरतात. सोप्या भाषेत सांगायचे तर नेटवर्क सोसायटी हा एक अशी समाज आहे की ज्याची सामाजिक रचना मायक्रोइलेक्ट्रॉनिक आधारित माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाद्वारे समर्थित नेटवर्कने बनलेली असते. तो स्पष्ट करतो की नेटवर्क हे सामाजिक संस्थेचे नवीन स्वरूप नाही, तर ते सामाजिक आकारविज्ञानाचे मुख्य वैशिष्ट्य बनले आहेत, मूलत: ते जुन्या प्रक्रियेचे नवीन रूप आहेत.

कॅस्टेल्सच्या मते, २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात तीन प्रक्रियेमुळे या नवीन सामाजिक संरचनेचा उदय झाला:

i) खुल्या बाजाराच्या दृष्टिकोनाला सामावून घेण्यासाठी औद्योगिक अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना- बंद, अनुलंब समाकलित उद्योगांमधून अधिक खुल्या आणि बाजाराभिमुख संरचनांकडे स्थित्यंतरीत जाळ्या आहेत. पारंपारिक उत्पादन पद्धतींपासून जागतिकीकृत पुरवठा साखळ्यांकडे झालेल्या संक्रमणामध्ये हे दिसून येते.

ii) स्वातंत्र्याभिमुख संस्कृती, नागरी हक्क चळवळ, स्त्रीवादी चळवळ आणि पर्यावरण चळवळ- वंशाची पर्वा न करता समान हक्कांची वकिली करणारी नागरी हक्क चळवळ, स्त्री-पुरुष समानतेसाठी प्रयत्न करणारी स्त्रीवादी चळवळ आणि पर्यावरणीय जागरूकता वाढवणारी पर्यावरणीय चळवळ. या चळवळींनी स्वातंत्र्य आणि समानतेवर जोर देणाऱ्या सामाजिक बदलांना हातभार लावला.

iii) माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानातील क्रांती- इंटरनेट, वैयक्तिक संगणक आणि दूरसंचार यांसारख्या तंत्रज्ञानामध्ये जलद प्रगती झाली आणि या घडामोडींमुळे जागतिक कनेक्टिव्हिटी, माहितीची देवाणघेवाण आणि माहिती-आधारित अर्थव्यवस्थेकडे वळणे सुलभ झाले.

भिन्न विचारवंत समान सिद्धांत स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात आणि ते पुढीलप्रमाणे आहेत:

बॅरी वेलमनचे कार्य "द नेटवर्क सिटी" - वेलमनच्या "नेटवर्क सिटी" ची संकल्पना या कल्पनेचा संदर्भ देते की शहरे ही केवळ भौतिक जागा नसून संप्रेषण तंत्रज्ञानाद्वारे सुलभ सामाजिक कनेक्शनचे जटिल नेटवर्क देखील आहेत. इंटरनेट आणि सोशल मीडिया सारखी डिजिटल कम्युनिकेशन साधने शहरी वातावरणात लोक कसे जोडतात आणि संवाद साधतात यावर तो भर देतो. नेटवर्क सिटीमध्ये, सामाजिक नातेसंबंध भौतिक समीपतेच्या पलीकडे विस्तारतात, शहरी जीवनाच्या सामाजिक रचनेला आकार देण्यासाठी आभासी कनेक्शनचे महत्त्व अधोरेखित करतात. वेलमनचे कार्य तंत्रज्ञान, सोशल नेटवर्क्स आणि शहरी अनुभव यांच्यातील गतिमान परस्परसंवादाचे अन्वेषण करते.

Roxanne Hiltz आणि **Murray Turroff** यांचे कार्य "The Network Nation" - "The Network Nation" हे एक पुस्तक आहे जे संगणक-मध्यस्थीतील संप्रेषण आणि नेटवर्किंग तंत्रज्ञानाचा समाजावर होणारा परिणाम शोधते. ते १९७८ मध्ये प्रकाशित झाले. हे पुस्तक लोक कसे संवाद साधतात, सहयोग करतात आणि माहितीमध्ये प्रवेश करतात हे बदलण्यासाठी संगणक नेटवर्कच्या संभाव्यतेची चर्चा करते. लेखक उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाच्या सामाजिक परिणामांचा अभ्यास करतात, आणि आपल्या परस्पर जोडलेल्या जगावर नेटवर्क संप्रेषणाच्या गहन प्रभावाची अपेक्षा करतात.

जेम्स मार्टिनचे कार्य द वायर्ड सोसायटी - "द वायर्ड सोसायटी" हे पुस्तक आहे जे १९७७ मध्ये प्रकाशित झाले होते. या पुस्तकात, मार्टिन अशा भविष्याची कल्पना करतो जिथे समाज इलेक्ट्रॉनिक कम्युनिकेशन सिस्टीमद्वारे मोठ्या प्रमाणावर जोडलेला असतो, मूलत: एक "वायर्ड" जग तयार करतो. "वायर्ड" हा शब्द टेलिकम्युनिकेशन नेटवर्क्स आणि कॉम्प्युटर सिस्टम्स सारख्या वायर्ड कम्युनिकेशन तंत्रज्ञानाच्या वापरास सूचित करतो. मार्टिन या परस्परसंबंधाचे संभाव्य परिणाम शोधून काढतो, संवाद, माहिती प्रवेश आणि सामाजिक परस्परसंवाद यासह मानवी जीवनातील विविध पैलूंना ते कसे बदलू शकते यावर चर्चा करते. ही संकल्पना आधुनिक जगाला आकार देण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि कनेक्टिव्हिटीच्या वाढत्या प्रभावाशी संरेखित करते.

५.४ प्रवाह आणि कालातीत वेळेचा अवकाश

अवकाशातील समाजशास्त्र ही समाजशास्त्राची उपशाखा आहे. हे जागेच्या सामाजिक तसेच भौतिक घटनेवर आधारित आहे. हे सामाजिक पद्धती, संस्थात्मक शक्ती आणि मानव आणि अवकाश कसे परस्परसंवाद करतात याची भौतिक जटिलता समजून घेण्याशी संबंधित आहे.

वेळ आणि अवकाशाचे दोन उदयोन्मुख सामाजिक रूपे नेटवर्क सोसायटीचे वैशिष्ट्य दर्शवितात, तर पूर्वीच्या स्वरूपांसह सहअस्तित्वात असतात. हे प्रवाह आणि कालबाह्य

वेळेची स्थळे आहेत. स्थळ आणि काळ यांचा संबंध समाजाप्रमाणे निसर्गातही असतो. सामाजिक सिद्धांतामध्ये, अवकाशाची व्याख्या वेळ-सामायिक सामाजिक पद्धतींचा भौतिक आधार म्हणून केली जाऊ शकते; म्हणजेच, एकाच वेळी बांधणे. संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या विकासास सलगता आणि वेळ-सामायिकरण यांचे हळूहळू द्विभेदीकरण समजले जाऊ शकते. प्रवाहाची जागा एकात्मिकतेशिवाय एकाचवेळी व्यवहार करण्याच्या तांत्रिक आणि संस्थात्मक शक्यतेचा संदर्भ देते.

हे निवडलेल्या वेळेत, अंतरावर असम्मेलीत परस्परसंवादाच्या शक्यतेचा संदर्भ देते. नेटवर्क सोसायटीमधील बहुतेक प्रबळ कार्ये (आर्थिक बाजार, आंतरराष्ट्रीय उत्पादन नेटवर्क, मीडिया नेटवर्क, जागतिक प्रशासनाचे नेटवर्क स्वरूप, जागतिक सामाजिक चळवळी) प्रवाहाच्या जागेभोवती आयोजित केले जातात. तथापि, प्रवाहांची जागा निराधार नाही. हे नोड्स आणि नेटवर्कचे बनलेले आहे; म्हणजे, इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने चालणाऱ्या कम्युनिकेशन नेटवर्क्सद्वारे जोडलेल्या ठिकाणांची, ज्याद्वारे माहितीचा प्रवाह अशा जागेत प्रक्रिया केलेल्या पद्धतींचा वेळ-सामायिकरण सुनिश्चित करतो आणि संवाद साधतो. स्थानांच्या जागेत, सरावाच्या समीपतेवर आधारित असताना, अर्थ, कार्य आणि स्थानिकता जवळून एकमेकांशी संबंधित आहेत, प्रवाहाच्या जागेत स्थाने ज्या विशिष्ट नेटवर्कशी संबंधित आहेत त्यांच्या नोडल भूमिकेतून त्यांचा अर्थ आणि कार्य प्राप्त करतात.

अवकाश संकल्पना हाताळणारे प्रख्यात लोक आहेत:

मॅन्युएल कॅस्टेल्स - मॅन्युएल कॅस्टेल्स हे नेटवर्क सोसायटीवरील त्यांच्या कार्यासाठी प्रसिद्ध आहेत. "स्पेस ऑफ फ्लोज" म्हणजे समकालीन जागतिकीकृत, एकमेकांशी जोडलेली जागा जिथे माहिती, भांडवल आणि सांस्कृतिक प्रवाह होतात. हे आपल्या जगाला आकार देण्यासाठी नेटवर्क आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या महत्त्वावर जोर देते.

"टाइमलेस टाइम" ही कॅस्टेल्सची संकल्पना आहे जी डिजिटल युगात माहितीची देवाणघेवाण आणि निर्णय घेण्याच्या वेगवान गतीवर प्रकाश टाकते. संप्रेषण तात्काळ घडते म्हणून पारंपारिक तात्पुरत्या बंधनांनी बांधलेले नसलेल्या वेळेची भावना सूचित करते.

उदाहरणार्थ, Twitter सारखे सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म जागतिक स्तरावर रिअल-टाइम माहिती सामायिकरण सक्षम करून "प्रवाहांची जागा" तयार करतात. बातम्या किंवा ट्रेंडचा जलद प्रसार "टाइमलेस टाईम" या संकल्पनेचे उदाहरण देते कारण घटना पारंपारिक कालमर्यादा ओलांडून वेगाने उलगडतात.

Henry Lefebvre - Lefebvre चा सिद्धांत "जागेचे उत्पादन" हे शोधून काढते की सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक शक्ती आपण राहत असलेल्या जागेला कसे आकार देतात. यात तीन परस्पर जोडलेल्या पैलूंचा समावेश आहे: समजलेली जागा (दैनंदिन जीवनातील जागा), संकल्पित जागा (नियोजित आणि डिझाइन केलेली जागा), आणि राहण्याची जागा (अनुभवात्मक, वैयक्तिक जागा).

१. **समजलेली जागा:** हे आपल्या दैनंदिन जीवनात आपल्याला भेटत असलेल्या मोकळ्या जागांचा संदर्भ देते. उदाहरणार्थ, शहराचे रस्ते, उद्याने आणि अतिपरिचित क्षेत्र आपल्या जागेबद्दलच्या धारणांमध्ये योगदान देतात. लेफेब्रे यांनी असा युक्तिवाद

केला की या जागा सामाजिकदृष्ट्या बांधलेल्या आहेत आणि त्यांना त्यांचे प्रतीकात्मक अर्थ आहेत.

२. **संकल्पित जागा:** यामध्ये संस्था आणि प्राधिकरणांनी तयार केलेल्या नियोजित आणि डिझाइन केलेल्या जागांचा समावेश होतो. शहरी नियोजन, आर्किटेक्चर आणि झोनिंग नियम या जागांना आकार देतात. एक उदाहरण म्हणजे शहराचा मास्टर प्लॅन जो निवासी, व्यावसायिक आणि औद्योगिक क्षेत्रांचा लेआउट ठरवतो.

३. **लायव्हड स्पेस:** ही व्यक्ती अनुभवलेली आणि जगलेली जागा आहे. हे वैयक्तिक समज, भावना आणि सामाजिक परस्परसंवादाने प्रभावित आहे. सार्वजनिक चौक हे केवळ भौतिक स्थान म्हणून नव्हे तर सामाजिक मेळावे, निषेध किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे ठिकाण म्हणून कसे कार्य करू शकते याचे उदाहरण आहे.

लेफेब्रेचा सिद्धांत या तीन पैलूंमधील द्वंद्वात्मक संबंधांवर प्रकाश टाकतो, असे सुचवितो की अवकाशाच्या निर्मितीमध्ये सत्ता संघर्ष आणि सामाजिक संघर्षांचा समावेश होतो. उदाहरणार्थ, शहरी भागातील सौम्यीकरण प्रक्रिया समजल्या जाणाऱ्या आणि राहण्याच्या जागा बदलू शकतात, ज्यामुळे समाजाच्या सामाजिक बांधणीवर आणि गतिशीलतेवर परिणाम होतो.

डेव्हिड हार्वे - डेव्हिड हार्वे हे एक भूगोलशास्त्रज्ञ आहेत जे शहरी आणि आर्थिक प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी त्यांच्या योगदानासाठी ओळखले जातात. हार्वेचे कार्य, विशेषतः त्यांच्या **"द कंडिशन ऑफ पोस्टमॉडर्निटी"** या पुस्तकात संबंधित संकल्पनांना संबोधित केले आहे.

हार्वे भांडवलशाहीच्या अवकाशीय गतिशीलतेच्या महत्त्वावर भर देतात, आणि असे सुचवतात की भांडवलाचा प्रवाह अवकाशाच्या निर्मिती आणि परिवर्तनासाठी केंद्रस्थानी असतो. "स्पेस ऑफ फ्लोज" शी संबंधित त्याच्या सिद्धांताचे मुख्य घटक पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. **टाइम-स्पेस कॉम्प्रेशन:** वाहतूक आणि दळणवळण तंत्रज्ञानातील प्रगतीने वेळ आणि स्थान कसे संकुचित केले आहे यावर हार्वे चर्चा करतो. उदाहरणार्थ, काही सेकंदात होणारे जागतिक आर्थिक व्यवहार हे तात्पुरते आणि अवकाशीय अंतरांचे संकुचितपणा दर्शवतात.

२. **लवचिक संचय:** हार्वे असा युक्तिवाद करतात की समकालीन भांडवलशाही लवचिक संचय धोरणांद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. यामध्ये संधींचा फायदा घेण्यासाठी आणि जास्तीत जास्त नफा मिळविण्यासाठी वेगवेगळ्या जागांवर भांडवलाची जलद हालचाल समाविष्ट आहे. भांडवल प्रवाहातील लवचिकता डायनॅमिक आणि इंटरकनेक्टेड ग्लोबल स्पेसच्या निर्मितीमध्ये योगदान देते.

३. **भांडवलाचे जागतिकीकरण:** भांडवलाच्या जागतिकीकरणामुळे शहरे आणि प्रदेशांची अवकाशीय पुनर्रचना कशी होते याचा हार्वे शोध घेतात. उदाहरणार्थ, ट्रान्सनॅशनल कॉर्पोरेशन्स, उत्पादन आणि सेवांच्या स्थानिक संस्थेवर प्रभाव टाकून, जागतिक उत्पादन नेटवर्कमध्ये व्यस्त असतात.

एक उदाहरण म्हणजे बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन ज्या पद्धतीने उत्पादन सुविधा वेगवेगळ्या देशांत खर्चाच्या विचारांवर आधारित स्थलांतरित करतात, त्यामुळे श्रम, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक क्रियाकलापांच्या स्थानिक संघटनेवर परिणाम होतो.

हार्वेचा दृष्टीकोन अवकाशीय कॉन्फिगरेशनला आकार देण्याच्या आणि पुनर्आकारात भांडवलशाहीच्या भूमिकेवर जोर देऊन "स्पेस ऑफ फ्लोज" समजून घेण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण परिमाण जोडतो.

जॉर्ज सिमेल, एक जर्मन समाजशास्त्रज्ञ, यांनी त्यांच्या कार्यात "समाजशास्त्र: इन्व्हेस्टिगेशन्स ऑन फॉर्म्स ऑफ असोसिएशन" यासह अवकाशाच्या समाजशास्त्रात योगदान दिले. या संदर्भात, सिमेल स्थानिक व्यवस्था आणि सामाजिक संवाद कसे एकमेकांना एकमेकांशी जोडतात, हे शोधतात. त्याच्या चिंतेत महानगरीकरणाची प्रक्रिया आणि आधुनिक आर्थिक समाजात विश्रांतीची जागा वेगळे करणे समाविष्ट होते.

१. **अवकाशीय समीपता आणि सामाजिक परस्परसंवाद**: सिमेल शारीरिक जवळीक किंवा अंतर सामाजिक संबंधांवर कसा प्रभाव टाकतात याचे परीक्षण करते. उदाहरणार्थ, शेजारी - शेजारी राहणाऱ्या लोकांमध्ये त्यांच्या स्थानिक निकटतेमुळे समुदायाची भावना विकसित होऊ शकते, त्यामुळे नियमित सामाजिक परस्परसंवाद उदा. शेजारी संभाषणे किंवा समुदाय कार्यक्रम वाढू शकतात..

२. **महानगर आणि अनोळखी**: सिमेलचे शहरी जीवनाचे विश्लेषण महानगरातील "अनोळखी" संकल्पनेवर केंद्रित आहे. गजबजलेल्या शहरात, व्यक्ती अनेकदा जवळच्या भौतिक सान्निध्यात एकत्र राहतात, तरीही सामाजिक अंतर राखतात. एक उदाहरण म्हणजे सबवे सारख्या गर्दीच्या सार्वजनिक ठिकाणी अनुभवलेली अनामिकता, जिथे लोक शारीरिकदृष्ट्या जवळ असू शकतात परंतु मोठ्या प्रमाणात अपरिचित राहतात.

३. **द ट्रॅजेडी ऑफ स्पेस:** सिमेल आधुनिक शहरी वातावरणाच्या संभाव्य विलक्षण प्रभावांवर प्रकाश टाकतात. मोठ्या शहरांमध्ये, अवकाशीय संघटनेमुळे अलगावची भावना निर्माण होऊ शकते. एक उदाहरण म्हणजे उंच अपार्टमेंटमध्ये राहण्याचा अनुभव, जेथे रहिवासी शारीरिकदृष्ट्या जवळ असू शकतात परंतु जागेच्या डिझाइन आणि संरचनेमुळे, तेथे मर्यादित सामाजिक संवाद असतात.

सिमेलचे अंतर्दृष्टी अवकाशीय व्यवस्था आणि सामाजिक गतिशीलता यांच्यातील गुंतागुंतीचे संबंध अधोरेखित करतात, स्पेसची भौतिक संघटना सामाजिक परस्परसंवादांना कसा आकार देऊ शकते आणि सामाजिक बंध किंवा अंतरांच्या निर्मितीवर कसा प्रभाव टाकू शकते यावर जोर देते.

५.५ डिजिटल तंत्रज्ञान

डिजिटल तंत्रज्ञानाची व्याख्या डिजिटल उपकरणे, प्रणाली आणि संसाधने आहेत जी डेटा तयार करण्यात, संचयित करण्यात आणि व्यवस्थापित करण्यात मदत करतात. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान (IT) जे डेटा आणि माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी संगणकाच्या वापराचा संदर्भ देते.

जागतिकीकरणाने जगभरात दूरगामी बदल घडवून आणले आहेत. हे प्रामुख्याने देशांनी केलेल्या आर्थिक प्रगतीमुळे प्रेरित आहे. जागतिकीकरणाला गती देण्यात तंत्रज्ञानाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे, तर जागतिकीकरण हीच नवीन तंत्रज्ञानासाठी सतत चालना देणारी शक्ती आहे.

ARPANET ते AI पर्यंतच्या डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या इतिहासातील महत्त्वाचे टप्पे हायलाइट करणारी एक संक्षिप्त टाइमलाइन पुढीलप्रमाणे आहे, ज्यात जागतिकीकरणाशी त्यांच्या संबंधांवर लक्ष केंद्रित केले आहे:

१. ARPANET (1969):

- आविष्कार: इंटरनेटचा पूर्ववर्ती, ARPANET हे पॅकेट-स्विचिंग तंत्र वापरणारे पहिले नेटवर्क होते.
- ग्लोबलायझेशन कनेक्शन: जागतिक स्तरावर संशोधकांमध्ये संवाद साधणे, जोडलेल्या जगाचा पाया रचणे.

२**. मायक्रोप्रोसेसर (1971):**

- आविष्कार: इंटेलने पहिला मायक्रोप्रोसेसर, ४००४ रिलीज केला.
- जागतिकीकरण कनेक्शन: वैयक्तिक संगणकांचा विकास सक्षम केला, माहिती आणि व्यापाराच्या जागतिकीकरणात योगदान दिले.

३. ईमेल (1971):

- आविष्कार: रे टॉमलिन्सन यांनी पहिला ईमेल पाठवला, आणि संवादाचा एक नवीन प्रकार तयार केला.
- जागतिकीकरण कनेक्शन: सुव्यवस्थित आंतरराष्ट्रीय दळणवळण, सीमा ओलांडून सहकार्य आणि व्यवसाय वाढवणे.

४. TCP/IP प्रोटोकॉल (1970):

- आविष्कार: ट्रान्समिशन कंट्रोल प्रोटोकॉल (TCP) आणि इंटरनेट प्रोटोकॉल (IP) हे इंटरनेट संप्रेषणाचे मानक बनले.
- ग्लोबलायझेशन कनेक्शन: नेटवर्क केलेल्या उपकरणांसाठी एक सार्वत्रिक भाषा प्रदान केली आहे, जी जागतिक माहितीच्या देवाणघेवाणीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

५. वर्ल्ड वाइड वेब (1990):

- आविष्कार: टिम बर्नर्स-ली यांनी WWW तयार करून पहिला वेब ब्राउझर आणि सर्व्हर विकसित केला.
- ग्लोबलायझेशन कनेक्शन: जागतिक स्तरावर माहिती आणि व्यापारात क्रांतीकारक प्रवेश झाला.

६. ई-कॉमर्स (1990):

- आविष्कार: ऑनलाइन मार्केटप्लेस आणि इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सिस्टम उदयास आले.
- जागतिकीकरण कनेक्शन: व्यवसायांना जागतिक बाजारपेठांपर्यंत पोहोचण्यास सक्षम केले, वाणिज्य स्वरूप बदलले.

७. मोबाइल क्रांती (2000):

- आविष्कार: स्मार्टफोन सर्वव्यापी बनले, विविध तंत्रज्ञानांना हातातील उपकरणांमध्ये एकत्रित केले.
- जागतिकीकरण कनेक्शन: व्यवसाय आणि वैयक्तिक परस्परसंवादातील भौगोलिक अडथळे दूर करून, त्वरित संप्रेषण सुलभ केले.

८. क्लाउड कम्प्युटिंग (2000):

- आविष्कार: क्लाउड सेवांनी रिमोट डेटा स्टोरेज आणि संगणनाला परवानगी दिली.
- जागतिकीकरण कनेक्शन: समर्थित जागतिक सहयोग आणि भौतिक सीमांशिवाय डेटाची सुलभता.

९. सोशल मीडिया (2000):

- आविष्कार: फेसबुक आणि ट्विटर सारख्या प्लॅटफॉर्मने लोकप्रियता मिळवली.
- जागतिकीकरण कनेक्शन: वर्धित जागतिक संप्रेषण आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण, सामाजिक आणि राजकीय भूदृश्यांवर प्रभाव पाडणे शक्य झाले.

१०. बिग डेटा (2010):

- आविष्कार: प्रगत विश्लेषणे आणि विशाल डेटासेटची प्रक्रिया करणे शक्य झाले.
- जागतिकीकरण कनेक्शन: जागतिक स्तरावर डेटा-चालित निर्णय घेण्यासाठी व्यवसाय आणि सरकारांना सक्षम केले.

११. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) (2020):

- आविष्कार: मशीन लर्निंग आणि डीप लर्निंगसह AI तंत्रज्ञान वेगाने प्रगत झाले.
- ग्लोबलायझेशन कनेक्शन: AI ॲप्लिकेशन्सचा जागतिक स्तरावर विविध क्षेत्रांवर प्रभाव पडतो, आरोग्यसेवेपासून ते वित्त, चालना नाविन्यपूर्णता आणि कार्यक्षमता विकसित होते.

हे टप्पे एकत्रितपणे डिजिटल क्रांतीचा कणा बनतात, जगभरातील लोक, व्यवसाय आणि माहिती यांना जोडून जागतिकीकरणावर खोलवर प्रभाव टाकतात.

डिजिटल तंत्रज्ञानाशी संबंधित समाजशास्त्रज्ञ आणि त्यांचे सिद्धांत:

जूर्गेन हॅबरमास

जर्मन समाजशास्त्रज्ञ आणि तत्वज्ञानी जूर्गेन हॅबरमास हे सार्वजनिक क्षेत्र आणि संप्रेषणात्मक कृतीसाठी त्यांच्या व्यापक कार्यासाठी ओळखले जातात. त्यांच्या मुख्य सिद्धांतांपैकी एक

म्हणजे "सार्वजनिक क्षेत्र" ही संकल्पना आहे, जी त्यांनी त्यांच्या "द स्ट्रक्चरल ट्रान्सफॉर्मेशन ऑफ द पब्लिक स्फेअर" (१९६२) या पुस्तकात विकसित केली आहे.

सार्वजनिक क्षेत्र:

हॅबरमास यांनी सार्वजनिक क्षेत्राची व्याख्या एक अशी जागा म्हणून केली आहे जिथे नागरिक तर्कसंगत संभाषित, विचारमंथन आणि सामाजिक समस्यांबद्दल चर्चा करण्यासाठी एकत्र येतात. सुरुवातीला सरकार आणि बाजारापासून वेगळी जागा म्हणून त्याची कल्पना करण्यात आली होती, जिथे व्यक्ती खुल्या आणि सर्वसमावेशक वादविवादात भाग घेऊ शकतात. त्याचे काही प्रमुख घटक आहेत:

१. **तर्कसंगत संभाषण:** सार्वजनिक क्षेत्र तर्कसंगत वादविवाद आणि चर्चेवर अवलंबून असते, जिथे व्यक्ती तर्कसंगत आणि सर्वसमावेशक पद्धतीने विचारांची देवाणघेवाण करतात.

२. **सर्वसमावेशकता:** हे सर्व नागरिकांसाठी खुले असले पाहिजे, विविध आवाज आणि दृष्टीकोनांसाठी एक व्यासपीठ प्रदान करते.

३. **स्वायत्तता:** सार्वजनिक क्षेत्र आदर्शपणे राज्य आणि आर्थिक प्रभावांपासून स्वतंत्रपणे कार्य करते, मुक्त आणि चिकित्सक चर्चा करण्यास अनुमती देते.

उदाहरणे:

१. ऐतिहासिक कॉफीहाऊस: हॅबरमासने १८ व्या शतकातील युरोपियन कॉफीहाऊसमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राचा उदय शोधून काढला, जिथे राजकीय आणि सामाजिक विषयांवर चर्चा करण्यासाठी विविध सामाजिक वर्गातील लोक एकत्र आले.

२. समकालीन मीडिया: पारंपारिक मीडिया आउटलेट्स एकेकाळी सार्वजनिक वादविवादाचे व्यासपीठ म्हणून काम करत असताना, डिजिटल युगाने सार्वजनिक क्षेत्रात परिवर्तन केले आहे. ऑनलाइन मंच, सोशल मीडिया आणि ब्लॉग्स सार्वजनिक संभाषनासाठी जागा देतात.

३. राजकीय सक्रियता: अरब स्प्रिंग किंवा ऑक्युपाय वॉल स्ट्रीट सारख्या चळवळींनी सार्वजनिक चर्चविश्व आयोजित करण्यासाठी आणि त्यात व्यस्त राहण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर केला, आधुनिक युगात सार्वजनिक क्षेत्राचे विकसित होणारे स्वरूप प्रदर्शित केले.

संवाद आणि चर्चविश्व लोकशाही आणि नागरी सहभागाला कसे आकार देतात हे समजून घेण्यासाठी हॅबरमासचा सार्वजनिक क्षेत्राचा सिद्धांत प्रभावी आहे. तथापि, समकालीन आव्हाने, जसे की चुकीची माहिती आणि ध्रुवीकरण, डिजिटल युगात सार्वजनिक क्षेत्राची चालू उत्क्रांती आणि जटिलता अधोरेखित करतात.

अँथनी गिडन्स

अँथनी गिडन्स, एक ब्रिटिश समाजशास्त्रज्ञ, संरचना सिद्धांत आणि आधुनिकतेचे परिणाम यावरील त्यांच्या कार्यासाठी प्रसिद्ध आहेत. **"द कॉन्स्टिटट्युशन ऑफ सोसायटी"** (१९८४)

आणि "मॉडर्नीटी अँड सेल्फ आयडेंटिटी" (१९९१) यासह त्यांच्या कल्पना असंख्य कामांमध्ये समाविष्ट आहेत.

संरचनाकरण सिद्धांत:

गिडन्सचे मुख्य योगदान म्हणजे संरचनाकरणचा सिद्धांत, जो सामाजिक सिद्धांतातील एजन्सी आणि संरचना यांचा ताळमेळ घालण्याचा प्रयत्न करतो. तो असा युक्तिवाद करतो की व्यक्ती सामाजिक पद्धतींच्या निरंतर प्रक्रियेद्वारे सामाजिक संरचनांना आकार देतात. एजन्सी आणि संरचना यांच्यातील गतिशील परस्परसंवादाला संबोधित करणारी एक फ्रेमवर्क ऑफर करून, समाजशास्त्रीय विचारांवर देखील याचा खोल प्रभाव पडला आहे. हे आधुनिकतेच्या संदर्भात सामाजिक प्रणालींच्या चालू रचना आणि परिवर्तनामध्ये व्यक्ती सक्रियपणे कसे योगदान देतात याबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करते.

टाइम-स्पेस अंतर:

टाइम-स्पेस अंतर ही अँथनी गिडन्स यांनी सादर केलेली संकल्पना आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि सामाजिक पद्धती ज्या मार्गांनी वेळ आणि स्थानाचा अनुभव बदलतात त्या मार्गांचा संदर्भ देते. वाहतूक आणि दळणवळण तंत्रज्ञानासारख्या नवकल्पनांनी अंतर आणि वेळेचे बंधन कसे कमी केले आहे, ज्यामुळे जगाचा संकुचितपणा कसा वाढला आहे यावर ती प्रकाश टाकते. ही घटना व्यक्तींना जागतिक स्तरावर कनेक्ट होण्यास सक्षम करते, सामाजिक संवाद, आर्थिक क्रियाकलाप आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण प्रभावित करते. उदाहरणार्थ, जागतिक दळणवळण, इंटरनेट आणि स्मार्टफोन्स सारख्या तंत्रज्ञानाद्वारे परवडणारे झटपट संप्रेषण व्यक्तींना मोठ्या अंतरावर रिअल-टाइम परस्परसंवादात गुंतण्याची परवानगी देते. दुसरे उदाहरण म्हणजे बाजारपेठांचे जागतिकीकरण, जलद वाहतूक आणि कार्यक्षम दळणवळण यामुळे बाजारपेठेचे जागतिकीकरण होण्यास हातभार लागतो, कारण व्यवसाय जागतिक स्तरावर अधिक सहजतेने कार्य करू शकतात.

उदाहरणे:

१. **जागतिकीकरण:** गिडन्स सिद्धांत जागतिकीकरण समजून घेण्यासाठी उपयुक्त आहे. व्यक्ती तंत्रज्ञानाद्वारे सुसूत्र पारंपारिक परस्परसंवादात व्यस्त असल्याने, ते दोघेही जागतिक सामाजिक संरचनेत योगदान देतात आणि प्रभावित होतात.

२. **माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICTs):** दैनंदिन जीवनावर ICT चा प्रभाव गिडन्सच्या सिद्धांताचे उदाहरण देतो. स्मार्टफोन आणि सोशल मीडिया सारख्या तंत्रज्ञानामुळे व्यक्तींना संप्रेषण पद्धती, नातेसंबंध आणि अगदी राजकीय चळवळीवर प्रभाव टाकून सामाजिक संरचना पुन्हा आकार देण्यास सक्षम करते.

गिडन्सच्या संकल्पनेनुसार late modernity ही, गहन सामाजिक बदलांनी चिन्हांकित समकालीन युगाचे वैशिष्ट्य आहे. हे रिफ्लेक्झिव्हिटीचे वाढते महत्त्व किंवा सामाजिक पद्धती आणि वैयक्तिक ओळख यांचे सतत मूल्यांकन आणि पुनर्मूल्यांकन करून ओळखले जाते. आधुनिकतेच्या उत्तरार्धात, व्यक्तींना त्यांच्या निवडींचा त्यांच्या जीवनावर आणि व्यापक सामाजिक संदर्भावर होणाऱ्या प्रभावाची तीव्र जाणीव होते.

late modernity ची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत, रिफ्लेक्सिव्हिटी - व्यक्ती त्यांच्या कृती आणि निवडीबद्दल अधिक चिंतनशील असतात आणि सामाजिक संरचना सतत तपासल्या जातात आणि बदलाच्या अधीन असतात. जोखीम आणि अनिश्चितता - late modernity जोखीम आणि अनिश्चिततेच्या वाढीव जागरुकतेशी संबंधित आहे, जे तांत्रिक प्रगती, जागतिक परस्परसंबंध आणि पारंपारिक सामाजिक संरचनांमध्ये बदल यासारख्या घटकांमुळे उद्भवते.

५.६ सीमाविरहित जग

समाजशास्त्रात, "सीमाविरहित जग" या कल्पनेला सूचित करते की वाढत्या परस्परसंबंध आणि जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रांमधील पारंपारिक सीमा आणि अडथळे कमी होत आहेत. ही संकल्पना सूचित करते की सांस्कृतिक, आर्थिक आणि सामाजिक परस्परसंवाद हे राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे जात आहेत.

उदाहरणांमध्ये इंटरनेटद्वारे माहितीचा जागतिक प्रवाह, अर्थव्यवस्थांना जोडणारा आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि सीमा ओलांडून सांस्कृतिक पद्धती आणि विचारांची देवाणघेवाण यांचा समावेश होतो. सीमाविरहित जगाची संकल्पना समाजाच्या विविध पैलूंवर भौतिक सीमांचा कमी होत चाललेला प्रभाव अधोरेखित करते, अधिक परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी जागतिक समुदायाला प्रोत्साहन देते.

आभासी समुदाय

डिजिटल तंत्रज्ञानामध्ये, व्हर्च्युअल समुदाय एक सीमाविरहित जग तयार करतो जिथे जगभरातील व्यक्ती विशिष्ट सोशल मीडियाद्वारे जोडल्या जातात, संभाव्यत: परस्पर हितसंबंध किंवा उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी भौगोलिक आणि राजकीय सीमा ओलांडतात. सोशल नेटवर्किंग सेवा अंतर्गत कार्यरत असलेले काही सर्वात प्रेरक आभासी समुदाय असतात.

"व्हर्च्युअल कम्युनिटी" या शब्दाचा पहिला वापर जीन यंगब्लड यांनी १९८४ मध्ये इलेक्ट्रॉनिक कॅफे बद्दल लिहिलेल्या लेखात दिसून आला, कलाकार किट गॅलोवे आणि शेरी राबिनोविट्झ यांचा एक कला प्रकल्पाला ज्याने लॉस एंजेलिसच्या आसपासच्या पाच रेस्टॉरंट्स आणि कला संग्रहालयाला थेट व्हिडिओ लिंकद्वारे जोडले. प्रत्येक स्थानावरील सहभागी रीअल-टाइममध्ये संवाद साधू शकतात आणि अनुभव सामायिक करू शकतात, भौतिक अंतर असूनही जोडले गेल्याची भावना वाढवू शकतात. अंतर भरून काढण्यासाठी आणि सामायिक जागा निर्माण करण्यासाठी तंत्रज्ञानाच्या संभाव्यतेचा शोध घेण्यात प्रकल्पाचा परिणाम महत्त्वपूर्ण होता. याने आभासी समुदायांच्या वैचारिक विकासाला हातभार लावला आणि सामाजिक संवाद आणि सहकार्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याच्या भविष्यातील प्रयोगांसाठी पाया घातला.

हॉवर्ड रेनगोल्डने “वर्च्युअल कम्युनिटी” (१९९३) हा लेख लिहिला तेव्हा या शब्दाला लोकप्रियता मिळाली. Rheingold व्हर्च्युअल कम्युनिटीजची व्याख्या सामाजिक आक्रमकता म्हणून करते जे नेटमधून उद्भवतात जेव्हा पुरेसे लोक त्या सार्वजनिक चर्चांना पुरेशा मानवी भावनांसह, सायबरस्पेसमध्ये वैयक्तिक संबंधांचे जाळे तयार करतात.

हे इंटरनेटवर विकसित होणाऱ्या सामाजिक परस्परसंवादांना देखील संदर्भित करू शकते जेव्हा व्यक्ती दीर्घकाळापर्यंत सार्वजनिक चर्चांमध्ये गुंततात, डिजिटल क्षेत्रात वैयक्तिक संबंध तयार करतात आणि यामुळे एक सीमाविरहित जग निर्माण होते. हे उदाहरणांसह स्पष्ट केले जाऊ शकते:

१. **ऑनलाइन मंच: Reddit** किंवा विशेष मंच सारखे प्लॅटफॉर्म जेथे वापरकर्ते विशिष्ट विषयांवर नियमितपणे चर्चा करतात. कालांतराने, वापरकर्ते एक कनेक्शन तयार करतात, एकमेकांची वापरकर्तानावे ओळखतात आणि भौतिक अंतर असूनही समुदायाची भावना निर्माण करतात.

२. **सोशल मीडिया गट:** फेसबुक गट किंवा ट्विटर समुदाय सामायिक स्वारस्यांवर केंद्रित आहेत. चर्चेत गुंतलेले, अनुभव शेअर करणारे आणि एकमेकांना पाठिंबा देणारे लोक आभासी समुदायाला प्रोत्साहन देऊ शकतात.

३. **गेमिंग समुदाय:** ऑनलाइन मल्टीप्लेअर गेम अनेकदा आभासी समुदायांना जन्म देतात. खेळाडू सहयोग करतात, रणनीती बनवतात आणि संवाद साधतात, खेळाच्या वातावरणाच्या पलीकडे विस्तारणारे बंध तयार करतात.

४. **ब्लॉगिंग नेटवर्क**: ब्लॉगर जे एकमेकांच्या पोस्टवर टिप्पणी करतात, अंतर्दृष्टी सामायिक करतात आणि चर्चेत गुंततात आणि ते एक आभासी समुदाय तयार करतात. कनेक्शन वैयक्तिक ब्लॉगच्या पलीकडे जातात आणि नेटवर्क तयार करतात.

५. **ऑनलाइन लर्निंग प्लॅटफॉर्म:** व्हर्च्युअल क्लासरूम मधील विद्यार्थी किंवा चर्चा मंच, जेथे ते कल्पनांची देवाणघेवाण करतात आणि सहयोग करतात, ते ज्ञानाच्या शोधात एक आभासी समुदाय तयार करू शकतात.

सायबरस्पेस

सायबरस्पेस हे एक क्षेत्र आहे जे इलेक्ट्रॉनिक्स आणि इलेक्ट्रोमॅग्नेटिक स्पेक्ट्रमच्या वापराद्वारे नेटवर्क सिस्टम आणि संबंधित भौतिक पायाभूत सुविधांद्वारे डेटा संग्रहित, सुधारित आणि देवाणघेवाण करण्यासाठी वैशिष्ट्यीकृत आहे. "सायबरस्पेस" हा शब्द विज्ञान कथा लेखक विल्यम गिब्सन यांनी त्यांच्या "न्यूरोमॅन्सर" (१९८४) या कादंबरीत लोकप्रिय केला. गिब्सनने एका आभासी जागेची कल्पना केली जिथे माहिती मिळविली जाते आणि परस्पर जोडलेल्या संगणक प्रणालीद्वारे सामायिक केली जाते.

काही विचारवंत आणि त्यांच्याशी संबंधित सिद्धांत थोडक्यात पुढीलप्रमाणे:

विल्यम गिब्सन: उल्लेख केल्याप्रमाणे, गिब्सनच्या कार्याने सायबरस्पेसची कल्पना मांडली. त्याच्या चित्रणाने नंतरच्या विचारवंतांना प्रभावित केले आणि आभासी क्षेत्राची समज तयार करण्यात योगदान दिले.

टिम बर्नर्स-ली: वर्ल्ड वाइड वेबचे शोधक, बर्नर्स-ली यांची दृष्टी आणि अंमलबजावणी यांनी जागतिक स्तरावर सायबरस्पेस सुलभ आणि एकमेकांशी जोडण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

जॉन पेरी बार्लो: इलेक्ट्रॉनिक फ्रंटियर फाऊंडेशनचे सह-संस्थापक, बार्लोचे "सायबरस्पेसच्या स्वातंत्र्याची घोषणा" (१९९६) पारंपारिक प्रशासनापासून सायबरस्पेसच्या स्वायत्ततेसाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी समर्थन करणारा उदारमतवादी दृष्टीकोन प्रतिबिंबित करते.

सायबरस्पेस म्हणून इंटरनेट ही काही उदाहरणे रेखाटली जाऊ शकतात - इंटरनेट हे सायबरस्पेसचे एक प्रमुख उदाहरण आहे, ज्यामध्ये जगभरातील एकमेकांशी जोडलेले संगणक आणि सर्व्हरचे विशाल नेटवर्क आहे. वापरकर्ते या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून अखंडपणे डेटा साठवू शकतात, बदलू शकतात आणि देवाणघेवाण करू शकतात. Facebook, Twitter आणि Instagram सारखे सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म सायबरस्पेसमध्ये आभासी जागा प्रदान करतात जेथे वापरकर्ते माहिती, कल्पना आणि सामाजिक परस्परसंवादाची देवाणघेवाण करतात.

डिजिटल विभाजन

डिजिटल डिव्हाईड म्हणजे कमी विकसित देशांतील लोकांकडे अधिक विकसित देशांच्या तुलनेत माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानावर कमी प्रवेश असतो, उदाहरणार्थ, उत्तर अमेरिका किंवा पश्चिम युरोप सारख्या जगातील बहुतेक विकसित प्रदेशांमध्ये इंटरनेट प्रवेश दर सर्वाधिक आहे. 80% पेक्षा जास्त तर आफ्रिका आणि दक्षिण आशिया सारख्या कमी विकसित देशांमध्ये प्रत्येकी 30% पेक्षा कमी आहे.

सायबरस्पेस आणि डिजिटल संसाधनांच्या प्रवेशातील असमानता ही चिंतेची बाब आहे. निकोलस नेग्रोपोंटे सारख्या विचारवंतांनी अधिक समावेशक सायबर स्पेससाठी डिजिटल डिव्हाईड कमी करण्याच्या गरजेवर चर्चा केली आहे. त्यांचे मुख्य कार्य, "बीइंग डिजिटल" माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या सार्वत्रिक प्रवेशाच्या महत्त्वावर जोर देते. नेग्रोपॉन्टे यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की जागतिक समतेला चालना देण्यासाठी आणि सामाजिक-आर्थिक असमानता कमी करण्यासाठी सायबरस्पेसमध्ये प्रवेशाचे लोकशाहीकरण करणे महत्वाचे आहे.

त्यांची संकल्पना व्यक्ती आणि समुदायांना सक्षम करण्यासाठी डिजिटल संसाधने, विशेषत: इंटरनेटवर परवडणारी आणि व्यापक प्रवेश प्रदान करण्याभोवती फिरते. विकसनशील देशांतील मुलांना कमी किमतीचे लॅपटॉप उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट असलेला वन लॅपटॉप पर चाइल्ड (OLPC) प्रकल्प हा त्यांचा एक उल्लेखनीय उपक्रम होता. असे करून, नेग्रोपोंटेने विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सामग्रीमध्ये प्रवेश करण्यासाठी आणि डिजिटल युगात सहभागी होण्यासाठी साधने देण्याचा प्रयत्न केला.

OLPC प्रकल्पाद्वारे, नेग्रोपोंटे यांनी माहिती आणि शिक्षणातील अडथळे दूर करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते, ज्याद्वारे डिजिटल विभाजनाचे निराकरण केले जाते. हा उपक्रम, आव्हानांना तोंड देत असला तरी, उपेक्षित समुदायांना तंत्रज्ञान उपलब्ध करून देण्याच्या त्याच्या वचनबद्धतेचे प्रामुख्याने उदाहरण देतो. नेग्रोपोंटेची दृष्टी या विश्वासाशी संरेखित करते की सायबरस्पेसमध्ये समान प्रवेशामुळे नावीन्य, आर्थिक विकास आणि जागतिक स्तरावर सामाजिक प्रगती वाढते.

अधिक समावेशक सायबरस्पेससाठी ही दरी भरून काढण्याचे काही महत्त्व त्यांनी अधोरेखित केले.

१. **पायाभूत सुविधांमध्ये प्रवेश:** अनेक क्षेत्रांमध्ये, विशेषत: विकसनशील देशांमध्ये, विश्वसनीय इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि वीज यासारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे, ज्यामुळे सायबर स्पेसमध्ये प्रवेशास अडथळा येतो. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागात आवश्यक पायाभूत सुविधांचा अभाव असू शकतो, ज्यामुळे रहिवाशांची ऑनलाइन शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि आर्थिक संधींचा लाभ घेण्याची क्षमता मर्यादित होते.

२. **सामाजिक आर्थिक विषमता:** डिजिटल विभाजनामध्ये आर्थिक घटक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. कमी उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींना स्मार्टफोन किंवा संगणक आणि विश्वासार्ह इंटरनेट सेवा यांसारखी उपकरणे परवडण्यासाठी संघर्ष करावा लागू शकतो, ज्यामुळे त्यांना डिजिटल क्षेत्रातून वगळण्यात येते. यामुळे शैक्षणिक संसाधने, नोकरीच्या संधी आणि ऑनलाइन सेवांमध्ये प्रवेशामध्ये असमानता निर्माण होते.

३. **शैक्षणिक असमानता:** डिजिटल विभाजनामुळे शिक्षणावर परिणाम होतो, वंचित भागातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्याच्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते. हे विशेषतः COVID-19 महामारी दरम्यान स्पष्ट झाले जेव्हा दूरस्थ शिक्षण रूढ झाले. डिव्हाइसेस आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीमध्ये योग्य प्रवेश नसलेले विद्यार्थी त्यांच्या अधिक विशेषाधिकारप्राप्त समकक्षांपेक्षा मागे पडले.

४. **जागतिक विषमता:** जागतिक स्तरावर, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि इंटरनेट प्रवेशाच्या बाबतीत विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांमध्ये प्रचंड फरक आहेत. विकसित देशांचा कल अधिक व्यापक डिजिटल पायाभूत सुविधांकडे आहे, ज्यामुळे आर्थिक विकास आणि जागतिक प्रभावामध्ये आणखी विषमता निर्माण होते.

५. **आरोग्यसेवा प्रवेश:** विशेषत: दुर्गम भागात डिजिटल आरोग्य संसाधनांपर्यंत पोहोचणे महत्त्वाचे आहे. टेलीमेडिसिन, उदाहरणार्थ, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि डिजिटल उपकरणांवर अवलंबून असते. याशिवाय, सेवा नसलेल्या प्रदेशातील व्यक्तींना वेळेवर आणि कार्यक्षम आरोग्य सेवा प्राप्त करण्यात आव्हानांचा सामना करावा लागू शकतो.

६. **सेतू निर्मिती:** डिजिटल डिव्हाईड कमी करण्यासाठी अनुदानित किंवा मोफत इंटरनेट सुविधा उपलब्ध करून देणे, कमी किमतीच्या उपकरणांचे वितरण आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासात गुंतवणूक करणे यासारखे उपक्रम आवश्यक आहेत. डिजिटल साक्षरतेवर लक्ष केंद्रित करणारे शैक्षणिक कार्यक्रम देखील डिजिटल युगात व्यक्ती पूर्णपणे सहभागी होऊ शकतात हे सुनिश्चित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

शेवटी, डिजिटल विभाजनाला संबोधित करताना त्यामध्ये पायाभूत सुविधा, सामाजिक-आर्थिक घटक, शिक्षण आणि जागतिक विषमता यांच्याशी संबंधित अडथळ्यांना तोंड देणे समाविष्ट आहे. सर्वसमावेशकतेवर नेग्रोपोंटेचा भर प्रत्येकाला, त्यांची पार्श्वभूमी काहीही असो, सायबरस्पेसच्या फायद्यांमध्ये समान प्रवेश आहे याची खात्री करण्यासाठी एकत्रित प्रयत्नांची गरज अधोरेखित करते.

५.७ सारांश

नेटवर्क सोसायटीच्या शोधात, मॅन्युएल कॅस्टेल्स हे एक प्रमुख समाजशास्त्रज्ञ म्हणून उदयास आले, त्यांनी माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या परिवर्तनीय शक्तीवर जोर दिला. कॅस्टेल्सने "नेटवर्क सोसायटी" हा शब्द तयार केला, जो इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने प्रक्रिया केलेल्या माहिती नेटवर्कच्या आसपास आयोजित केलेल्या सामाजिक संरचनेचे वर्णन करतो. "द राईज ऑफ द नेटवर्क सोसायटी" पासून सुरू होणारी त्यांची त्रयी औद्योगिक अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना, स्वातंत्र्याला चालना देणाऱ्या सांस्कृतिक चळवळी आणि माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांती याद्वारे प्रेरित ऐतिहासिक बदलांचा अभ्यास करते.

"प्रवाहांची जागा" आणि "कालातीत वेळ" ही संकल्पना नेटवर्क सोसायटीचे वैशिष्ट्य आहे. कॅस्टेल्सचा असा युक्तिवाद आहे की प्रवाहाची जागा, इलेक्ट्रॉनिक कम्युनिकेशन नेटवर्कद्वारे सुलभ, जागा आणि वेळेच्या पारंपारिक कल्पनेच्या पलीकडे जाते. बॅरी वेलमनचे "नेटवर्क सिटी" आणि रोक्सेन हिल्ट्झ आणि मरे टर्रॉफ यांचे "द नेटवर्क नेशन" सामाजिक संरचनांवर डिजिटल कम्युनिकेशन तंत्रज्ञानाचा प्रभाव शोधतात.

मॅन्युएल कॅस्टेल्स, हेन्री लेफेव्रे, डेव्हिड हार्वे आणि जॉर्ज सिमेल यांनी शोधल्याप्रमाणे अवकाशाचे समाजशास्त्र, अवकाशीय गतिशीलतेच्या आकलनात सखोलता जोडते. Lefebvre चे "जागांचे उत्पादन" सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक शक्तींचा शोध घेते, ज्यात जागा निर्मिल्या जातात, तर हार्वे भांडवलशाहीच्या अवकाशीय गतिशीलतेवर भर देतात. सिमेल स्थानिक समीपता आणि सामाजिक संवाद यांच्यातील संबंधांचे परीक्षण करते, सामाजिक गतिशीलतेवर शहरी वातावरणाचा प्रभाव अधोरेखित करते.

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात, ARPANET ते AI पर्यंतची टाइमलाइन जागतिकीकरणाला आकार देणारे महत्त्वाचे टप्पे स्पष्ट करते. जूर्गेन हॅबरमास आणि अँथनी गिडन्स डिजिटल तंत्रज्ञानासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून योगदान देतात. हॅबरमासचा "सार्वजनिक क्षेत्र" सिद्धांत लोकशाही सहभागामध्ये तर्कसंगत सांभाषांनाची भूमिका शोधतो, तर गिडन्सचा संरचना सिद्धांत एजन्सी आणि संरचना यांच्यातील परस्परसंवादावर जोर देतो.

सीमाविरहित जगाची संकल्पना, सायबरस्पेसमधील आभासी समुदाय आणि डिजिटल डिव्हाइड परस्परसंबंधाचे विकसित होत जाणारे स्वरूप दाखवतात. निकोलस नेग्रोपोंटे सारखे दूरदर्शी, जागतिक समतेसाठी सायबरस्पेसमध्ये सार्वत्रिक प्रवेशाच्या महत्त्वावर जोर देऊन, डिजिटल डिव्हाईड कमी करण्याची बाजू मांडतात.

सारांश, नेटवर्क सोसायटी, डिजिटली मध्यस्थी सामाजिक संरचनांद्वारे वैशिष्ट्यीकृत, सतत परिवर्तन घडवून आणते. अवकाश, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक गतिशीलता यांचा परस्परसंवाद समकालीन लँडस्केपला आकार देतो, अधिक समावेशक आणि जोडल्या गेलेल्या जगाच्या शोधात संधी आणि आव्हाने दोन्ही सादर करतो.

५.८ प्रश्न

१. संजालिय समाज ही संकल्पना स्पष्ट करा.

२. डिजिटल तंत्रज्ञानाचे जगतिकीकरणाशी असणारे संबंध स्पष्ट करा.

३. डिजिटल तंत्रज्ञानाशी संबंधित समाजशास्त्रीय सिद्धांताचा मागोवा घ्या.

४. आभासी समुदाय ही संकल्पना स्पष्ट करा.

५. डिजिटल विभाजन म्हणजे काय ते स्पष्ट करा०

५.९ संदर्भ

UKEssays. (November 2018). Manuel Castells' theory of network society. Retrieved from https://www.ukessays.com/essays/sociology/manuel-castells-theory-of-network-society.php?vref=1

Strawberry. (2013). Manuel Castells: space of flows and timeless time. Museum of education. Retrieved from https://educationmuseum.wordpress.com/2013/03/08/manuel-castells-space-of-flows-and-timeless-time/

Gupta, A & Ansurkar, G. (2023). Digital Technology Impact on Globalization. International Journal of Research Publication and Reviews.

LOVESEY, S. (2021) Digital Technology then and now. School of Computing and Digital Technology. Retrieved from https://www.bcu.ac.uk/computing/news-events/blogs/digital-technology-then-and-now#:~:text=It%20wasn't%20until%201974,These%20concepts%20were%20gamechangers

YouTube: https://www.youtube.com/live/DhIJSUduTiU?si=M5o_7oyx8vPkeIJJ

❄❄❄❄❄❄❄

६

सांस्कृतिक परिमाणे: जागतिक प्रवाह, बहुसांस्कृतिकता, संकरीकरण, धार्मिक मूलतत्त्ववाद

घटक रचना

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ जागतिक प्रवाह

६.३ बहुसांस्कृतिक वाद

६.४ संकरीकरण

६.५ धार्मिक मूलतत्ववाद

६.६ सारांश

६.७ प्रश्न

६.८ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

१. जागतिक पातळीवरील आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक भूदृश्यांवर जागतिक प्रवाहांच्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे.

२. सांस्कृतिक अभिव्यक्ती, ओळख आणि विविधतेवरील जागतिक प्रभावांचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांचे मूल्यांकन करणे.

३. जागतिकीकरण सांस्कृतिक संक्रमणांना कसे गती देते आणि जागतिक सांस्कृतिक बाजाराच्या उदयास कसे योगदान देते याचे विश्लेषण करणे.

६.१ प्रस्तावना

जागतिकीकरण ही एक बहुआयामी घटना आहे, ज्यामध्ये जगभरातील अर्थव्यवस्था, समाज आणि संस्कृतींचा परस्परसंबंध आणि परस्परावलंबन समाविष्ट आहे. तीन मूलभूत प्रवाह या गुंतागुंतीच्या प्रक्रियेची वैशिष्ट्य ठरतात: लोकांची चळवळ, भांडवलाचा प्रवाह आणि संसाधनांचे हस्तांतरण हे प्रवाह समजून घेतल्याने जागतिकीकरणाच्या गतिमान स्वरूपाची आणि जागतिक भूदृश्यातील विविध पैलूंवर होणाऱ्या प्रभावाची अंतर्दृष्टी मिळते.

६.२ जागतिक प्रवाह

जागतिक प्रवाह म्हणजे माहिती, वस्तू, सेवा, भांडवल आणि राष्ट्रीय सीमा ओलांडलेले लोक यासारख्या विविध घटकांच्या परस्परसंबंधित चळवळींचा संदर्भ. समकालीन जगात, हे प्रवाह

जागतिकीकरण प्रणालीचे आवश्यक घटक आहेत, जे भौगोलिक मर्यादांच्या पलीकडे जाणाऱ्या जटिल नेटवर्कला प्रोत्साहन देतात. डिजिटल चॅनेलद्वारे माहितीचा प्रवाह वेगाने होतो, एक दृष्टीकोन तयार होतो आणि जगभरातील समाजांवर प्रभाव टाकला जातो. व्यापार आणि आर्थिक व्यवहारांमध्ये वस्तू आणि सेवांच्या अखंड चळवळींचा समावेश होतो, ज्यामुळे राष्ट्रांच्या परस्परावलंबनास हातभार लागतो. भांडवलाचा प्रवाह जगभरातून गुंतवणुकीच्या संधी शोधत असतो आणि जागतिक स्तरावर आर्थिक बाजारपेठांवर प्रभाव टाकतो.

याव्यतिरिक्त, मानवी स्थलांतरामुळे विविध सांस्कृतिक परस्परसंवाद निर्माण होतात आणि लोकसंख्याशास्त्रीय भूदृश्यांवर प्रभाव पडतो. हे जागतिक प्रवाह वेगळे नाहीत; उलटपक्षी ते परस्परसंबंधित गतिशीलतेचे एक गुंतागुंतीचे जाळे तयार करतात, एकमेकांशी जोडलेल्या जगाच्या फॅब्रिकला आकार देतात. हा शब्द आधुनिक जागतिकीकरण युगाच्या गुंतागुंतीच्या स्वरूपाचा अंतर्भाव करतो, राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे विस्तारलेल्या आणि अलगाववादाच्या पारंपारिक संकल्पना पुन्हा परिभाषित करणाऱ्या देवाण-घेवाणीच्या व्यापक प्रभावावर प्रकाश टाकतो. समकालीन आंतरराष्ट्रीय लँडस्केपचे वैशिष्ट्य असलेल्या गुंतागुंत आणि परस्परावलंबन ya दोहोंना समजून घेण्यासाठी जागतिक प्रवाह समजून घेणे महत्वाचे आहे.

सर्वसाधारणपणे तीन प्रकारचे जागतिक प्रवाह असतात आणि ते पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. **लोकांचा प्रवाह:** हे रोजगार, शिक्षण किंवा आश्रय शोधण्यासारख्या कारणांसाठी सीमा ओलांडणाऱ्या व्यक्तींच्या हालचालींचा संदर्भ देते. **पुश-पुल थिअरी** असे मानते की व्यक्ती अनेक घटकांमुळे स्थलांतरित होतात, ज्यात आर्थिक संधी (पुल) आणि त्यांच्या मूळ देशातील प्रतिकूल परिस्थिती (पुश) यांचा समावेश होतो. उदाहरणार्थ, युनायटेड स्टेट्समधील भारतीय आयटी व्यावसायिकांसारख्या विकसित देशांमध्ये कुशल व्यावसायिकांचा ओघ, जागतिक श्रम बाजारावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव स्पष्ट करतो.

२. **भांडवलाचा प्रवाह:** भांडवली प्रवाहामध्ये देश आणि प्रदेशांमधील आर्थिक मालमत्ता, गुंतवणूक आणि भांडवलाची हालचाल समाविष्ट असते. आधुनिक पोर्टफोलिओ सिद्धांत सूचित करतो की जोखीम कमी करण्यासाठी आणि परतावा वाढविण्यासाठी गुंतवणूकदार त्यांच्या पोर्टफोलिओमध्ये जागतिक स्तरावर विविधता आणतात. आफ्रिकन पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करणाऱ्या चिनी कंपन्यांसारख्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांद्वारे थेट परकीय गुंतवणूक (FDI) सारखी उदाहरणे, भांडवलाची सीमापार हालचाल आणि आर्थिक विकासाला आकार देण्यात तिची भूमिका दर्शवते.

३. **संसाधनांचा प्रवाह:** संसाधन प्रवाहामध्ये जागतिक स्तरावर नैसर्गिक संसाधने, ऊर्जा आणि कच्चा माल यांची देवाणघेवाण आणि वितरण समाविष्ट आहे. तुलनात्मक फायदा सिद्धांत असा युक्तिवाद करतो की राष्ट्रे कमी संधी खर्चासह वस्तू किंवा सेवांचे उत्पादन करण्यात तज्ञ असतात, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर कार्यक्षम संसाधन वाटप होते. तेल-समृद्ध मध्यपूर्वेतील देश आणि आशियातील ऊर्जा-आश्रित राष्ट्रांमधील तेलाचा व्यापार जागतिक मागणी पूर्ण करण्यासाठी आणि आर्थिक वाढ टिकवून ठेवण्यासाठी संसाधन प्रवाहाचे महत्त्व उदाहरण देतो.

जागतिकीकरणाचे तीन प्रवाह - लोक, भांडवल आणि संसाधने - जागतिक स्तरावर आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक भूदृश्यांना आकार देत, परस्परसंबंधांच्या गुंतागुंतीच्या जाळ्यात योगदान देतात. हे प्रवाह विकसित होत असताना, समाज आणि अर्थव्यवस्थांच्या विविध श्रेणीतील जागतिकीकरणाची गुंतागुंत आणि परिणाम समजून घेण्यासाठी त्यांचे सैद्धांतिक आधार आणि वास्तविक-जगातील उदाहरणे समजून घेणे महत्त्वपूर्ण आहे.

जसे आपण आधीच स्थापित केले आहे, जागतिकीकरण म्हणजे जगाच्या क्रॉस क्रॉसिंगच्या वाढत्या गती आणि व्याप्तीचा संदर्भ आहे. मानवशास्त्रज्ञ **अर्जुन अप्पादुराई** यांनी पाच विशिष्ट "स्केप्स" किंवा प्रवाहांच्या संदर्भात चर्चा केली आहे: यामध्ये एथनोस्केप्स, टेक्नोस्केप्स, आयडीओस्केप्स, फायनान्सस्केप्स आणि मीडियास्केप्स एत्यादींचा समावेश होतो.

- **एथनोस्केप:** एथनोस्केप म्हणजे सीमा ओलांडलेल्या लोकांच्या प्रवाहाचा संदर्भ. श्रमिक स्थलांतरित किंवा निर्वासितांसारखे लोक गरजेपोटी किंवा स्वतःसाठी आणि त्यांच्या कुटुंबासाठी चांगल्या संधींच्या शोधात प्रवास करत असताना, फुरसतीचे प्रवासी देखील या स्कॅपचा भाग असतात. Ethnoscapes लोकांच्या बदलत्या पद्धती आणि समाजाच्या सांस्कृतिक रचनेवर स्थलांतराचा प्रभाव अधोरेखित करतात. जागतिक पर्यटन संघटना, युनायटेड नेशन्सची एक विशेष शाखा, असा युक्तिवाद करते की पर्यटन हा सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या व्यावसायिक क्षेत्रांपैकी एक आहे आणि अंदाजे अकरापैकी एक नोकरी कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे पर्यटनाशी संबंधित आहे. पर्यटन सामान्यत: जगाच्या विकसित भागांतील लोकांना विकसनशील जगातील लोकांच्या संपर्कात आणते, ज्यामुळे सर्व सहभागींसाठी संधी आणि आव्हाने दोन्ही निर्माण होतात. प्रवास करताना "अदर" सोबत आलेल्या अनुभवांचा पर्यटकांवर सकारात्मक परिणाम होण्याची शक्यता असताना, पर्यटन उद्योगालाही टीकेचा सामना करावा लागला आहे. जागतिक स्थलांतर पद्धती, जसे की सिलिकॉन व्हॅलीमध्ये काम करणारे भारतीय व्यावसायिक किंवा युनायटेड स्टेट्समधील मेक्सिकन स्थलांतरित म्हणून ओळखले जातात.

- **टेक्नोस्केप :** टेक्नोस्केप तंत्रज्ञानाच्या प्रवाहाचा संदर्भ देते. ॲपलचा आयफोन हे फक्त एक उदाहरण आहे की सीमेपलीकडे तंत्रज्ञानाची हालचाल कमोडिटी साखळीतील लोकांच्या दैनंदिन जीवनावर आमूलाग्र परिणाम करू शकते. आयफोनच्या प्रत्येक नवीन मॉडेलच्या रिलीझसह विक्रीचे रेकॉर्ड मागे टाकले जाते, ॲपल स्टोअरमधून ग्राहकांच्या रांगा बाहेर पडतात आणि खरेदी करतात. या नवीन उत्पादनाची मागणी उत्पादनाचा वेगवान आणि तीव्र वेग वाढवते. स्मार्टफोन आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा व्यापक वापर, जागतिक संप्रेषण सुलभ करणे आणि सांस्कृतिक ट्रेंडवर प्रभाव टाकणे हे सर्व यामुळे शक्य होते.

- **आयडिओस्केप :** Ideoscape म्हणजे कल्पनांचा प्रवाह होय. हे लहान-सहान असू शकते, उदा. एखादी व्यक्ती सार्वजनिक वापरासाठी Facebook वर तिची किंवा त्याची वैयक्तिक दृश्ये पोस्ट करते किंवा ते मोठे आणि अधिक पद्धतशीर असू शकते. यासाठी मिशनरी एक प्रमुख उदाहरण देतात. ॲमेझॉन प्रदेशात ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी त्यांच्या धार्मिक सिद्धांतांचा प्रसार करणे हे त्यांचे स्पष्ट लक्ष्य त्यांनी बनवले. तथापि

मिशनरी बनलेल्या मानवशास्त्रज्ञ **डॅनियल एव्हरेटच्या** अनुभवानुसार स्थानिक लोक मिशनरींच्या अपेक्षेप्रमाणे त्यांच्या कल्पनांचा अर्थ लावतातच असे नाही.

- **फायनान्सस्केप :** फायनान्सस्केप म्हणजे राजकीय सीमा ओलांडून पैशाचा प्रवाह. अप्पादुराई यांनी चर्चा केलेल्या इतर प्रवाहांप्रमाणे, ही घटना शतकानुशतके घडत आली आहे. उदाहरणार्थ, स्पॅनिश लोकांनी बोलिव्हियाच्या पोटोसी खाणींच्या चांदीच्या शिळा काढण्यासाठी देशी मजुरांना भरती केले. या प्रदेशातून मिळवलेल्या अफाट संपत्तीचा उपयोग उत्तर युरोपमधील स्पेनचे कर्ज फेडण्यासाठी केला जात असे. पैशाच्या जागतिक हस्तांतरणाचा वेग वाढला आहे आणि आज न्यूयॉर्क स्टॉक एक्सचेंज, निक्केई इंडेक्स आणि इतर अशा वित्त केंद्रांमधील व्यवहारांचा जगभरातील अर्थव्यवस्थांवर जवळजवळ तात्काळ प्रभाव पडतो. उदाहरणार्थ, जगभरातील व्यवसायांवर शेअर बाजारातील चढउतारांच्या प्रभावामध्ये पाहिल्याप्रमाणे, स्थानिक अर्थव्यवस्थांवर आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजारांचा प्रभाव पाहण्यात येतो.

- **मीडियास्केप :** मीडियास्केप सीमा ओलांडून मीडियाच्या प्रवाहाचा संदर्भ देते. पूर्वीच्या ऐतिहासिक कालखंडात, मनोरंजन आणि शैक्षणिक सामग्री एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यासाठी आठवडे किंवा महिने लागत असत. टेलिग्राफपासून दूरध्वनीपर्यंत आणि आता इंटरनेट (आणि इतर असंख्य डिजिटल कम्युनिकेशन तंत्रज्ञान), मीडिया भौगोलिक सीमांचा विचार न करता अधिक सहज आणि वेगाने सामायिक केले जातात. उदाहरणार्थ, ब्राझिलियन टेलिनोव्हेला लांब पल्ल्याच्या आफ्रिकन बस ट्रिपमध्ये मनोरंजन प्रदान करू शकतात, कॅनेडियन सिनेमांमध्ये बॉलीवूड चित्रपट दाखवले जातात आणि जिथे ते राहतात. त्याच ठिकाणी बसुनदेखील जगभरातील लोक नियमितपणे विश्वचषक आणि ऑलिम्पिक यासारखे मेगा-इव्हेंट पाहतात.

जागतिक प्रवाह, व्यापलेले व्यापार, माहिती आणि लोक हे आपल्या परस्पर जोडलेल्या जगाचे अविभाज्य घटक आहेत. ते सांस्कृतिक देवाणघेवाण, आर्थिक वाढ आणि तांत्रिक प्रगती सुलभ करतात. तथापि, असमानता, पर्यावरणीय प्रभाव आणि भू-राजकीय तणाव यासारखी आव्हाने संतुलित आणि सामंजस्यपूर्ण जागतिक समुदाय सुनिश्चित करण्यासाठी या प्रवाहांच्या जबाबदार आणि शाश्वत व्यवस्थापनाची आवश्यकता देखील अधोरेखित करतात.

६.३ बहुसांस्कृतिकवाद

समाजशास्त्रामध्ये, बहुसांस्कृतिकवाद हे वर्णन करते ज्या पद्धतीने दिलेला समाज सांस्कृतिक विविधतेशी व्यवहार करतो. बऱ्याचदा भिन्न संस्कृतींचे सदस्य शांततेने एकत्र राहू शकतात या अंतर्निहित गृहीतावर आधारित, बहुसांस्कृतिकता असे मत व्यक्त करते की सांस्कृतिक विविधतेचे जतन, आदर आणि प्रोत्साहन देऊन समाज समृद्ध होतो. राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात, बहुसांस्कृतिकता म्हणजे विविध संस्कृतींच्या न्याय्य वागणुकीशी संबंधित अधिकृत धोरणे तयार करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे मार्ग निवडणे.

बहुसांस्कृतिकतेची वैशिष्ट्ये:

१. **संस्कृतींची विविधता:** बहुसांस्कृतिकता हे समाजातील विविध सांस्कृतिक गटांच्या सहअस्तित्वाद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे, ज्यामध्ये भाषा, चालीरीती, परंपरा आणि मूल्यांमधील फरक समाविष्ट आहेत.

२. **सांस्कृतिक देवाणघेवाण:** बहुसांस्कृतिकता विविध सांस्कृतिक गटांमधील कल्पना, प्रथा आणि परंपरांच्या देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देते, सामायिक अनुभव आणि शिकण्याची समृद्ध सांगड वाढवते.

३. **सहिष्णुता आणि आदर:** बहुसांस्कृतिकतेचा केंद्रबिंदू म्हणजे सहिष्णुता आणि सांस्कृतिक फरकांबद्दलचा आदर, विविध दृष्टीकोनातून उद्भवणारे संभाव्य संघर्ष कमी करण्यात मदत करतात.

४. **राजकीय बहुसंख्याकता:** बहुसांस्कृतिकतेमध्ये बहुधा राजकीय संरचनांचा समावेश असतो ज्यामध्ये बहुलवादी दृष्टीकोन स्वीकारला जातो, जेथे विविध सांस्कृतिक दृष्टीकोनांचा धोरण-निर्धारण आणि शासनामध्ये विचार केला जातो.

५. **समान संधी:** प्रत्येक व्यक्तीला समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय पैलूंमध्ये सहभागी होण्याची वाजवी संधी मिळण्याची खात्री करून, त्यांच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीकडे फार लक्ष न देता सर्व व्यक्तींसाठी समान संधींसाठी प्रयत्न करते.

६. **सांस्कृतिक ओळख:** बहुसांस्कृतिकता सांस्कृतिक ओळखीचे संरक्षण करण्यास समर्थन देते, ज्यामुळे व्यक्तींना त्यांचा अद्वितीय सांस्कृतिक वारसा अन्यकोणी आत्मसात करण्याच्या भीतीशिवाय राखता येतो आणि व्यक्त करता येतो.

७. **क्रॉस-कल्चरल सहयोग:** हे विविध सांस्कृतिक गटांमध्ये सहकार्य करते आणि सहकार्याला प्रोत्साहन देते, विविध पार्श्वभूमी असूनही एकतेची भावना आणि सामायिक उद्दिष्टे वाढवते.

८. **कायदे आणि धोरणे:** बहुसांस्कृतिकता बहुधा अल्पसंख्याक गटांच्या हक्कांचे संरक्षण करणाऱ्या कायदेशीर चौकटी आणि धोरणांमध्ये प्रतिबिंबित होतात, समाजाच्या विविध क्षेत्रात त्यांचा सहभाग आणि प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करतात.

९. **सांस्कृतिक जागरूकता शिक्षण:** बहुसांस्कृतिकतेमध्ये सांस्कृतिक जागरुकता आणि समज वाढवण्यासाठी शैक्षणिक प्रयत्नांचा समावेश होतो, असे वातावरण निर्माण होते जिथे व्यक्ती एकमेकांच्या फरकांची प्रशंसा करू शकतात आणि शिकू शकतात.

१०. **आव्हाने आणि अनुकूलन:** विविधतेला प्रोत्साहन देताना, बहुसांस्कृतिकतावाद सांस्कृतिक गैरसमज यांसारख्या आव्हानांना देखील संबोधित करतो, ज्याचा उद्देश असा समाज निर्माण करणे आहे जिथे व्यक्ती त्यांच्या विविध पार्श्वभूमी असूनही जुळवून घेतात आणि समान परीपेक्ष शोधतात.

बहुसांस्कृतिकतेवरील सिद्धांत:

- **मेल्टिंग पॉट सिद्धांत:** बहुसांस्कृतिकतेचा मेल्टिंग पॉट सिद्धांत असे गृहीत धरतो की विविध स्थलांतरित गट त्यांच्या वैयक्तिक संस्कृतींचा त्याग करून समरस होतील

आणि अखेरीस प्रबळ समाजात पूर्णपणे आत्मसात होतील. सामान्यत: बहुसांस्कृतिकतावाद, युनायटेड स्टेट्समध्ये स्थलांतरितांच्या एकत्रीकरणाचे वर्णन करण्यासाठी वापरला जातो. मेल्टिंग पॉट सिद्धांत बहुतेकदा फाउंड्रीच्या स्मेल्टिंग पॉट्सच्या रूपकाद्वारे स्पष्ट केला जातो ज्यामध्ये लोह आणि कार्बन घटक एकत्र वितळले जातात ज्यामुळे एकच, मजबूत धातू-पोलाद तयार होतो. १७८२ मध्ये, फ्रेंच-अमेरिकन स्थलांतरित **जे. हेक्टर सेंट जॉन डी क्रेवेकोअर** यांनी लिहिले की अमेरिकेत, "सर्व राष्ट्रांतील व्यक्ती पुरुषांच्या एका नवीन शर्यतीत समरस होतात, ज्यांचे श्रम आणि वंशज एक दिवस जगात मोठे बदल घडवून आणतील". या सिद्धांताची काही उदाहरणे अशी आहेत की मेल्टिंग पॉट सिद्धांत अनेकदा युनायटेड स्टेट्समधील सांस्कृतिक आत्मसात वर्णन करण्यासाठी लागू केला जातो. या संदर्भात, स्थलांतरितांच्या विविध जाती, परंपरा आणि भाषा कालांतराने एकत्र मिसळल्या गेल्या आहेत, ज्यामुळे एक एकीकृत अमेरिकन ओळख निर्माण झाली आहे. उदाहरणार्थ, इटालियन, चायनीज आणि मेक्सिकन पाककृतींसारख्या वैविध्यपूर्ण पाक परंपरांचे अमेरिकन खाद्यसंस्कृतीमध्ये एकत्रीकरण, विविध स्थलांतरितांच्या प्रभावांचे मिश्रण एका वेगळ्या पाककृतीत प्रतिबिंबित करते. आणखी एक संबंधित उदाहरण म्हणजे मुंबई शहर हे या विविधतेचे एक सूक्ष्म जग आहे, ज्यामध्ये विविध राज्यांतील लोक, विविध भाषा बोलतात, भिन्न धर्मांचे पालन करतात आणि असंख्य सण साजरे करतात. हे फरक असूनही, भारतीय अस्मितेची एक सामायिक भावना आहे, हे दर्शविते की भारत विविध सांस्कृतिक घटकांना एका एकसंध संस्कृतीत विरघळल्याशिवाय कसे स्वीकारतो आणि एकत्रित करतो.

- **सॅलड बाउल सिद्धांत:** मेल्टिंग पॉटपेक्षा बहुसांस्कृतिकतेचा अधिक उदारमतवादी सिद्धांत, सॅलड बाऊल सिद्धांत एका विषम समाजाचे वर्णन करतो ज्यामध्ये लोक एकत्र राहतात परंतु त्यांच्या पारंपारिक संस्कृतीची किमान काही विशिष्ट वैशिष्ट्ये राखून ठेवतात. सॅलडच्या घटकांप्रमाणे, विविध संस्कृती एकत्र आणल्या जातात, परंतु एकाच एकसंध संस्कृतीत एकत्र येण्याऐवजी, त्यांचे स्वतःचे वेगळे स्वाद टिकवून ठेवतात. युनायटेड स्टेट्समध्ये, "लिटल इंडिया", "लिटल ओडेसा," आणि "चायनाटाउन" सारख्या अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण अद्वितीय वांशिक समुदायांसह न्यूयॉर्क शहर हे सॅलड बाऊल सोसायटीचे उदाहरण मानले जाते.

सॅलड बाउल सिद्धांत असे प्रतिपादन करतो की प्रबळ समाजाचे सदस्य मानण्यासाठी लोकांनी त्यांचा सांस्कृतिक वारसा सोडणे आवश्यक नाही. उदाहरणार्थ, आफ्रिकन अमेरिकन लोकांना "अमेरिकन" म्हणून ओळखले जाण्यासाठी ख्रिसमस ऐवजी क्वान्झा पाळणे थांबवण्याची गरज नाही.

नकारात्मक बाजूने, सॅलड बाऊल मॉडेलद्वारे प्रोत्साहित केलेले सांस्कृतिक फरक पूर्वग्रह आणि भेदभावामुळे समाजात फूट पाडू शकतात. याव्यतिरिक्त, समीक्षकांनी अमेरिकन राजकीय शास्त्रज्ञ रॉबर्ट पुटनम यांनी केलेल्या २००७ च्या अभ्यासाकडे लक्ष वेधले आहे जे दर्शविते की सॅलड बाउल बहुसांस्कृतिक समुदायांमध्ये राहणारे लोक समुदाय सुधारणा प्रकल्पांसाठी मतदान करणारे किंवा स्वयंसेवक होण्याची शक्यता कमी होते.

समीक्षकांचा असा युक्तिवाद आहे की बहुसांस्कृतिकता सांस्कृतिक सापेक्षतावादाला कारणीभूत ठरू शकते, जिथे सर्व सांस्कृतिक प्रथा तितक्याच वैध मानल्या जातात. लिंग असमानता किंवा भेदभाव यासारख्या विशिष्ट संस्कृतींमधील हानीकारक प्रथांना संबोधित करण्यात हा दृष्टीकोन अडथळा आणू शकतो.

याव्यतिरिक्त, काही लोक असा युक्तिवाद करतात की बहुसांस्कृतिक धोरणे अनवधानाने विभक्त समुदाय तयार करू शकतात, कारण व्यक्ती प्रामुख्याने त्यांच्या स्वतःच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीच्या लोकांशी संवाद साधण्यास प्राधान्य देऊ शकतात. यामुळे सामाजिक एकता आणि एकात्मता मर्यादित होऊ शकते.

उदाहरणार्थ, युरोपच्या काही भागांमध्ये, समीक्षकांनी अशा घटनांकडे लक्ष वेधले जेथे बहुसांस्कृतिक धोरणांवर समांतर समाजांना चालना देण्याचा आरोप केला गेला आहे, जेथे भिन्न सांस्कृतिक गट मर्यादित परस्परसंवादासह स्वतंत्रपणे राहतात आणि संभाव्यत: एकसंध समाजाच्या उद्दिष्टाला कमी करतात.

६.४ संकरीकरण

सांस्कृतिक संकरीकरण ही एक घटना म्हणून परिभाषित केली जाऊ शकते जी भिन्न संस्कृतींमधील परस्परसंवादाच्या परिणामी उद्भवते. वाढत्या जागतिक वाहतुकीमुळे या प्रक्रियेला गती मिळाली आहे.

तंत्रज्ञानातील विचार, आणि संप्रेषण साधनांचा व्यापक वापर परिणामी, केवळ सांस्कृतिक बदलच नव्हे तर संस्कृतींमधील समानता आणि फरक अधिक दृश्यमान झाले आहेत. संस्कृतींमधील परस्परसंवाद विविध मार्गांनी होऊ शकतो, विशेषत: पर्यटन, स्थलांतर, व्यापार आणि माध्यमांद्वारे. तथापि, सांस्कृतिक संकरीकरणाच्या मुख्य कारणांमध्ये संस्कृतींमधील परस्परसंवाद तसेच जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण, वसाहतवाद, आंतरराष्ट्रीय संबंध, सामाजिक चळवळी आणि सांस्कृतिक सक्रियता यासारख्या घटकांचा समावेश होतो.

सांस्कृतिक संकरीकरणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव

जागतिक प्रवाह संस्कृतींना एकमेकांशी जाणून घेण्यास आणि संवाद साधण्यास आणि संकरित होण्यास अनुमती देतो. जागतिकीकरणाचा अर्थ संस्कृतींमधील भेद नष्ट करणे असा होत नाही; त्याऐवजी, विविध संस्कृतींमधील परस्परसंवादाचा परिणाम म्हणून नवीन सांस्कृतिक अभिव्यक्ती आणि स्वरूपांचा उदय होतो. संभाव्य सांस्कृतिक ओळख बदलताना ही प्रक्रिया संस्कृतींना समृद्ध करते. उदाहरणार्थ, सांस्कृतिक घटक ज्याप्रमाणे खाण्याच्या सवयी, कपड्यांच्या शैली आणि संगीत सांस्कृतिक परस्परसंवादाच्या परिणामी वेगळ्या किंवा विलीन होऊ शकतात.

सांस्कृतिक संकरीकरणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडून अनेक संस्कृतींमध्ये समान घटकांचा उदय होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, फास्ट फूड संस्कृती जगभरात व्यापक आणि अनेक देशांमध्ये लोकप्रिय झाली आहे. त्याचप्रमाणे, जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे संगीत शैली आणि फॅशन ट्रेंड देखील जगभरात लोकप्रिय झाले आहेत. तथापि, ही प्रक्रिया

सांस्कृतिक संलयन देखील आणते. उदाहरणार्थ, एक नवीन चव तयार करण्यासाठी वेगवेगळ्या पाककृती एकत्र केल्या जाऊ शकतात किंवा फॅशन ट्रेंड वेगवेगळ्या संस्कृतींद्वारे प्रेरित वेगळ्या शैलीमध्ये बदलू शकतात.

सांस्कृतिक संकरीकरणावर जागतिकीकरणाच्या प्रभावाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम होऊ शकतात. असे म्हटले जाऊ शकते की संस्कृतींमधील परस्परसंवाद वेगवेगळ्या संस्कृतींचा शोध आणि समजून घेण्यास परवानगी देतो. विविध संस्कृतींच्या संमिश्रणाचा परिणाम म्हणून, नवीन सांस्कृतिक अभिव्यक्ती उदयास येतात सांस्कृतिक विविधता वाढतात तथापि, सांस्कृतिक संकरीकरणावर जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे सांस्कृतिक ओळख बदलणे किंवा नष्ट होणे देखील होऊ शकते. जागतिकीकरणावर अधिकाधिक वादविवाद होत असल्याने, या क्षेत्रात स्वारस्य असलेल्या शिक्षणतज्ञांची संख्या वाढली आहे आणि या क्षेत्रातील सामाजिक शास्त्रज्ञांचा अभ्यास वाढला आहे. अर्जुन अप्पादुराई यांनी सांस्कृतिक संकरीकरणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव "सांस्कृतिक" च्या माध्यमातून स्पष्ट केला आहे.

प्रवाह सिद्धांत अप्पादुराई यांच्या मते, जागतिकीकरणामुळे सांस्कृतिक स्थित्यंतरांना वेग येतो, ज्यामुळे विविध संस्कृतींमधील सांस्कृतिक बाजाराचा उदय होतो. या बाजारपेठेत, संस्कृती एकमेकांशी संवाद साधतात आणि या परस्परसंवादाच्या परिणामी एक नवीन सांस्कृतिक संश्लेषण उदयास येते.

स्थलांतराचा परिणाम

स्थलांतर आणि डायस्पोरा यासारख्या घटकांसह जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत संस्कृतीचे संकरीकरण अधिक व्यापक झाले आहे. स्थलांतर म्हणजे लोकांचे विविध देश, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक वातावरणात होणारे संक्रमण, सांस्कृतिक विविधता वाढणे. जेव्हा स्थलांतरित लोक हे संक्रमण करतात, तेव्हा ते विविध सांस्कृतिक प्रथा, मूल्ये आणि नियम त्यांच्यासोबत आणतात आणि नवीन समाजांमध्ये सांस्कृतिक विविधतेला हातभार लावतात. स्थलांतरित ज्या देशांमध्ये ते जातात तेथील सांस्कृतिक परस्परसंवादामुळे संकरित संस्कृतींचा उदय होऊ शकतो.

दुसरीकडे, **डायस्पोरा** म्हणजे लोक स्वेच्छेने किंवा जबरदस्तीने त्यांचे समुदाय सोडून वेगळ्या ठिकाणी राहण्यासाठी जातात. डायस्पोरा समुदाय वेगवेगळ्या सांस्कृतिक संदर्भांमध्ये राहत असताना, ते त्यांच्या संस्कृतींशी संलग्न राहतात आणि या संस्कृतींना नवीन समाजात घेऊन जातात. ही प्रक्रिया डायस्पोरा समुदायांना त्यांची ओळख टिकवून ठेवण्यास मदत करते, तसेच विविध सांस्कृतिक परस्परसंवादांना देखील कारणीभूत ठरते. या परस्परसंवादांमुळे विविध संस्कृतींमधील समानता आणि संकरित संस्कृतींची निर्मिती होऊ शकते. या घटकांव्यतिरिक्त, दळणवळण आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे परस्पर-सांस्कृतिक परस्परसंवाद सुलभ झाला आहे आणि विविध सांस्कृतिक घटक सामायिक करण्यासाठी मैदान तयार केले आहे. इंटरनेट, सोशल मीडिया आणि इतर संप्रेषण तंत्रज्ञान विविध सांस्कृतिक गटांमधील परस्परसंवाद वाढवतात आणि सांस्कृतिक संकरीकरणाला गती देतात. वाढते पर्यटन आणि स्थलांतरित कामगार यांसारख्या कारणांमुळे सांस्कृतिक संवाद देखील उद्भवू शकतात.

नवीन सांस्कृतिक अभिव्यक्तींचा उदय

संस्कृतींच्या मिश्रणामुळे नवीन सांस्कृतिक अभिव्यक्तींचा उदय होतो, विशेषत: संगीत, फॅशन, सिनेमा आणि कला यासारख्या क्षेत्रांमध्ये. उदाहरणार्थ, हिप-हॉप संगीताचा जन्म क्रॉस-सांस्कृतिक मिश्रण म्हणून झाला होता आणि तो जगभरात लोकप्रिय झाला आहे. याव्यतिरिक्त, संस्कृतींच्या मिश्रणाद्वारे फॅशन नवीन ट्रेंड तयार करते. पाश्चात्य फॅशन जगभरात लोकप्रिय झाली आहे आणि क्रॉस-सांस्कृतिक संवाद निर्माण झाला आहे. सांस्कृतिक मिश्रणाचा परिणाम म्हणून नवीन सांस्कृतिक अभिव्यक्तींचा उदय ही आपल्या काळातील सर्वात महत्वाची सांस्कृतिक घटना आहे. अनेक सिद्धांतकार आणि शिक्षणतज्ञांनी या क्षेत्रात अभ्यास करून महत्त्व प्राप्त केले आहे. उदाहरणार्थ, होमी भाभा यांनी असा युक्तिवाद केला की सांस्कृतिक मिश्रण हे असे क्षेत्र आहे जिथे एक संस्कृती दुसऱ्या संस्कृतीशी संवाद साधते आणि नवीन सांस्कृतिक ओळख निर्माण होते. या क्षेत्रात संस्कृतींमधील शक्ती संतुलन बदलते आणि प्रत्येक संस्कृतीला एक अद्वितीय दृष्टीकोन प्राप्त होतो. त्याचप्रमाणे, **स्टुअर्ट हॉलचा** असाही तर्क आहे की सांस्कृतिक मिश्रण ही संस्कृतींच्या परस्परसंवादातून उद्भवणारी नवीन सांस्कृतिक ओळख निर्माण करण्याची प्रक्रिया आहे.

सांस्कृतिक आत्मसातीकरण आणि सजातीयकरणाची चिकित्सा

संकरीकरण प्रक्रियेच्या परिणामी संस्कृतींमधील वाढलेल्या परस्परसंवादामुळे काही टीका झाल्या आहेत, ज्यात असा युक्तिवाद केला आहे की संस्कृती आत्मसात करण्याच्या आणि एकरूपतेच्या प्रक्रियेत प्रवेश करत आहेत. सांस्कृतिक आत्मसातीकरणाच्या समालोचनात असे दिसून येते की एक संस्कृती इतर संस्कृतींना आत्मसात करते आणि नष्ट करते किंवा प्रबळ संस्कृती इतर संस्कृतींना स्वतःसारखे बनवून एकसमान करते. ही टीका असे सूचित करते की संस्कृतींमधील फरक अदृश्य होऊ शकतात, ज्यामुळे एकसमान संस्कृतीचा उदय होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, **अदनान महिरोग्लू** या परिस्थितीचा पुढीलप्रमाणे अर्थ लावतात: जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत, विशेषत: पाश्चात्य सांस्कृतिक संदर्भ असलेल्या नवीन सवयी आणि चालीरीती उदयास येत आहेत.

अनेक राष्ट्रीय संस्कृती, राष्ट्रीय संस्कृतींमधील परंपरा, ज्यांना "परंपरा" म्हणून संबोधले जाते, ते मागील पिढीतील नवीन पिढीने पाहिलेल्या वृत्ती आणि वर्तन आहेत. अशा टीका असूनही, संस्कृतींमधील परस्पर संवाद आणि सांस्कृतिक समृद्धीचे संरक्षण करण्यासाठी पर्यायी दृष्टिकोन आहेत. या दृष्टिकोनानुसार, संवादाद्वारे संस्कृती समजून घेणे आणि या परस्परसंवादाला महत्त्व देणे, तसेच संस्कृतींमधील आदर, सहानुभूती आणि सहिष्णुता यासारख्या मूल्यांवर जोर देणे महत्त्वाचे आहे, तसेच त्यांच्यातील फरक टिकवून ठेवणे आणि समृद्ध करणे हेही महत्वाचे आहे. हा दृष्टीकोन संस्कृतींमधील संघर्ष कमी करण्यात मदत करू शकतो आणि सांस्कृतिक विविधता राखून लोकांमध्ये चांगली समज वाढवू शकतो

या विषयावर विविध सिद्धांतकार आणि संशोधकांनी आपली मते मांडली आहेत. उदाहरणार्थ, **एडवर्ड सईद** असा युक्तिवाद करतात की पाश्चात्य देशांनी इतर पूर्वेकडील संस्कृतींद्वारे त्यांचे वर्चस्व कायम ठेवले आहे तर अर्जुन अप्पादुराई यांनी वकिली केली की जागतिक संस्कृती ही एक विषम रचना आहे आणि सांस्कृतिक परस्परसंवाद समृद्धता निर्माण करतो. सांस्कृतिक आत्मसातीकरण आणि सजातीयकरणाची चिकित्सा 'संस्कृती अदृश्य होऊ शकते' या

चिंतेतून उद्भवते. प्रबळ संस्कृतींच्या प्रभावाखाली असलेल्या संस्कृती, विशेषत: सांस्कृतिक अल्पसंख्याक राहत असलेल्या भागात, कालांतराने नष्ट होण्याचा धोका असू शकतो. त्यामुळे सांस्कृतिक विविधता कमी होईल. या विषयावर अनेक अभ्यास आणि संशोधने केली जात आहेत. संस्कृती नष्ट होण्यास कारणीभूत घटकांमध्ये जागतिकीकरण, पर्यटन, शहरीकरण आणि व्यापार यांचा समावेश होतो. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जागरूकता निर्माण करणे आणि सांस्कृतिक विविधता जपण्यासाठी संरक्षण धोरणे विकसित करणे महत्त्वाचे आहे.

६.५ धार्मिक मूलतत्त्ववाद

धार्मिक मूलतत्त्ववादाची व्याख्या धर्माच्या सर्वात पारंपारिक मूल्ये आणि विश्वासांचे पालन करते - विश्वासाच्या उगमाकडे किंवा मूलभूत तत्त्वांकडे परत येणे. हे बऱ्याचदा अतिरेकीपणा, तसेच धर्माच्या पवित्र मजकुराचे शाब्दिक विवेचन आणि त्यावर कठोरपणे विसंबून असते. फक्त धार्मिक कट्टरतावादाचा अर्थ, धार्मिक विश्वास प्रणालीच्या मूलभूत तत्त्वांचे किंवा "मूलतत्त्वांचे" काटेकोरपणे पालन करणे होय. यात अनेकदा पवित्र ग्रंथांचा शाब्दिक अर्थ लावण्याला आणि बदलाला विरोध असतो. उदाहरणार्थ, काही कट्टरपंथी ख्रिश्चन बायबलचा शाब्दिक अर्थ लावण्यासाठी आग्रह धरू शकतात, तर काही इस्लामिक कट्टरपंथी कुराणाच्या शिकवणींचे स्पष्टीकरण न करता केवळ काटेकोरपणे पालन करू शकतात.

युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिकामध्ये १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात धार्मिक कट्टरतावादाचे पहिले ज्ञात उदाहरण दिसून आले. प्रोटेस्टंट ख्रिश्चन धर्माची एक उदारमतवादी शाखा उदयास आली ज्याने आधुनिकतेच्या प्रबोधनोत्तर युगात, विशेषतः जैविक उत्क्रांती सिद्धांतासारख्या विज्ञानातील नवीन घडामोडींना अधिक चांगल्या प्रकारे सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला.

पुराणमतवादी प्रोटेस्टंटांनी याचा जोरदार विरोध केला त्यामागे असा विश्वास होता की बायबलचा केवळ शब्दशः अर्थ लावला जात नाही, तर ऐतिहासिकदृष्ट्या देखील ते अचूक आहे. त्यांनी एक मूलतत्त्ववादी चळवळ सुरू केली जी पुढील काही शतके प्रभावशाली राहील.

जागतिकीकरणाचा दृष्टिकोन:

अँथनी गिडन्स (१९९९)

यांनी असा युक्तिवाद केला की जागतिकीकरण आणि त्याची पाश्चात्य मूल्ये, नैतिक संहिता आणि जीवनशैलीशी जोडणे ही जगातील अनेक भागांमध्ये संस्कृतिक उन्नयन कमी करणारी शक्ती आहे. पाश्चात्यीकरण आणि त्याचा संबंध महिला आणि अल्पसंख्याकांसाठी समानता, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि लोकशाहीचा प्रचार याला पारंपारिक हुकूमशाही शक्ती संरचना आणि पितृसत्ताक वर्चस्वाला धोका निर्माण करणारे मानले जाते.

हे, पाश्चात्य उपभोगवाद आणि भौतिकवादाच्या प्रभावासह, ज्याला 'आध्यात्मिकदृष्ट्या रिक्त' म्हणून पाहिले जाते, याचा अर्थ असा आहे की जागतिकीकरणाच्या आगमनामुळे लोकांमध्ये लक्षणीय असुरक्षितता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे मूलतत्त्ववादी धर्माची वाढ हे जागतिकीकरणाचे फलित आणि प्रतिसाद आहे, जे सतत बदलणाऱ्या जगात साधी उत्तरे देतात.

जागतिकीकरणाच्या प्रभावावर अँथनी गिडन्सच्या युक्तिवादाचे स्पष्टीकरण देणारे एक उदाहरण जगाच्या विविध भागांमध्ये राष्ट्रवादी आणि जागतिकीकरणविरोधी चळवळींच्या उदयामध्ये आढळू शकते. पाश्चात्य सांस्कृतिक मूल्ये आणि आर्थिक पद्धती वेगवेगळ्या समाजांमध्ये पसरत असल्याने, काही व्यक्ती आणि समुदायांना ओळख आणि नियंत्रण गमावल्याचे जाणवते. प्रत्युत्तरात, स्थानिक परंपरा, मूल्ये आणि आर्थिक हितसंबंध जपण्यासाठी वकिली करणाऱ्या राष्ट्रवादी चळवळी उदयास येऊ शकतात. या चळवळी अनेकदा जागतिकीकरणाशी संबंधित कथित पाश्चात्यीकरणाला विरोध करतात तसेच पारंपारिक मूल्यांच्या कथित ऱ्हासाला विरोध दर्शवतात.

स्टीव्ह ब्रुस (१९५५),

तथापि, धार्मिक कट्टरतावाद नेहमी एकाच स्रोतातून उद्भवत नाही असे ठामपणे सांगितले. त्यांनी सांप्रदायिक मूलतत्त्ववाद आणि व्यक्तिवादी मूलतत्त्ववाद या दोन प्रकारांमध्ये फरक केला. स्टीव्ह ब्रुसने सांगितल्याप्रमाणे सांप्रदायिक मूलतत्त्ववाद, धार्मिक मूलतत्त्ववादाचा एक प्रकार आहे जो समुदाय किंवा समूह सेटिंगमध्ये उदयास येतो. यात सामायिक श्रद्धा आणि प्रथा समाविष्ट आहेत ज्या सदस्यांना एका सामान्य धार्मिक किंवा वैचारिक ध्येयासाठी एकत्र करतात. दुसरीकडे, व्यक्तिवादी मूलतत्त्ववाद हे मूलतत्त्ववादी विश्वासांच्या अधिक वैयक्तिक आणि स्वायत्त पालनाद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. या संदर्भात, व्यक्ती सांप्रदायिक संरचनेशी मजबूत संबंध न ठेवता स्वतंत्रपणे मूलतत्त्ववादी विचार धारण करू शकतात आणि त्यांचा व्यवहार करू शकतात. ब्रुसचे वेगळेपण हे स्पष्ट कण्यात आहे की, धार्मिक कट्टरतावाद ज्या विविध मार्गांनी प्रकट होऊ शकतो तो एकतर समुदायामध्ये सामूहिकपणे किंवा वैयक्तिकरित्या अधोरेखित करतो.

सॅम्युअल हंटिंग्टन (१९९३)

यांनी असा युक्तिवाद केला की २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मूलतत्त्ववादी इस्लाम आणि ख्रिश्चन यांच्यात 'सभ्यतेचा संघर्ष' झाला. अनेक घटक, ज्यामध्ये राष्ट्र-राज्यांचे कमी होत जाणारे महत्त्व आणि परिणामी धार्मिक ओळखीचे महत्त्व वाढत आहे; तसेच जागतिकीकरणामुळे देशांमधील वाढता संपर्क होत आहे. याचा अर्थ असा आहे की ख्रिश्चन आणि मुस्लिम यांच्यातील धार्मिक मतभेद आता तीव्र झाले आहेत. याचा परिणाम 'आम्ही विरुद्ध ते ' संबंधांमध्ये शत्रुत्व निर्माण झाला आहे आणि जुने संघर्ष उफाळून येण्याची शक्यता वाढली आहे.

मूलतत्त्ववादी चळवळींची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

१) **धार्मिक ग्रंथांचे शाब्दिक अर्थ, जे अचुक म्हणून पाहिले जातात:** ते त्यांचे 'नैतिक संहिता' थेट त्यांच्या पवित्र ग्रंथातून घेतात. चांगल्या मूलतत्त्ववाद्यांनी धर्माच्या मूळ पवित्र ग्रंथानुसार त्यांचे जीवन जगावे असे मानले जाते आणि यामध्ये लवचिकतेला फारशी जागा नाही. तथापि, मूलतत्त्ववादाची एक प्रमुख टीका अशी आहे की धार्मिक ग्रंथ बहुतेक वेळा अस्पष्ट असतात आणि त्यांचा अर्थ तत्कालीन सत्ताधारी करतात, त्यामुळे 'शाब्दिक अर्थ' असे काहीही नाही.

२) **ते सामाजिक जीवनातील सर्व क्षेत्रे पवित्र मानतात:** मूलतत्त्ववादी त्यांची मते समाजातील इतरांवर लादतात आणि दैनंदिन जीवन पवित्र मजकुराच्या त्यांच्या

अर्थानुसार जगत आहे याची खात्री करण्यासाठी पोलिसांचे दैनंदिन वर्तन जवळून पाहतात व अनुसारतात.

३) **त्यांच्या पुराणमतवादी समजुती आहेत:** मूलतत्त्ववादी पारंपारिक लिंग भूमिकांचे समर्थन करतात आणि 'पुरोगामी' उदारीकरणाच्या विरोधात असतात, उदा. महिला काम आणि राजकारणात मोठी भूमिका बजावतात आणि ते सहिष्णुतेकडे आणि लैंगिकतेच्या विविधतेचा उपभोग देखील घेतात.

४) **आधुनिकतेचा प्रतिकार:** धार्मिक मूलतत्त्ववादी अनेकदा आधुनिक सामाजिक बदल, मूल्ये आणि प्रथा नाकारतात किंवा विरोध करतात. ते आधुनिकतेकडे पारंपारिक धार्मिक विश्वासांना धोका म्हणून पाहू शकतात आणि त्यांना शुद्ध, आधुनिक पूर्व-आधुनिक जीवनपद्धती म्हणून जतन करण्याचा किंवा त्याकडे परत जाण्याचा प्रयत्न करतात.

५) **भूतकाळाकडे परत जाण्याचं संकेत:** अनेक मूलतत्त्ववादी चळवळी भूतकाळातील समजल्या गेलेल्या सुवर्णयुगात परत येण्यासाठी वकिली करतात, त्याकाळी त्यांच्या धार्मिक तत्त्वांचे अधिक विश्वासूपणे पालन केले जात होते. जुन्या काळातील ही स्मरणरमणीयता समकालीन सांस्कृतिक आणि सामाजिक बदलांना नाकारण्यात योगदान देते.

६) **सक्रियता आणि राजकीय व्यस्तता:** धार्मिक मूलतत्त्ववाद हे वारंवार राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात सक्रिय सहभागाशी संबंधित असतात. मूलतत्त्ववादी गट त्यांच्या धार्मिक जागतिक दृष्टिकोनाशी जुळवून घेण्यासाठी कायदे, शिक्षण आणि सार्वजनिक धोरणावर प्रभाव टाकू शकतात. ही प्रतिबद्धता सहसा त्यांच्या धार्मिक तत्त्वांनुसार समाजाला आकार देण्याच्या इच्छेने चालविली जाते.

मूलतत्त्ववाद आणि सांप्रदायिकता यांच्यातील फरक

मूलतत्त्ववादाने समकालीन जगात व्यापक चलन प्राप्त केले आहे आणि ते विविध मानदंड, मूल्ये, मनोवृत्तींना संदर्भित करते जे एकतर मूलतत्त्ववाद्यांचा न्याय करतात किंवा त्यांचा पूर्णपणे निषेध करतात. हे जग कधी कधी जातीयवादाच्या जागी वापरले जाते. तथापि, खालील पैलूंमध्ये दोन्हीमध्ये सूक्ष्म फरक आहे:

सांप्रदायिकता हा एका विशिष्ट समुदायाच्या राजकीय किंवा आर्थिक हितसंबंधांबद्दल असला तरी, मूलतत्त्ववाद म्हणजे त्याच्या उच्चभ्रूंच्या शक्ती-उद्दिष्टांसाठी समुदायाच्या राजकीय एकत्रीकरणासाठी सर्व कठोरतेने सांप्रदायिकतेची अंमलबजावणी करतो.

सांप्रदायिकता म्हणजे धर्मनिरपेक्ष ध्येयासाठी (म्हणजे राजकीय शक्ती) धर्म-आधारित समुदायाच्या भावनांचे शोषण असताना, कट्टरतावाद धार्मिक सनातनी बळकट करण्यासाठी तसेच राजकीय सत्ता मिळविण्यासाठी संकुचित सांप्रदायिक प्रथा लागू करत आहे. अशा प्रकारे, एक अतिशय पातळ रेषा आहे जी मूलतत्त्ववाद आणि जातीयवादामध्ये फरक करते. तथापि, आजच्या संदर्भात, दोन्ही राजकीय उपकरणे आहेत आणि धार्मिक आधारावर लोकांना एकत्र करण्याचा प्रयत्न करतात.

६.६ सारांश

जागतिक प्रवाह:

जग तीन प्राथमिक जागतिक प्रवाहांद्वारे एकमेकांशी जोडलेले आहे: लोक, भांडवल आणि संसाधने. सीमा ओलांडून व्यक्तींची हालचाल, भांडवली गुंतवणूक आणि नैसर्गिक संसाधनांची देवाणघेवाण हे परस्परसंबंधांच्या गुंतागुंतीच्या जाळ्यात योगदान देतात. **पुश-पुल** सिद्धांत स्थलांतर गतीशीलतेचे स्पष्टीकरण देते, कुशल व्यावसायिकांनी जागतिक श्रम बाजारावरील जागतिकीकरणाच्या प्रभावाचे उदाहरण दिले आहे. भांडवली प्रवाहामध्ये गुंतवणूक आणि आर्थिक मालमत्ता जागतिक स्तरावर फिरत असतात, आर्थिक विकासाला आकार देतात. मध्यपूर्व आणि आशिया यांच्यातील तेलाच्या व्यापारात पाहिल्याप्रमाणे संसाधन प्रवाह, तुलनात्मक लाभाच्या सिद्धांताद्वारे मार्गदर्शित, जगभरात कार्यक्षम संसाधन वाटप सुलभ करतात.

मानवशास्त्रज्ञ अर्जुन अप्पादुराई यांनी विविध जागतिक प्रवाहांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या "स्केप्स" ची संकल्पना मांडली. Ethnoscapes मध्ये लोकांच्या हालचालींचा समावेश होतो, जागतिक स्तरावर सांस्कृतिक रचनांना आकार देणे. टेक्नोस्केप्स तंत्रज्ञानाच्या प्रवाहाचे चित्रण करतात, दैनंदिन जीवन आणि संप्रेषणावर परिणाम करतात. सोशल मीडियावरील वैयक्तिक अभिव्यक्तीपासून ते मिशनरी क्रियाकलापांपर्यंत आयडीओस्केप्स कल्पनांच्या प्रवाहाचे प्रतिनिधित्व करतात. फायनान्सस्केप्समध्ये पैशाच्या जागतिक प्रवाहाचा समावेश होतो, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजारांद्वारे स्थानिक अर्थव्यवस्थांवर परिणाम होतो. Mediascapes जगभरातील मीडिया सामग्रीची जलद देवाणघेवाण, सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढवणे आणि ट्रेंडवर प्रभाव टाकणे हे स्पष्ट करते.

बहुसांस्कृतिकता: बहुसांस्कृतिकता समाजातील सांस्कृतिक विविधतेला संबोधित करते, सहअस्तित्व, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि समान संधी यावर जोर देते. हे सहिष्णुता, आदर आणि राजकीय बहुलवादाला प्रोत्साहन देते, सांस्कृतिक ओळख जतन आणि क्रॉस-सांस्कृतिक सहकार्याला समर्थन देते. कायदे आणि धोरणे अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण करतात आणि सांस्कृतिक जागरूकता शिक्षण समजूतदारपणाला प्रोत्साहन देते. मेल्टिंग पॉट आणि सॅलड बाऊल सारखे सिद्धांत अनुक्रमे आत्मसात आणि सांस्कृतिक सहअस्तित्वाचे वर्णन करतात तसेच संबंधित समालोचनांमध्ये सांस्कृतिक सापेक्षतावाद आणि संभाव्य पृथक्करण यासारख्या आव्हानांवर प्रकाश टाकतात.

सांस्कृतिक संकरीकरण आणि जागतिकीकरण: सांस्कृतिक संकरीकरण, जागतिकीकरणाद्वारे चालना, विविध संस्कृतींमधील परस्परसंवादाचा परिणाम. ही प्रक्रिया संस्कृतींना समृद्ध करते परंतु सांस्कृतिक ओळख बदलू शकते किंवा गमावू शकते. जागतिक प्रवाह, स्थलांतर, डायस्पोरा आणि तांत्रिक प्रगतीचा प्रभाव सांस्कृतिक संकरीकरणाला गती देतो, संगीत, फॅशन आणि कला यासारख्या क्षेत्रांमध्ये नवीन सांस्कृतिक अभिव्यक्ती निर्माण करतो. नवीन सांस्कृतिक ओळखींच्या उदयासाठी विविधतेचे जतन करण्यासाठी आणि सांस्कृतिक एकीकरण रोखण्यासाठी जबाबदार व्यवस्थापन आवश्यक आहे.

धार्मिक मूलतत्त्ववाद: धार्मिक मूलतत्त्ववादामध्ये पारंपारिक धार्मिक मूल्ये आणि विश्वासांचे कठोर पालन करणे समाविष्ट आहे. बहुतेक वेळा दहशतवाद आणि पवित्र ग्रंथांच्या शाब्दिक

अर्थाने हे चिन्हांकित केले जाते. हे आधुनिकता आणि जागतिकीकरणाच्या प्रतिसादात उदयास आले, बदलत्या जगात सोपी उत्तरे प्रदान करतात. यातील मुख्य वैशिष्ट्यांमध्ये धार्मिक ग्रंथांचे शाब्दिक अर्थ लावणे, सामाजिक जीवनातील सर्व क्षेत्रांना पवित्र म्हणून पाहणे, पुराणमतवादी समजुती, आधुनिकतेला विरोध, भूतकाळाकडे परत जाण्याचे आवाहन आणि राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातील सक्रियता यांचा समावेश होतो. मूलतत्त्ववादावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव कथित पाश्चात्यीकरणाला विरोध करणाऱ्या राष्ट्रवादी चळवळींमध्ये दिसून येतो.

६.७ प्रश्न

१. जागतिक प्रवाहाचे प्रकार सांगा.

२. बहुसांस्कृकतेची वैशिष्ट्ये साविस्तर लिहा.

३. बहुसांस्कृकतेवरील सिद्धांताचा मागोवा घ्या.

४. जगतिकीकरणाचे एक सांस्कृतिक परिमाण म्हणून संकरीकरण ही संकल्पना विशद करा.

५. मूलतत्ववादी चळवळींची प्रमुख वैशिष्ट्ये लिहा.

६.८ संदर्भ

The Five "Scapes" of Globalization. Libretexts Social Sciences. Retrieved from https://socialsci.libretexts.org/Courses/HACC_Central_Pennsylvania's_Community_College/ANTH_205%3A_Cultures_of_the_World_-Perspectives_on_Culture_(Scheib)/13%3A_Globalization/13.02%3A_The_Acceleration_of_Globalization

Tuncer, F. (2023). Discussing Globalization and Cultural Hybridization. Universal Journal of History and Culture. Vol. 5, No. 2.

Longley, R. (2020). What Is Multiculturalism? Definition, Theories, and Examples. ThoughtCo. Retrieved from https://www.thoughtco.com/what-is-multiculturalism-4689285

Fundamentalism. Study Smarter Retrieved from https://www.studysmarter.co.uk/explanations/social-studies/beliefs-in-society/fundamentalism/#:~:text=Religious%20fundamentalism%20is%20a%20system,perceived%20threats%20brought%20by%20globalisation

http://www.govtgirlsekbalpur.com/Study_Materials/Sociology/20200904_Sociology_SEM-3_CC-6_Fundamentalism.pdf

❇❇❇❇❇❇❇

७

बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि बाजार

घटक रचना

७.० उद्दिष्टे

७.१ प्रस्तावना

७.२ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना समजून घेताना

७.३ इमॅन्यूअल वॉलस्टाईनचा सिद्धांत

७.४ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची वैशिष्टे

७.५ जागतिकीकरण प्रक्रियेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका

७.६ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रकार

७.७ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे -तोटे

७.८ भारतातील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे भविष्य

७.९ भारतात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या वाढीस मदत करणारी धोरणे

७.१० बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे मूल्यमापन

७.११ सारांश

७.१२ प्रश्न

७.१३ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

१. बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन्स (MNCs) च्या अभ्यासाद्वारे जागतिकीकरण आणि त्याचा आर्थिक प्रणालींवर होणाऱ्या प्रभावाची व्यापक आकलन निर्माण करणे.

२. भारतासारख्या उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची (MNCs) भूमिका तपासणे.

३. विविध घटकांचा विचार करून यजमान देशांवर बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन्स (MNCs) च्या आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय प्रभावांचे मूल्यांकन करणे.

७.१ प्रस्तावना

जागतिकीकरण ही एक जटिल आणि एकमेकांशी जोडलेली प्रक्रिया आहे जी जगभरातील लोक, संस्कृती, अर्थव्यवस्था आणि कल्पनांना जोडते. यामध्ये वस्तू, सेवा, माहिती आणि भांडवलाचा सीमापार प्रवाह वाढणे, पारंपारिक अडथळे तोडणे आणि अधिक परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी जग निर्माण करणे समाविष्ट आहे. जागतिकीकरण विकसित-देशातील

कॉर्पोरेशनला स्पर्धात्मक लाभ प्रदान करते. जागतिकीकरणामुळे विकसनशील देशांनाही फायदा होतो कारण ते अधिक किफायतशीर आहेत आणि त्यामुळे नोकऱ्या आकर्षित करतात. वाढत्या वस्तू आणि सेवा, भांडवल आणि तंत्रज्ञान राष्ट्रांमध्ये हस्तांतरित केले जात आहे. देशांना जोडण्यासाठी आणखी एक पद्धत आहे. हे आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरातून साध्य झाले आहे. जागतिकीकरणाचे तीन प्रमुख प्रकार म्हणजे राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जागतिकीकरण होय. उत्पादने, भांडवल आणि श्रम यांच्या सीमापार हालचालींद्वारे जागतिकीकरणाने नवीन रोजगार आणि आर्थिक वाढ निर्माण केली आहे. तथापि, विकास आणि रोजगार निर्मिती व्यवसाय किंवा देशांमध्ये समान रीतीने वितरित केली जात नाही.

बहुराष्ट्रीय कंपन्या हे जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, व्यापार आणि जगभरातील विविध बाजारपेठांना जोडण्यासाठी नावीन्यपूर्णतेचा दीपस्तंभ म्हणून उभे आहे. सीमापार सहकार्य वाढवण्याच्या ध्येयासह, ते आर्थिक वाढ, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि तांत्रिक प्रगतीला चालना देते. धोरणात्मक भागीदारी आणि सुव्यवस्थित क्रियाकलापांद्वारे, बहुराष्ट्रीय कंपन्या संपूर्ण खंडांमध्ये वस्तू, सेवा आणि कल्पनांचा अखंड प्रवाह सुलभ करते. त्याचा चपळ दृष्टीकोन विकसित होत असलेल्या बाजारपेठेतील गतिशीलता, कार्यक्षमता आणि समृद्धीशी जुळवून घेतो. भौगोलिक सीमा ओलांडून, ते परस्परांशी जोडलेल्या अर्थव्यवस्थेचे जाळे जोपासते, परस्पर समज आणि संधी उत्प्रेरित करते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या जागतिकीकरणाच्या परिवर्तनीय शक्तीला मूर्त रूप देते, जागतिक स्तरावर प्रगती आणि समन्वय साधते.

७.२ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना समजून घेताना

बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन (MNC) ही एक बहुराष्ट्रीय कंपनी आहे जी एकापेक्षा जास्त देशांमध्ये उत्पादन नियंत्रित करते आणि चालवते. बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन किंवा बहुराष्ट्रीय कंपन्या हे असे उपक्रम आहेत जे त्यांच्या मूळ देशाव्यतिरिक्त एकापेक्षा जास्त देशात कार्यरत असतात. फक्त, एक बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन (MNC) किंवा बहुराष्ट्रीय उपक्रम (MNE) हा एक व्यावसायिक उपक्रम आहे जो एकापेक्षा जास्त देशांमध्ये उत्पादन किंवा वितरण सेवा व्यवस्थापित करतो. बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन्स (MNCs) चे त्यांच्या देशात केंद्रीय मुख्य कार्यालय आणि दुय्यम कार्यालये, सुविधा, कारखाने, उद्योग आणि इतर राष्ट्रांमध्ये इतर मालमत्ता आहेत.

हे व्यवसाय जागतिक स्तरावर चालत असल्याने, त्यांना कधीकधी जागतिक उपक्रम म्हणून संबोधले जाते. मुख्य व्यवसाय जागतिक स्तरावर व्यापार क्रियांना नियंत्रित करतो आणि चालवतो. MNCs ची उत्पादने आणि सेवा अनेक देशांमध्ये ऑफर केल्या जातात, जागतिक व्यवस्थापनाची मागणी करतात. बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशनचा स्थानिक अर्थव्यवस्थांवर आणि अगदी जागतिक अर्थव्यवस्थेवरही महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडू शकतो, तसेच ते आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि जागतिकीकरणामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. सुपीरियर टेक्नॉलॉजी, जगभरातील व्यवस्थापन आणि वितरण प्रणाली आणि जगाची दृष्टी आणि ध्येय ही या कंपनीची काही वैशिष्ट्ये आहेत.

MNC हे ट्रान्सनॅशनल कॉर्पोरेशन (TNC) पेक्षा थोडे वेगळे असते, कारण MNC या परकीय उपकंपन्या असलेल्या पारंपारिकपणे राष्ट्रीय कंपन्या असतात, TNC स्वतःला एका

राष्ट्रीयत्वाने ओळखत नाही. तथापि, या संज्ञा बऱ्याचदा परस्पर बदलल्या जातात. बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशनचा स्थानिक अर्थव्यवस्थेत आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेवरही शक्तिशाली प्रभाव असू शकतो.

बहुराष्ट्रीय कंपन्या (MNCs) जागतिक स्तरावर खरोखरच महत्त्वाच्या आहेत. Dicken (२००७) च्या व्याख्येनुसार, MNC ही एक कंपनी आहे जिच्या मालकीची नसली तरीही दोनपेक्षा जास्त देशांमध्ये तिचे कामकाज आयोजित आणि नियंत्रित करण्याची शक्ती आहे. याचा अर्थ ते विविध आर्थिक, राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक वातावरणात काम करतात. ईस्ट इंडिया ट्रेडिंग कंपनी आणि हडसन बे कंपनी यासारख्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या काही काळापासून आहेत. खरे तर Amazon, Toyota, Google, Apple, Zara, Starbucks, McDonald's इत्यादी जगातील प्रसिद्ध आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांची उदाहरणे आहेत.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे मोजमाप सामान्यतः परदेशी थेट गुंतवणूक (FDI) द्वारे केले जाते. याचा अर्थ एक कंपनी तिच्या कामकाजावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी दुसऱ्या देशात दुसऱ्या कंपनीत गुंतवणूक करते. एफडीआय अलीकडे खूप वाढत आहे, आणि त्यातील दोन तृतीयांश पेक्षा जास्त विकसित देशांमध्ये जातो, कमी विकसित देशांमध्ये नाही.

७.३ इमॅन्यूअल वॉलस्टाईनचा सिद्धांत

इमॅन्युएल वॉलरस्टीन हे एक अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ आहेत, त्याच्या सिद्धांत हा जागतिक-व्यवस्था सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो.जो सिद्धांत जागतिक भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि तिचा ऐतिहासिक विकास समजून घेण्यासाठी एक चौकट प्रदान करतो. वॉलरस्टीनच्या मते, जागतिक-व्यवस्था ही एक जटिल सामाजिक व्यवस्था आहे जिचे वैशिष्ट्य श्रमांच्या आर्थिक विभाजनाद्वारे आहे, जेथे विशिष्ट प्रदेश आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या इतरांवर वर्चस्व गाजवतात.

जागतिक-व्यवस्था सिद्धांत जागतिक अर्थव्यवस्थेतील तीन मुख्य प्रकारचे झोन ओळखतो:

१. **केंद्र :** मुख्य देश जे आर्थिकदृष्ट्या प्रगत आणि औद्योगिक राष्ट्रे आहेत, ते सामान्यतः जगातील बहुतेक संपत्ती, तंत्रज्ञान आणि भांडवल नियंत्रित करतात. उदाहरणांमध्ये युनायटेड स्टेट्स, पश्चिम युरोपीय देश आणि जपान यांचा समावेश आहे.

२. **परिघ:** परिघामध्ये कमी विकसित देशांचा समावेश होतो जे आर्थिकदृष्ट्या मुख्य राष्ट्रांवर अवलंबून असतात. ते सहसा मुख्य देशांना स्वस्त मजूर, कच्चा माल आणि कृषी उत्पादने पुरवतात. आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका आणि आशिया खंडातील अनेक देश परिघाचा भाग मानले जातात.

३. **अर्ध-परिघ:** अर्ध-परिघ हे केंद्र आणि परिघ यांच्यामध्ये मध्यवर्ती स्थान व्यापते. या देशांमध्ये काही प्रमाणात औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक विकास आहे परंतु ते मुख्य राष्ट्रांसारखे प्रबळ नाहीत. ब्राझील, दक्षिण आफ्रिका आणि दक्षिण कोरिया ही उदाहरणे आहेत.

वॉलरस्टीनने असा युक्तिवाद केला की जागतिक-व्यवस्था एक एकीकृत अस्तित्व म्हणून कार्य करते, ज्याचा मुख्य भाग आपले वर्चस्व राखण्यासाठी परिघ आणि अर्ध-परिघाचा शोषण करतो. हे शोषण असमान व्यापार संबंध, कर्जाचे ओझे आणि नैसर्गिक संसाधने काढणे यासारखी विविध रूपे घेते.

आता, हा सिद्धांत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी (MNCs) जागतिकीकरणाचे एजंट म्हणून कसा संबंधित आहे? ते पाहूया.

जागतिक भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे एकत्रीकरण आणि विस्तार सुलभ करून बहुराष्ट्रीय कंपन्या वॉलरस्टाईनच्या जागतिक-व्यवस्था सिद्धांतामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ते जगाच्या विविध भागांमध्ये उत्पादन सुविधा, वितरण नेटवर्क आणि विपणन चॅनेल स्थापित करून अनेक देशांमध्ये कार्य करतात.

बहुराष्ट्रीय कंपन्या (MNCs) Wallersteinच्या सिद्धांत चौकटीमध्ये कसे बसतात ते येथे स्पष्ट केले आहे:

१. **मुख्य नियंत्रण:** बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन्सचे मुख्यालय अनेकदा मुख्य देशांत असते आणि ते महत्त्वपूर्ण आर्थिक शक्ती वापरतात. ते भांडवल, तंत्रज्ञान आणि संसाधनांचा प्रवाह सीमेवर नियंत्रित करतात, आर्थिक धोरणांवर प्रभाव टाकतात आणि जागतिक बाजारपेठांना आकार देतात.

२. **परिघ आणि अर्ध-परिघांचे शोषण:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या नफा वाढवण्यासाठी परिघीय आणि अर्ध-परिघीय देशांच्या संसाधनांचे आणि श्रमांचे वारंवार शोषण करतात. कमी उत्पादन खर्च, ढिले पर्यावरणीय नियम आणि स्वस्त मजूर यांचा फायदा घेण्यासाठी ते या प्रदेशांमध्ये उत्पादन प्रकल्प उभारू शकतात.

३. **अवलंबित्व:** वॉलरस्टीनचा सिद्धांत तंत्रज्ञान, गुंतवणूक आणि बाजारपेठेतील प्रवेशासाठी मुख्य राष्ट्रांवर परिधीय आणि अर्ध-परिधीय देशांच्या अवलंबित्वावर प्रकाश टाकतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्या जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या प्रमुख क्षेत्रांवर वर्चस्व गाजवून आणि व्यापाराच्या अटी ठरवून हे अवलंबित्व कायम ठेवतात.

४. **जागतिकीकरण:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या हे जागतिकीकरण, देशांमधील परस्परसंबंध आणि परस्परावलंबन वाढविण्याच्या प्रक्रियेचे प्रमुख चालक आहेत. त्यांच्या व्यापारी क्रियाकलाप आणि गुंतवणुकीद्वारे, बहुराष्ट्रीय कंपन्या (MNCs) वस्तू, सेवा आणि भांडवलाचा प्रवाह सीमा ओलांडून सुलभ करतात आणि जागतिक बाजार व्यवस्थेमध्ये राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांच्या एकत्रीकरणात योगदान देतात.

अशाप्रकारे, इमॅन्युएल वॉलरस्टाईनचा जागतिक-व्यवस्था सिद्धांत जागतिक अर्थव्यवस्थेची संरचनात्मक आकलन करतो, ज्यामध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्या मुख्य आणि परिघीय प्रदेशांमधील असमानता कायम ठेवण्यात आणि वाढविण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावतात. ते भांडवलशाहीचा विस्तार करून जागतिकीकरणाचे एजंट म्हणून काम करतात आणि जगाच्या श्रेणीबद्ध विभाजनाला केंद्र , परिघ आणि अर्ध-परिघ झोनमध्ये मजबुत करतात.

७.४ बहुराष्ट्रीय कंपन्याची वैशिष्ट्ये

१. **जागतिक कॉर्पोरेटची उपस्थिती:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या जगभरातील अनेक देशांमध्ये कार्यरत आहेत. त्यांची बाजारपेठ वाढवण्यासाठी आणि त्यांच्या कार्यात विविधता आणण्यासाठी ते वेगवेगळ्या राष्ट्रांमध्ये उपकंपन्या, शाखा किंवा संलग्न संस्था स्थापन करतात. उदाहरणार्थ, कोका-कोला, एक सुप्रसिद्ध बहुराष्ट्रीय कंपन्या आहे, जगभरातील २०० हून अधिक देशांमध्ये उत्पादन संयंत्रे आणि स्थानिक बाजारपेठांसाठी तयार केलेल्या वितरण नेटवर्कसह कार्यरत आहे.

२. **बहुतांशी मोठ्या आणि शक्तिशाली संस्था:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या बहुधा जागतिक स्तरावर सर्वात मोठ्या आणि सर्वात प्रभावशाली कंपन्यांमध्ये असतात. त्यांच्याकडे महत्त्वपूर्ण आर्थिक संसाधने, प्रगत तंत्रज्ञान आणि विस्तृत बाजार नेटवर्क आहेत. Google, Apple, आणि ExxonMobil सारख्या कंपन्या विविध उद्योगांमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्याच्या प्रमाणात आणि प्रभावाचे उदाहरण देतात.

३. **जटिल व्यवसाय मॉडेल आणि संरचना:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या त्यांच्या विस्तृत भौगोलिक पाऊलखुणा आणि वैविध्यपूर्ण उत्पादन/सेवा पोर्टफोलिओमुळे जटिल व्यवसाय उपक्रम व्यवस्थापित करतात. त्यांच्या संघटनात्मक संरचनांमध्ये व्यवस्थापन, विभाग आणि उपकंपन्यांचे अनेक स्तर असतात. उदाहरणार्थ, जनरल इलेक्ट्रिक हेल्थकेअर ते एव्हिएशन पर्यंतच्या क्षेत्रांमध्ये कार्यरत आहे, ज्याला त्याचे विविध व्यवसाय प्रकार प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्यासाठी एक जटिल संस्थात्मक चौकट आवश्यक असते.

४. **परदेशात थेट गुंतवणूक:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या उपकंपन्या स्थापन करून, स्थानिक कंपन्या अधिग्रहित करून किंवा परदेशात उत्पादन सुविधा निर्माण करून थेट विदेशी गुंतवणूक (FDI) करतात. उदाहरणार्थ, टोयोटा या जपानी ऑटोमोबाईल उत्पादक कंपनीचे युनायटेड स्टेट्स, थायलंड आणि ब्राझीलसह अनेक देशांत प्रादेशिक बाजाराच्या मागणीची पूर्तता करण्यासाठी आणि उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी उत्पादन प्रकल्प आहेत.

५. **परदेशात निर्माण केलेल्या नोकऱ्या ज्यांचे पगार स्थानिक पातळीवरील पगारापेक्षा जास्त असू शकतात:** जेव्हा बहुराष्ट्रीय कंपन्या परदेशात कामकाजाचा विस्तार करतात, तेव्हा ते यजमान देशांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण करतात. या नोकऱ्या स्थानिक मानकांच्या तुलनेत उच्च वेतन आणि चांगल्या कामाची परिस्थिती देऊ शकतात, आर्थिक विकासात योगदान देतात आणि जीवनमान सुधारतात. उदाहरणार्थ, मायक्रोसॉफ्ट आणि IBM सारख्या तंत्रज्ञान कंपन्या भारत आणि चीन सारख्या उदयोन्मुख बाजारपेठांमध्ये कुशल कामगारांना नियुक्त करतात, आणि उच्च प्रतिभा आकर्षित करण्यासाठी स्पर्धात्मक पगार आणि फायदे देतात.

६. **कार्यक्षमतेत सुधारणा करणे, उत्पादन खर्च कमी करणे आणि बाजारातील वाटा वाढवणे हे उद्दिष्ट आहे:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धात्मक राहण्यासाठी उपक्रमात्मक कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी, खर्च कमी करण्यासाठी आणि मोठ्या बाजारातील शेअर्स मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. ते प्रक्रिया सुव्यवस्थित करण्यासाठी आणि वाढीस चालना देण्यासाठी स्केल, प्रगत तंत्रज्ञान आणि धोरणात्मक भागीदारीच्या अर्थव्यवस्थेचा लाभ घेतात. उदाहरणार्थ, व्हिएतनाम आणि

चीन सारख्या कमी श्रम खर्च असलेल्या देशांमध्ये स्पर्धात्मक किंमतींवर ॲथलेटिक शूजचे उत्पादन करण्यासाठी Nike आउटसोर्स करते, ज्यामुळे त्याचा बाजारातील हिस्सा आणि नफा वाढतो.

७. **परदेशी संचालन नियम आणि नियमांशी संबंधित महत्त्वपूर्ण खर्च:** सीमा ओलांडून काम केल्याने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विविध कायदेशीर, नियामक आणि अनुपालन आव्हानांना सामोरे जावे लागते. ते परदेशी कायदे, व्यापारातील अडथळे, कर आकारणी धोरणे आणि सांस्कृतिक फरकांशी संबंधित खर्च करतात. उदाहरणार्थ, Pfizer सारख्या फार्मास्युटिकल कंपन्या विविध नियामक फ्रेमवर्कचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी आणि त्यांच्या नवकल्पनांचे रक्षण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत उत्पादने लॉन्च करताना नियामक अनुपालन आणि बौद्धिक संपदा संरक्षणासाठी भरीव संसाधने गुंतवतात.

ही वैशिष्ट्ये एकत्रितपणे बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशनचे स्वरूप आणि व्यापारी क्रियाकलाप परिभाषित करतात, त्यांचे जागतिक स्तर, धोरणात्मक उद्दिष्टे आणि जगभरातील अर्थव्यवस्थांवर होणारे परिणाम प्रतिबिंबित करतात.

७.५ जागतिकीकरण प्रक्रियेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका

- बहुराष्ट्रीय कंपन्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतात. दूरच्या ठिकाणी असलेल्या बाजारपेठांच्या एकत्रीकरणासाठी ते स्थानिक आणि लहान उत्पादकांशी जवळीक साधतात. त्यांची भूमिका आणि प्रयत्न जागतिक गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देऊन आंतरराष्ट्रीय संबंध सुधारतात. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका खालीलप्रमाणे आहे.

- बहुराष्ट्रीय कंपन्या स्वस्त मजूर आणि इतर संसाधने असलेल्या भागात उत्पादन कार्यालये आणि कारखाने स्थापन करतात. उदाहरणार्थ, Nike कडे चीन, व्हिएतनाम आणि इंडोनेशिया सारख्या देशांमध्ये उत्पादन सुविधा आहेत, जेथे विकसित देशांच्या तुलनेत कामगार खर्च तुलनेने कमी आहेत. ही रणनीती Nike ला कमी किमतीत त्याच्या वस्तूंचे उत्पादन करण्यास अनुमती देते, त्यामुळे नफ्यात वाढ होते.

- बहुराष्ट्रीय कंपन्या काहीवेळा जगभरातील स्थानिक व्यवसायांच्या सहकार्याने उत्पादनाची स्थापना करतात. स्थानिक कंपनीला अशा सहयोगी उत्पादनाचा दोन प्रकारे फायदा होतो. प्रथम, बहुराष्ट्रीय कंपन्याना उत्पादन गती वाढवण्यासाठी पुढील खर्चासाठी निधीचे योगदान देऊ शकतात. दुसरे, बहुराष्ट्रीय कंपन्या उत्पादनाचा विस्तार आणि सुधारणा करण्यासाठी अद्ययावत तंत्रज्ञान प्रदान करतात.

- अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या इतक्या मोठ्या आहेत की त्यांची संपत्ती काही अविकसित देशांच्या संपूर्ण बजेटपेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे ते आउटपुट वाढवण्यासाठी स्थानिक व्यवसाय करतात.

- आर्थिक जागतिकीकरण म्हणजे वस्तू, सेवा, तंत्रज्ञान आणि भांडवलाच्या सीमापार हालचालींमध्ये झपाट्याने वाढ होऊन जगभरातील राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांचे आर्थिक परस्परावलंबन वाढणे होय. बहुराष्ट्रीय कंपन्या या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

- बहुराष्ट्रीय कंपन्या उदयोन्मुख देशांमधील लहान व्यवसायांना ऑर्डर देऊन उत्पादनावर नियंत्रण प्रस्थापित करतात. उत्पादन प्रक्रिया लहान विभागांमध्ये विभागली गेली आहे आणि जागतिक स्तरावर सामायिक केली गेली आहे. ऍपल त्याच्या उत्पादनाचा महत्त्वपूर्ण भाग चीनमधील फॉक्सकॉन सारख्या कंत्राटी उत्पादकांना आउटसोर्स करते. हे कॉन्ट्रॅक्ट उत्पादक अनेकदा घटक आणि त्यांच्या जुळणीसाठी प्रदेशातील लहान व्यवसायांना उपकंत्राटावर काम करतात. त्याचा परिणाम व्यावसायिक आणि विकासाच्या अभिसरणात झाला आहे

७.६ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रकार

बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन्सना आपण चार मुख्य संस्थात्मक प्रकार म्हणून पाहू शकतो आणि ते पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. **विकेंद्रित कॉर्पोरेशन:** विकेंद्रित कॉर्पोरेशन आपल्या देशात आणि स्वतंत्रपणे जागतिक स्तरावर विविध ठिकाणी कार्य करते. ही बहुराष्ट्रीय कंपनी जलद गतीने अधिक साध्य करू शकते कारण ती विकेंद्रित आहे. या रचनेमध्ये, प्रत्येक कार्यालयाला त्याचा स्थानिक व्यवसाय स्वायत्तपणे व्यवस्थापित करण्याची, स्वतःचे निर्णय घेण्याची क्षमता आहे. उदाहरणार्थ: मॅकडोनाल्ड ही एक मोठी कंपनी आहे जी अनेक देशांमध्ये कार्यरत आहे. जरी ती युनायटेड स्टेट्स मध्ये स्थित आहे आणि तिकडे सर्वात जास्त स्टोअर्स आहेत,ती१०० पेक्षा जास्त इतर देशांमध्ये देखील कार्यरत आहे. प्रत्येक मॅकडोनाल्डचे स्टोअर स्वतःचे कार्य करते, स्थानिक लोकांना आकर्षित करण्यासाठी कोणते अन्न द्यावे आणि जाहिरात कशी करावी हे ठरवते. याचा अर्थ तुम्हाला मॅकडोनाल्डच्या वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळे मेनू आयटम सापडतील. ते अशी प्रणाली वापरतात जिथे लोक मुख्य कार्यालयात पैसे न भरता जगात कुठेही नवीन मॅकडोनाल्ड रेस्टॉरंट उघडू शकतात. हे त्यांना व्यवसाय लवकर वाढण्यास मदत करते.

२) **केंद्रीकृत जागतिक महामंडळ:** केंद्रीकृत जागतिक कॉर्पोरेशनचे प्राथमिक मुख्यालय त्याच्या मूळ देशात आहे. या मध्यवर्ती स्थानावरील कार्यकारी अधिकारी आणि व्यवस्थापन जागतिक आणि देशांतर्गत कार्यालये आणि कामकाजावर देखरेख करतात. मुख्य व्यावसायिक निर्णय हे मुख्यालयातील कर्मचारी घेतात, ते परदेशातील स्थानिक कार्यालय व्यवस्थापकांद्वारे घेतले जातात. सामान्यतः, परदेशातील कार्यालयांना महत्त्वाच्या क्रियाकलापांसाठी केंद्रीय मुख्यालयातील कर्मचाऱ्यांना अहवाल देणे आणि त्यांची मंजुरी घेणे आवश्यक असते. आउटसोर्सिंग म्हणजे कंपनीसाठी वस्तू किंवा सेवा तयार करण्यासाठी तृतीय पक्षाची नियुक्ती करण्याची प्रथा. उदाहरणार्थ, Apple जे जागतिक स्तरावर चालते, आणि जरी ते एकाच ठिकाणी आधारित असले तरी, ते चीन, मंगोलिया, कोरिया आणि तैवान सारख्या वेगवेगळ्या देशांमध्ये बनवलेले आयफोनचे भाग मिळवतात.

३) **कॉर्पोरेशनमधील आंतरराष्ट्रीय विभाग:** बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशनमधील आंतरराष्ट्रीय विभाग जगभरातील तिच्या सर्व कामकाजाची काळजी घेतो. हे वेगवेगळ्या देशांमध्ये निर्णय घेण्यास आणि हाताळणीच्या क्रियाकलापांना मदत करते. परंतु, काहीवेळा, हे

अवघड असू शकते कारण संपूर्ण कंपनीला एखाद्या गोष्टीवर सहमत होणे किंवा एकत्र कारवाई करणे आवश्यक असल्यास, गोष्टी स्वतंत्रपणे केल्याने समस्या उद्भवू शकतात. तसेच, जागतिक स्तरावर कंपनीची एकूण ब्रँड प्रतिमा अबाधित आणि सातत्यपूर्ण राखणे हे एक आव्हान असू शकते. उदा, प्रत्येक कोका-कोला शाखेला त्या क्षेत्रातील लोकांना आकर्षित करण्यासाठी स्वतःचे उत्पादन दृश्यमानता आणि विपणन योजना तयार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

४) **एक ट्रान्सनॅशनल कॉर्पोरेशन:** ट्रान्सनॅशनल कॉर्पोरेशनमध्ये पालक-सहाय्यक संरचनेचा समावेश असतो ज्याद्वारे मूळ कंपनी परदेशात तसेच मायदेशातील उपकंपन्यांच्या क्रियाकलापांवर देखरेख करते. सहाय्यक कंपन्या पालकांच्या मालमत्तेचा वापर करू शकतात, उदा संशोधन आणि विकास माहिती. सहाय्यक कंपन्या भिन्न ब्रँड देखील असू शकतात. पालक सहसा त्याच्या सहाय्यक, देशांतर्गत आणि परदेशी यांच्या क्रियकलाप निर्देशित करणारी व्यवस्थापन भूमिका निभावतात. उदाहरणार्थ, नेस्ले ही एक मोठी कंपनी आहे जी जगभरात चालते. जरी मुख्य कार्यालय मोठे निर्णय घेते, तरीही कंपनीच्या प्रत्येक भागाला त्याच्या दैनंदिन कामाबद्दल बरेच काही ठरवावे लागते. नेस्ले एक लहान गावात व्यवसाय म्हणून सुरू झाला आणि एक मोठी खाद्य कंपनी बनली. यावरून असे दिसून येते की नेस्ले आपली मुख्य मूल्ये जपून विविध व्यावसायिक परिस्थितींशी जुळवून घेण्यात चांगली आहे.

७.७ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे -तोटे

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संचालन केल्याने बहुराष्ट्रीय कंपन्या, ग्राहक आणि कर्मचाऱ्यांसाठी फायदे आणि तोटे दोन्ही मिळतात उदा:

फायदे

जे आर्थिक जागतिकीकरणाकडे पाहतात ते दरडोई जीडीपी वाढ, गरिबीत घट आणि श्रीमंत आणि गरीब राष्ट्रांमधील अंतर कमी झाल्याचा पुरावा देतात. आर्थिक जागतिकीकरणाचे समर्थक असा युक्तिवाद करतात की आर्थिक फायदे समाजाच्या विविध भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सामायिक केले जातात, जे समीक्षकांना सूट देतात जे जागतिक बाजारपेठेत सामील झालेल्या राष्ट्रांमधील श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील वाढत्या असमानतेकडे लक्ष वेधतात.

१. **बाजारातील जोखीम:** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना मागणीतील चढउतार, ग्राहकांच्या पसंतींमध्ये बदल आणि आर्थिक मंदी यासारख्या बाजार-विशिष्ट जोखमींचा सामना करावा लागतो. एकाधिक देश आणि प्रदेशांमध्ये कार्य करून, बहुराष्ट्रीय कंपन्या कोणत्याही एकाच बाजारपेठेतील प्रतिकूल परिस्थितीचा प्रभाव कमी करू शकतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या बाजाराला मंदीचा अनुभव येत असल्यास, कंपनी अजूनही चांगली कामगिरी करणाऱ्या इतर बाजारपेठांमधून महसूल मिळवू शकते.

२. **राजकीय आणि नियामक जोखीम:** राजकीय अस्थिरता, सरकारी धोरणांमधील बदल आणि नियामक वातावरणाचा व्यवसायाच्या कामकाजावर लक्षणीय परिणाम होऊ शकतो. विविध देशांमध्ये त्यांच्या उपस्थितीत विविधता आणून, बहुराष्ट्रीय

कंपन्या त्यांचे राजकीय आणि नियामक जोखमींचे प्रदर्शन कमी करू शकतात. उदाहरणार्थ, जर सरकारने कठोर नियम लादले किंवा एका देशात व्यापार अडथळे लादले, तर कंपनी तिची एकूण कामगिरी राखण्यासाठी इतर प्रदेशातील व्यापारी क्रियकलापांवर अवलंबून राहू शकते.

३. **चलन आणि विनिमय दर जोखीम:** चलन विनिमय दरातील चढउतार बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आर्थिक कामगिरीवर परिणाम करू शकतात, विशेषत: आंतरराष्ट्रीय व्यापारात गुंतलेल्या कंपन्यांच्या बाबतीत हे घडू शकते. विविध चलनांसह अनेक देशांमध्ये कार्य करून, बहुराष्ट्रीय कंपन्या चलन जोखमींपासून बचाव करू शकतात. ते विविध चलनांमध्ये महसूल आणि खर्च संतुलित करू शकतात, प्रतिकूल विनिमय दर हालचालींची असुरक्षा कमी करू शकतात.

४. **पुरवठा साखळी जोखीम:** नैसर्गिक आपत्ती, भू-राजकीय तणाव किंवा पुरवठादार समस्यांमुळे पुरवठा साखळीतील व्यत्यय उत्पादन आणि वितरणात व्यत्यय आणू शकतात. विविध क्षेत्रांमध्ये पसरलेल्या वैविध्यपूर्ण पुरवठा साखळ्या असलेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या पुरवठा साखळीतील जोखीम व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि कमी करण्यासाठी अधिक सुसज्ज असतात . ते वेगवेगळ्या ठिकाणी पर्यायी पुरवठादारांकडून साहित्य किंवा घटक मिळवू शकतात, एक पुरवठा साखळी विस्कळीत असली तरीही व्यापारी क्रियाकलापांचे सातत्य सुनिश्चित करतात.

५. **स्पर्धात्मक जोखीम:** जागतिक बाजारपेठा अत्यंत स्पर्धात्मक आहेत आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना स्थानिक आणि आंतरराष्ट्रीय दोन्ही प्रतिस्पर्ध्यांकडून स्पर्धेचा सामना करावा लागतो. वैविध्यपूर्ण व्यापारी क्रियाकलाप भौगोलिकदृष्ट्या कंपन्यांना विविध बाजारपेठांमध्ये अंतर्दृष्टी मिळविण्यास सक्षम करते आणि त्यानुसार त्यांची रणनीती जुळवून घेते. ते स्पर्धात्मक धोक्यांचा सामना करण्यासाठी आणि अनेक क्षेत्रांमध्ये बाजारपेठेतील हिस्सा राखण्यासाठी त्यांच्या जागतिक प्रसाराचा फायदा घेऊ शकतात.

तोटे

जे लोक आर्थिक जागतिकीकरणाकडे नकारात्मक दृष्टीकोन ठेवतात ते स्थानिक श्रमशक्तीचे शोषण, देशापासूनच दूर असलेल्या महत्त्वाच्या संसाधनांचा विदेशी निर्यातीमध्ये आणि एकूणच श्रीमंत देशांवर विकसनशील देशांचे अवलंबित्व यांचा पुरावा देतात.

१. **संसाधनांचा वापर आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या बऱ्याचदा शाश्वत पद्धतींशिवाय स्थानिक संसाधनांचे शोषण करतात, ज्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होतो. यामध्ये जंगलतोड, जल प्रदूषण आणि नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास यांचा समावेश असू शकतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्या सीमा ओलांडून कार्यरत असल्याने, काही देशांमध्ये ते कठोर पर्यावरणीय नियमांच्या अधीन नसतील, ज्यामुळे त्यांना पर्यावरण संरक्षणापेक्षा नफ्याला प्राधान्य देता येईल.

२. **बाजारातील स्थिती आणि मक्तेदारी:** त्यांच्या आकारमानामुळे आणि आर्थिक सामर्थ्यामुळे, बहुराष्ट्रीय कंपन्या स्थानिक बाजारपेठांवर वर्चस्व गाजवू शकतात,

ज्यामुळे लहान व्यवसायांसाठी प्रवेशात अडथळे निर्माण होतात. हे वर्चस्व स्पर्धा मर्यादित करू शकते, नवकल्पना रोखू शकते आणि परिणामी ग्राहकांना जास्त किंमती मिळू शकतात. लहान व्यवसायांना बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करण्यासाठी संघर्ष करावा लागू शकतो, ज्यामुळे आर्थिक असंतुलन आणि ग्राहकांची निवड कमी होते.

३. **कामगार शोषण:** खर्च बचतीच्या प्रयत्नात, काही बहुराष्ट्रीय कंपन्या कमी वेतन आणि खराब कामाची परिस्थिती देऊन विकसनशील देशांमध्ये कामगारांचे शोषण करू शकतात. ते देशांमधील कामगार कायदे आणि नियामक अंमलबजावणीमधील फरकांचा फायदा घेतात. हे शोषण केवळ कामगारांचेच नुकसान करत नाही, तर आर्थिक विषमता आणि सामाजिक अन्याय देखील कायम चालूच ठेवते.

४. **सांस्कृतिक एकरूपीकरण:** बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन अनेकदा त्यांची उत्पादने आणि विपणन धोरणांद्वारे प्रमाणित, जागतिकीकृत संस्कृतीचा प्रचार करतात. यामुळे स्थानिक संस्कृती आणि परंपरा कमी होऊ शकतात, तसेच सांस्कृतिक विविधता नष्ट होऊ शकते. ग्राहकांच्या आवडीनिवडी आणि वर्तनांमध्ये एकसमानता वाढवून, बहुराष्ट्रीय कंपन्या स्थानिक समुदाय आणि ओळख यांचे वेगळेपण कमी करू शकतात.

५. **कर फसवणूक:** देशांमधील कर नियमांमधील त्रुटी आणि फरक यांचा गैरफायदा घेऊन त्यांची कर दायित्वे कमी करण्यासाठी बहुराष्ट्रीय कंपन्या आक्रमक कर नियोजनात गुंततात. ते नफा कमी-कर अधिकार क्षेत्राकडे वळवू शकतात किंवा त्यांचा योग्य वाटा टॅक्स भरावा लागू नये म्हणून जटिल कॉर्पोरेट संरचना वापरू शकतात. हे यजमान देशांना सार्वजनिक सेवा आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या महसुलापासून वंचित ठेवते.

६. **जागतिक बाजारपेठेवरील अवलंबित्व:** रोजगार आणि आर्थिक वाढीसाठी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांवर जास्त अवलंबून असणारे यजमान देश जागतिक आर्थिक चढ-उतार आणि या कंपन्यांनी घेतलेल्या निर्णयांना बळी पडतात. जागतिक बाजारपेठेतील कोणतीही घसरण किंवा बहुराष्ट्रीय कंपनी धोरणातील बदल स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर लक्षणीय प्रतिकूल परिणाम करू शकतात, ज्यामुळे नोकऱ्यांचे नुकसान आणि आर्थिक अस्थिरता येऊ शकते.

या गैरसोयींचे निराकरण करण्यासाठी नियामक निरीक्षण, कॉर्पोरेट जबाबदारी आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची आवश्यकता आहे हे सुनिश्चित करण्यासाठी बहुराष्ट्रीय कंपन्या नैतिकतेने कार्य करतात आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था आणि समाजांमध्ये सकारात्मक योगदान देतात.

७.८ भारतातील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे भविष्य

सध्याचे जागतिक कल बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या (MNCs) वाढीसाठी अनुकूल आहेत. जगभरातील देश सरकारी उद्योगांचे खाजगीकरण करत आहेत आणि उत्तर अमेरिकन मुक्त व्यापार करार आणि युरोपियन युनियन सारखे प्रादेशिक व्यापार करार आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अडथळे कमी करत आहेत. यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना नवीन बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करण्याची आणि विद्यमान पायाभूत सुविधांचा वापर करण्याच्या संधी निर्माण होत

आहेत. एक संभाव्य चिंतेची बाब अशी आहे की अविकसित बाजारपेठेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या यशामुळे अतिउत्पादन होऊ शकते आणि वस्तू आणि सेवांचे प्रमाण वाढू शकते. ऐतिहासिकदृष्ट्या, याचा परिणाम मजुरी आणि किंमतीतील घसरण, कॉर्पोरेट क्रियाकलापांमध्ये घट आणि आर्थिक मंदीमध्ये झाली आहे. तथापि, ही एक सैद्धांतिक जोखीम आहे आणि आत्तासाठी, जागतिक स्तरावर MNCs चा विस्तार चालू राहण्याची अपेक्षा आहे. भारताच्या संदर्भात, बहुराष्ट्रीय कंपन्या अनेक कारणांमुळे देशाकडे आकर्षित होतात:

१. **मोठ्या बाजारपेठेची संभाव्यता:** भारताला त्याच्या विशाल बाजारपेठेमुळे आणि चालू आर्थिक वाढीमुळे एक महत्त्वपूर्ण व्यवसाय संधी उपलब्ध आहे.

२. **श्रम स्पर्धात्मकता:** स्पर्धात्मक श्रमशक्तीची उपलब्धता भारताला बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी एक आकर्षक गंतव्यस्थान बनवते.

३. **सरकारी समर्थन:** भारत सरकार संशोधन आणि विकास (R&D) क्रियाकलापांसाठी कर लाभांसह विविध प्रोत्साहनांद्वारे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना समर्थन प्रदान करते. या प्रोत्साहनांमध्ये पुढील बाबी समाविष्ट आहेत:

- करपात्र उत्पन्नातून R&D वर महसूल आणि भांडवली खर्च दोन्हीची १००% वजावट.
- मान्यताप्राप्त राष्ट्रीय प्रयोगशाळा आणि उच्च तांत्रिक शिक्षण संस्थांमध्ये प्रायोजित संशोधनासाठी १२५% ची भारीत कर कपात.
- निवडक उद्योगांमधील सरकार-मंजूर इन-हाउस संशोधन आणि विकास केंद्रांमध्ये संशोधन आणि विकास खर्चासाठी १५०% भारित कर कपात.
- संशोधन आणि विकास हे प्राथमिक उद्दिष्ट असलेल्या कंपन्यांसाठी दहा वर्षांसाठी आयकर सूट
- स्वदेशी तंत्रज्ञान आधारित वनस्पती आणि यंत्रसामग्रीमधील गुंतवणुकीसाठी वेगवान घसारा
- संशोधन आणि विकास साठी भांडवली उपकरणे आणि आवश्यक उपभोग्य वस्तूंसाठी सीमाशुल्क आणि उत्पादन शुल्क सूट.
- संपूर्ण मालकीच्या भारतीय कंपनीने विकसित केलेल्या आणि किमान दोन देशांमध्ये पेटंट केलेल्या वस्तूंवर तीन वर्षांसाठी उत्पादन शुल्क सूट: भारत, युनायटेड स्टेट्स, जपान आणि युरोपियन युनियनमधील कोणताही देश.

७.९ भारतात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या वाढीस मदत करणारी धोरणे

१. **एफडीआय धोरण:** बहुतेक क्षेत्रे, ज्यामध्ये उत्पादन समाविष्ट आहे, १००% थेट परकीयांना परवानगी देतात ज्यामध्ये गुंतवणूक (FDI) पूर्व मंजुरीची आवश्यकता नसते.

२. **औद्योगिक परवाना:** परवाना आता फक्त पाच क्षेत्रांपुरता मर्यादित आहे, प्रामुख्याने सुरक्षा, सार्वजनिक आरोग्य आणि सुरक्षितता विचारांवर केंद्रित आहे.

३. **विनिमय नियंत्रण:** गुंतवणूक परत केली जाऊ शकते, म्हणजे मूळ गुंतवणूक, नफा आणि लाभांश मुक्तपणे परत घेतला जाऊ शकतो.

४. **कर आकारणी:** भारतात समाविष्ट केलेल्या कंपन्यांना कर आकारणीसाठी भारतीय कंपन्या मानल्या जातात. याव्यतिरिक्त, कोरियासह ७१ देशांसमवेत दुहेरी कर टाळण्याबाबत एक करार आहे.

७.१० बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे मूल्यमापन

आर्थिक जागतिकीकरणाच्या सर्व निरीक्षकांचे मूल्यांकन सकारात्मक नाही. बहुराष्ट्रीय कंपन्या स्थानिक आणि राष्ट्रीय सरकारांवर प्रभावशाली प्रभाव पाडतात, अनेकदा त्यांना स्थानिक लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याऐवजी व्यवसायाला फायदा देणारी धोरणे लागू करण्यास प्रवृत्त करतात. अशाप्रकारे, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या रूपात आर्थिक जागतिकीकरणामुळे स्थानिक श्रमशक्तीचे शोषण होऊ शकते, महत्त्वाची संसाधने देशापासूनच दूर परदेशी निर्यातीमध्ये नेली जाऊ शकतात आणि श्रीमंत देशांवर विकसनशील देशांचे संपूर्ण अवलंबित्व होऊ शकते.

असमान वितरणाच्या फायद्यांव्यतिरिक्त, जे सहसा उद्भवतात, समीक्षक स्थानिक लोकसंख्येकडून परदेशी निर्यातीकडे संसाधने वळवण्याच्या मार्गांकडे देखील लक्ष वेधतात. उदाहरणार्थ, केप वेर्देमधील काही जमीन लोकांना खायला देण्यासाठी लागवड आणि कापणी केली जाऊ शकते परंतु तेथे परकीय चलनासाठी नगदी पिकांसह लागवड केली जाते. ताजे उत्पादन नियमितपणे विकले जाते किंवा लोकसंख्येद्वारे वापरण्याऐवजी निर्यात करण्यासाठी कॅन केलेला ट्यूना सारख्या नाश न होण्यायोग्य प्रकारात बदलला जातो. व्यापक कुपोषण हा या परकीय अवलंबित्वाचा एक परिणाम आहे.

शेवटी, आर्थिक जागतिकीकरणामुळे विकसनशील आणि विकसित देशांमधील अवलंबित्वाचे असमान आर्थिक संबंध निर्माण होऊ शकतात. देशातील लोकांच्या वतीने स्वतंत्रपणे वागण्याऐवजी, विकसनशील देशांची सरकारे MNCs आणि इतर राष्ट्रांच्या हितासाठी अधिक कार्य करू शकतात ज्यांच्यावर ते मदतीसाठी अवलंबून असतात. त्यांना असे वाटू शकते की या प्रकारच्या आर्थिक संबंधाशिवाय त्यांचा देश टिकू शकत नाही.

अशाप्रकारे, वसाहती काळात निर्माण झालेले आश्रित संबंध आजही अनेक विद्वान नव-वसाहतवाद किंवा आर्थिक साम्राज्यवाद म्हणून ओळखतात.

७.११ सारांश

बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन (MNCs) या अनेक देशांमध्ये कार्यरत असलेल्या, उत्पादनाचे व्यवस्थापन आणि जागतिक स्तरावर सेवा वितरीत करणाऱ्या शक्तिशाली संस्था आहेत. त्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत, बाजारपेठांचा विस्तार, अर्थव्यवस्थांचे एकत्रीकरण आणि आर्थिक असमानता कायम ठेवण्याच्या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

इमॅन्युएल वॉलरस्टीनचा जागतिक-व्यवस्था सिद्धांत जागतिक आर्थिक पदानुक्रमात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा संदर्भ देते, ज्यामध्ये मुख्य राष्ट्रे आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या वर्चस्व गाजवतात, तर परिघीय आणि अर्ध-परिघीय प्रदेश संसाधने आणि श्रम प्रदान करतात.

MNCs जागतिक कॉर्पोरेट उपस्थिती प्रस्थापित करून, थेट विदेशी गुंतवणुकीत (FDI) गुंतवून आणि परदेशात नोकऱ्या निर्माण करून जागतिकीकरण सुलभ करतात. जटिल नियामक वातावरणात संचालन करताना ते कार्यक्षमता, कमी उत्पादन खर्च आणि बाजारातील हिस्सा वाढवतात.

बहुराष्ट्रीय कंपन्या विकेंद्रित, केंद्रीकृत जागतिक, कॉर्पोरेशनमधील आंतरराष्ट्रीय विभागणी यांसारख्या विविध संस्थात्मक संरचनांच्या अंतर्गत कार्य करतात. प्रत्येक रचना जागतिक ऑपरेशन्समध्ये केंद्रीकरण आणि एकत्रीकरणाचे विविध स्तर प्रतिबिंबित करते.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या फायद्यांमध्ये विविध बाजारपेठांमधील जोखीम कमी करणे, संसाधनांमध्ये प्रवेश आणि तांत्रिक प्रगती यांचा समावेश होतो. तथापि, त्यांना बाजारातील जोखीम, राजकीय अस्थिरता, कामगार शोषण आणि सांस्कृतिक एकरूपता यासारख्या आव्हानांचाही सामना करावा लागतो.

भारतात, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना सरकारी समर्थन, अनुकूल एफडीआय धोरणे आणि संशोधन आणि विकासासाठी प्रोत्साहने यांचा फायदा होतो. तथापि, समीक्षकांचा असा युक्तिवाद आहे की MNCs आर्थिक असमानता वाढवू शकतात, स्थानिक कामगारांचे शोषण करू शकतात आणि विकसित राष्ट्रांवर अवलंबून राहण्यास हातभार लावू शकतात.

एकूणच, जागतिकीकरणावरील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रभाव जटिल आहे, ज्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय परिमाणे समाविष्ट आहेत. त्यांची भूमिका समतोल आणि शाश्वत जागतिकीकरण परिणाम सुनिश्चित करण्यासाठी संतुलित नियामक फ्रेमवर्क आणि कॉर्पोरेट जबाबदारीची आवश्यकता अधोरेखित करते.

७.१२ प्रश्न

१. बहुराष्ट्रीय कंपन्या यावर टीप लिहा.

२. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या संदर्भात इमॅन्यूअल वॉलरस्टाईन यांचा सिद्धान्त स्पष्ट करा.

३. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची वैशिष्टे सांगा.

४. जागतिकीकरण प्रक्रियेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका स्पष्ट करा.

५. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रकार विशद करा.

६. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे आणि तोटे यावर चर्चा करा.

७. भारतातील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे भविष्य यावर सविस्तर टीप लिहा.

७.१३ संदर्भ

Hart, J. A. (2015). Globalisation and Multinational Corporations. Researchgate. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/280133867_Globalization_and_Multinational_Corporations

Jangid, N. (2015). The Role of Multinational Corporations a Case Study-Nestle. Slideshare. Retrieved from https://www.slideshare.net/Nikki015/the-role-of-multinational-corporations-a-case-study

StudySmarter. (n.d.). Influences on Business: Multinational Company. Retrieved from https://www.studysmarter.co.uk/explanations/business-studies/influences-on-business/multinational-company/

Axford, Barrie. (2013) Theories of Globalisation Polity Press.

(2023). What is the role of MNCs in the Globalization Process? Greeks for Greek. Retrieved from https://www.geeksforgeeks.org/what-is-the-role-of-mncs-in-globalization-process/

Libre Texts. (2023). Multinational Corporations. Libre Texts Social Sciences. Retrieved from https://socialsci.libretexts.org/Courses/Collin_College/Introduction_to_Sociology/09%3A_Global_Stratification_and_Inequality/9.03%3A__Stratification_in_the_World_System/9.3B%3A_Multinational_Corporations

❄❄❄❄❄❄❄

८

राष्ट्र राज्ये, आंतरराष्ट्रीय एजन्सी आणि अशासकीय संघटना

घटक रचना

८.० उद्दिष्टे

८.१ प्रस्तावना

८.२ राष्ट्र राज्यांचा अर्थ

८.३ आंतरराष्ट्रीय एजन्सी समजून घेताना

८.४ अशासकीय संघटना समजून घेताना

८.५ समाजशास्त्र आणि राष्ट्र-राज्य, आंतरराष्ट्रीय एजन्सी, अशासकीय संघटना

८.६ सारांश

८.७ प्रश्न

८.९ संदर्भ

८.० उद्दिष्टे

१. राष्ट्र राज्य, आंतरराष्ट्रीय एजन्सी आणि अशासकीय संघटना यांचा अर्थ जाणून घेणे.

२. या क्षेत्रात काम करणाऱ्या विविध आंतरराष्ट्रीय एजन्सी आणि अशासकीय संघटना बद्दल जाणून घेणे.

३. या संघटना आणि समाजशास्त्र यांच्यातील परस्परसंबंध समजून घेणे.

८.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात, आपण राष्ट्र राज्य, आंतरराष्ट्रीय एजन्सी आणि अशासकीय संघटना या तीन मुख्य विषयांबद्दल अभ्यास करू. राष्ट्र-राज्यांपासून सुरुवात करूया, ते धोरणे ठरवतात आणि गोष्टी त्यांच्या हद्दीत कशा चालवल्या जातील हे ठरवतात. अशासकीय संघटना ही दुसरी श्रेणी आहे. ते जगभरातील गरजूंना मदत करतात, उदा. भुकेल्या मुलांना खायला घालणे किंवा कुटुंबांना घर शोधण्यात मदत करणे. शेवटी, आंतरराष्ट्रीय एजन्सी या व्यक्ती शांतीरक्षक म्हणून दिसतात. ते सर्वांवर परिणाम करणाऱ्या जागतिक समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी कार्य करतात, उदा. न्याय्य वागणूक सुनिश्चित करणे आणि स्वच्छ वातावरण राखणे. राष्ट्र-राज्ये, अशासकीय संघटना आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था समजून घेणे आम्हाला जग कसे कार्य करते हे शिकण्यास मदत करते. या विषयांबद्दल जाणून घेतल्याने आपणास या एजन्सी प्रत्येक देशावर प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे कसा प्रभाव पाडतात याचा व्यापक दृष्टीकोन समजण्यास मदत होईल.

८.२ राष्ट्र राज्यांचा अर्थ

राष्ट्र-राज्य हे भौगोलिकदृष्ट्या मर्यादित सार्वभौम राजकीय अस्तित्व आहे, ज्याला राज्य म्हणूनही ओळखले जाते. स्वतःला देशाचे नागरिक म्हणवून घेणाऱ्या लोकांद्वारे त्याचे शासन चालते. राज्याच्या अंतर्गत असलेल्या मुख्य राष्ट्रीय गटाचा (ज्यामध्ये सर्व किंवा त्यातील रहिवाशांचा काही भाग समाविष्ट असू शकतो) स्वयंनिर्णयाचा अधिकार हा एखाद्या प्रदेशावर आणि तेथील लोकांवर राष्ट्र-राज्याच्या नियंत्रणाच्या वैधतेचा पाया आहे. राज्य हे मुख्य राष्ट्रीय गटाच्या सदस्यांचे आहे, जे राज्याचे अंदाजे क्षेत्र देखील त्यांची जन्मभूमी म्हणून पाहतात. परिणामी, इतर पक्षांनी राज्यावर आणि बाहेरून, राज्यावरील त्यांचा अधिकार मान्य करावा आणि त्यांचा सन्मान करावा असा त्यांचा आग्रह आहे.

राष्ट्र-राज्याची व्याख्या करणे हे एक आव्हानात्मक काम आहे. कार्यात्मक व्याख्या हे एक राज्य स्वरूप आहे, जे देशाच्या राजकीय आणि सांस्कृतिक घटकांना एकत्र करते, ज्यातून त्याला राजकीय आणि शक्यतो सार्वभौम राज्याचा दर्जा प्राप्त करण्याचा अधिकार मिळण्याची आशा असते. राष्ट्र-राज्यांची उत्पत्ती आणि त्यांच्या सुरुवातीच्या इतिहासावर मतभेद आहेत. दोन मूलभूत सैद्धांतिक मुद्द्यांवर चर्चा केली आहे. प्रथम, "राष्ट्र किंवा राष्ट्र-राज्य जुने आहे?" दुसरा, "राष्ट्र-राज्य ही संकल्पना आधुनिक आहे की प्राचीन?" असे अनेक सिद्धांत अद्यापही शिक्षणतज्ज्ञांमध्ये विवादित आहेत.

राष्ट्र-राज्याची संकल्पना बहुधा समकालीन राज्य संरचनेच्या विकासाशी जोडलेली असते, ज्याला वेस्टफेलियाच्या संधि (१९४८) च्या सन्मानार्थ "वेस्टफेलियन प्रणाली" असेही संबोधले जाते. राष्ट्र-राज्यांमध्ये अद्वितीय वैशिष्ट्ये आहेत; जरी ते आता आपल्याला स्पष्ट दिसत असले तरी ते सर्व पूर्व-राष्ट्रीय घटकांच्या विरोधात स्थापन झाले होते. राज्य धोरणाद्वारे एकसंध राष्ट्रीय संस्कृती विकसित करणे हा राष्ट्र-राज्याचा सर्वात स्पष्ट परिणाम आहे. अनिवार्य प्राथमिक शिक्षणाची राष्ट्रीय प्रणाली, जी सामान्यत: एक सामान्य भाषा आणि ऐतिहासिक कथांवर जोर देते, ही सर्वात स्पष्ट उदाहरणे आहेत.

- **राष्ट्रीयीकरण प्रक्रिया :** राष्ट्राच्या आणि देशासाठी राज्याची कल्पना नागरिकत्व कायद्यांद्वारे आणि प्रणालींद्वारे कायम ठेवली जाते जे देशामध्ये एकात्मतेला प्रोत्साहन देतात आणि त्याच्याशी भावनिक संलग्नता निर्माण करतात आणि राखतात. उदाहरणार्थ, अधिकृत राष्ट्रीय कॅलेंडर काही दिवसांना राष्ट्रीय सुट्ट्या म्हणून नियुक्त करतात, जे स्मरणाच्या केंद्रीय विधींसह पाळले जातात; परिसर, रस्ते, पायाभूत सुविधा (उदा. रस्ते आणि पूल), आणि नैसर्गिक वैशिष्ट्ये (उदा. नद्या आणि पर्वत) यांना राष्ट्रीय नायक आणि देशाच्या इतिहासातील महत्त्वाच्या किंवा दुःखद घटनांना नाव देऊन भौतिक जागेच्या राष्ट्रीयीकरणाला प्रोत्साहन दिले जाते. राष्ट्रीय सामूहिक स्मृती देखील अशा प्रकारे वाढविली जाते. ध्वज आणि सुरक्षा दलाच्या गणवेशांसारख्या अधिकृत राज्य चिन्हांसोबत, राष्ट्रीय सामूहिक स्मृती देखील स्मारक स्थळे आणि स्मारके (उदा. शहीद सैनिकांचा सन्मान करतात) द्वारे संवर्धन केले जाते; अनेक राष्ट्र-राज्यांमध्ये, मुख्य राष्ट्रीय गटाची भाषा राष्ट्राची अधिकृत भाषा म्हणून नियुक्त केली जाते.

- **राष्ट्र-राज्यावरील सिद्धांत :** राष्ट्र-राज्यांशी संबंधित भिन्न सिद्धांत पुढील प्रमाणे आहेत-

  राज्यत्वाचा घोषणात्मक सिद्धांत : एक असे गृहीतक जे, आंतरराष्ट्रीय कायद्यानुसार, एखाद्या राज्याला व्यक्ती म्हणून वर्गीकृत करते जर ते खालील आवश्यकता पूर्ण करत असेल- राज्यामध्ये चार गोष्टी असणे आवश्यक आहे. सरकार, कायम लोकसंख्या, एक परिभाषित प्रदेश आणि इतर राज्यांशी संवाद साधण्याची क्षमता. एखाद्या राज्याचा दर्जा इतर राज्यांद्वारे नव्हे तर त्याच्या कायद्यांद्वारे निर्धारित केला जातो असे ते मानते.

  राज्यत्वाचा घटनात्मक सिद्धांत : एक अशी संकल्पना ज्यानुसार एखाद्या राज्याला आंतरराष्ट्रीय कायद्यांतर्गत फक्त एक व्यक्ती मानले जाते जर इतर राज्यांनी त्याचे सार्वभौमत्व मान्य केले तर. १९ व्या शतकात या मान्यता सिद्धांताचा विकास झाला. जर एखादे राज्य सार्वभौम असेल तर दुसऱ्या सार्वभौम राज्याने ते मान्य केले असे त्यात म्हटले आहे.

  वेस्टफेलियन प्रणाली : आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या तत्त्वांवर स्थापित केलेल्या जागतिक ऑर्डरमध्ये असे मानले जाते की सर्व राज्ये, आकाराची पर्वा न करता, कायद्यासमोर समान आहेत आणि बाहेरील शक्तींच्या हस्तक्षेपाशिवायसुद्धा त्यांच्या स्वतःच्या प्रदेशावर आणि अंतर्गत बाबींवर त्यांचे सार्वभौमत्व आहे. The Peace of Westphalia, ज्याने १६४८ मध्ये तीस वर्षांचे युद्ध संपवले, या सिद्धांताच्या नावाचा स्रोत आहे.

८.३ आंतरराष्ट्रीय एजन्सी समजून घेताना

अनेक देशांतील सदस्य असलेली संस्था आंतरराष्ट्रीय मानली जाते. मोठ्या कंपन्या ही आंतरराष्ट्रीय संस्थांची उदाहरणे आहेत. इतर लहान आहेत आणि विशिष्ट ध्येयावर लक्ष केंद्रित करतात, उदा. प्रजाती संरक्षण. आंतरसरकारी संस्था जगात प्रचलित आहेत. जेव्हा अनेक राज्ये एकत्र येऊन आंतरराष्ट्रीय संस्था तयार करतात तेव्हा आंतरसरकारी संस्थांचा जन्म होतो. जागतिक स्तरावर, सुमारे ३०० आंतरसरकारी संस्था आहेत.

अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये ILO, World Bank, UN, WHO आणि IMF यांचा समावेश होतो. त्यांची माहिती पुढील प्रमाणे-

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना

अमेरिकेतील अमेरिकन फेडरेशन ऑफ लेबर (एएफएल) चे नेते सॅम्युअल गॉम्पर्स यांनी १९१९ च्या सुरुवातीला ILO संविधान तयार करणाऱ्या कामगार आयोगाचे अध्यक्षपद भूषवले. यामध्ये नऊ राष्ट्रांचे प्रतिनिधित्व केले गेले: युनायटेड स्टेट्स, बेल्जियम, क्युबा, झेकोस्लोव्हाकिया, फ्रान्स, इटली, जपान, पोलंड आणि युनायटेड किंगडम इ. या प्रक्रियेने एक अद्वितीय त्रिपक्षीय संघटना तयार केली जी तिच्या कार्यकारी संस्थांमध्ये कंपन्या, कामगार आणि सरकारांचे प्रतिनिधी एकत्र करते. ILO च्या निर्मितीमध्ये सुरक्षा, मानवतावादी, राजकीय आणि आर्थिक घटक प्रमुख होते. त्या काळातील औद्योगिक राष्ट्रांमध्ये

कामगारांच्या शोषणाच्या संदर्भात, ILO च्या संस्थापकांनी शांतता राखण्यात सामाजिक न्यायाची महत्त्वपूर्ण भूमिका समजून घेतली.

जगाच्या अर्थव्यवस्था किती परस्परावलंबी आहेत आणि बाजारपेठेतील वाटा मिळवण्यासाठी स्पर्धा करणाऱ्या सर्व देशांसाठी समान कामकाजाच्या परिस्थितीची हमी देण्यासाठी सहकार्य कसे आवश्यक आहे याच्या आकलनात लक्षणीय वाढ झाली आहे. संघटनेने ज्या महत्त्वाच्या ऐतिहासिक घटनांमध्ये भाग घेतला आहे त्यात महामंदी, उपनिवेशीकरण, पोलंडमध्ये सॉलिडार्नोशची स्थापना, दक्षिण आफ्रिकेतील वर्णभेदाचा अंत आणि अलीकडेच जागतिकीकरणासाठी नैतिक आणि न्याय्य फ्रेमवर्कची निर्मिती यांचा समावेश आहे. हे १९९९ मध्ये व्हर्साय कराराचा एक घटक म्हणून स्थापित केले गेले, ज्याने पहिले महायुद्ध संपवले आणि सामाजिक निष्पक्षता ही कोणत्याही शाश्वत, आंतरराष्ट्रीय शांततेची आधारशिला असणे आवश्यक आहे या कल्पनेचे प्रतीक ठरले.

प्राथमिक कामगार पुरवठा आणि कामाचे तास नियंत्रित करणे, बेरोजगारी दूर करणे, राहण्यायोग्य वेतन देणे आणि कामगार, महिला आणि मुलांना सामाजिक सुरक्षा प्रदान करणे यासह सुधारणा शिफारशींची सूची प्रदान करते, जी आजही प्रासंगिक आहे. सहवासाचे स्वातंत्र्य आणि समान मूल्याच्या कामासाठी न्याय्य मोबदला यासारख्या इतर अनेक आवश्यक संकल्पना मान्य करण्याबरोबरच, प्राथमिक व्यावसायिक आणि तांत्रिक शिक्षणाचे महत्त्व देखील अधोरेखित करते**.**

युनिसेफ

सर्व मुलांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी युनिसेफ १९० हून अधिक देश आणि प्रदेशांमध्ये कार्य करते. युनिसेफ पृथ्वीवरील सर्वात आव्हानात्मक ठिकाणी सर्वात दुर्लक्षित मुले आणि किशोरवयीन मुलांपर्यंत पोहोचण्यासाठी आणि सर्वत्र मुलांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी कार्य करते. १९० हून अधिक देश आणि प्रदेशांमध्ये, युनिसेफ मुलांना जगण्याची, कल्याण आणि बालपणापासून पौगंडावस्थेपर्यंत त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्याची संधी प्रदान करण्यासाठी कार्य करते. चांगले पोषण आणि बालआरोग्य, स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता, उच्च दर्जाचे शिक्षण आणि कौशल्य विकास, महिला आणि नवजात मुलांसाठी एचआयव्ही प्रतिबंध आणि उपचार आणि मुलांचे आणि किशोरांना शोषण आणि शोषणापासून संरक्षण देण्याव्यतिरिक्त ते जगातील सर्वात मोठे लस पुरवठादार आहोत.

मानवतावादी आपत्तींच्या आधी, दरम्यान आणि नंतर, युनिसेफने तळागाळात काम केले, कुटुंबांना आणि मुलांना आशा आणि जीवन वाचवणारी मदत दिली. पंचाहत्तर वर्षांपासून, युनिसेफ मुलांचे आणि त्यांच्या कुटुंबांचे जीवन सुधारण्यासाठी काम करत आहे. जगभरात प्रचंड अडथळे असूनही, युनिसेफ कर्मचारी प्रत्येक मुलाच्या पुरेसे घर, अन्न, नैसर्गिक आपत्ती आणि संघर्षांपासून सुरक्षितता आणि समानतेसाठी लढा देतात.

जागतिक बँक

जागतिक बँक गटामध्ये गरीबी समाप्त करण्यासाठी आणि विकसनशील राष्ट्रांमध्ये सामायिक समृद्धीला प्रोत्साहन देण्यासाठी शाश्वत उपायांसाठी काम करणाऱ्या पाच संस्थांचा समावेश

आहे; १८९ सदस्य देश, १७० हून अधिक देशांतील कर्मचारी आणि १३० हून अधिक ठिकाणी कार्यालयांसह ही एक अद्वितीय जागतिक भागीदारी संघटना आहे.

सरकारांच्या सहकार्याने, IBRD आणि IDA जागतिक बँकेची स्थापना करण्यासाठी एकत्र काम करतात, जी विकसनशील देशांच्या सरकारांना आर्थिक सहाय्य, धोरण शिफारसी आणि तांत्रिक मदत देते. IBRD मध्यम-उत्पन्न आणि पतसंपन्न गरीब देशांना मदत करते, तर IDA जगातील सर्वात गरीब राष्ट्रांवर लक्ष केंद्रित करते.

खाजगी क्षेत्राच्या सहकार्याने, ICSID, MIGA, आणि IFC विकसनशील राष्ट्रांमध्ये खाजगी क्षेत्र विकसित करण्यासाठी कार्य करतात. जागतिक बँक समूह या संस्थांद्वारे वित्तीय संस्था आणि इतर खाजगी व्यवसायांना निधी, तांत्रिक सहाय्य, राजकीय जोखमीबदल्यात विमा आणि विवाद निराकरण सेवा प्रदान करते.

संपूर्णपणे जागतिक बँक गट

वेगळे करार, प्रशासकीय मंडळे आणि राष्ट्रीय सदस्यत्व असूनही, आमच्या पाच संस्था आमच्या भागीदार राष्ट्रांना पाठिंबा देण्यासाठी सहयोग करतात. आजच्या विकासातील अडचणी सोडवण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे खाजगी क्षेत्राचा या उत्तरात समावेश करणे. तथापि, सार्वजनिक क्षेत्र खाजगी गुंतवणुकीचा पाया घालते आणि प्रोत्साहन देते. जागतिक बँक समूह जागतिक आर्थिक संसाधने, कौशल्य आणि सर्जनशील उपायांना विकसनशील राष्ट्रांच्या गरजांशी जोडण्यासाठी अद्वितीय स्थानावर आहे कारण आमची प्रत्येक संस्था पूरक जबाबदाऱ्या बजावत आहे.

List of International Agencies present in India.

Column 1	**Column 2**
AARDO (New Delhi)	FAO (New Delhi)
Asian African Legal Consultative (New Delhi)	Global Development Network (New Delhi)
Asian Development Bank (New Delhi)	ICGEB (New Delhi)
Centre for Space Science CSSTEAP (Dehradun)	ICRC (New Delhi)
Commonwealth Education Media (New Delhi)	ICRISAT (New Delhi)
Commonwealth Secretariat (Chandigarh)	IFAD (New Delhi)
FAO (New Delhi)	ILO (New Delhi)
Global Development Network (New Delhi)	IMF SARTTAC (New Delhi)
ICGEB (New Delhi)	International Federation IFRC (New Delhi)

Column 1	**Column 2**
ICRC (New Delhi)	International Finance Corporation (New Delhi)
ICRISAT (New Delhi)	International Monetary Fund (New Delhi)
IFAD (New Delhi)	International Solar Alliance (Gurugram)
ILO (New Delhi)	IOM (New Delhi)
IMF SARTTAC (New Delhi)	Japan International Cooperation (New Delhi)
International Federation IFRC (New Delhi)	League of Arab States (New Delhi)
International Finance Corporation (New Delhi)	New Development Bank (Gandhinagar)
International Monetary Fund (New Delhi)	UN-Habitat (New Delhi)
International Solar Alliance (Gurugram)	UN Office for Project Sevices (New Delhi)
IOM (New Delhi)	UN Resident Coordinator (New Delhi)
Japan International Cooperation (New Delhi)	UN Women (New Delhi)
League of Arab States (New Delhi)	UNAIDS (New Delhi)
New Development Bank (Gandhinagar)	UNDP (New Delhi)
UN-Habitat (New Delhi)	UNDSS (New Delhi)
UN Office for Project Sevices (New Delhi)	UNEP (New Delhi)
UN Resident Coordinator (New Delhi)	UNESCO (New Delhi)
UN Women (New Delhi)	UNESCO MGIEP (New Delhi)
UNAIDS (New Delhi)	UNFPA (New Delhi)
UNDP (New Delhi)	UNHCR (New Delhi)
UNDSS (New Delhi)	UNIC (New Delhi)
UNEP (New Delhi)	UNICEF (New Delhi)
UNESCO (New Delhi)	UNIDO (New Delhi)

Column 1	Column 2
UNESCO MGIEP (New Delhi)	United Nations Development Fun (New Delhi)
UNFPA (New Delhi)	United Nations ESCAP APCTT (New Delhi)
UNHCR (New Delhi)	United Nations ESCAP SSWA (New Delhi)
UNIC (New Delhi)	United Nations Military Observer (New Delhi)
UNICEF (New Delhi)	UNODC (New Delhi)
UNIDO (New Delhi)	WHO (New Delhi)
United Nations Development Fun (New Delhi)	WHO SEARO (New Delhi)
United Nations ESCAP APCTT (New Delhi)	World Bank (New Delhi)
United Nations ESCAP SSWA (New Delhi)	World Food Programme (New Delhi)
United Nations Military Observer (New Delhi)	
UNODC (New Delhi)	
WHO (New Delhi)	
WHO SEARO (New Delhi)	
World Bank (New Delhi)	
World Food Programme (New Delhi)	

Source: Ministry of External Affairs

८.४ अशासकीय संघटना समजून घेताना

एक अशासकीय संघटना (NGO) ही सार्वजनिक धोरणांचा प्रचार करण्यासाठी किंवा सेवा देऊ करण्यासाठी स्थापन केलेल्या लोकांची किंवा गटांची संघटना असते. अशासकीय संघटना सहसा कोणत्याही विशिष्ट सरकारशी संलग्न नसतात. काही फायद्याच्या व्यवसायांचे अस्तित्व असूनही, बहुसंख्य अशासकीय संघटना ना-नफा संस्था आहेत. काही स्वयंसेवी संस्था, विशेषत: निरंकुश राष्ट्रांतील, सरकारांनी स्थापन केलेल्या किंवा व्यवस्थापित केल्या असतील. बहुतेक निकष राजकीय पक्ष आणि हिंसक किंवा गुन्हेगारी गनिमी गटांना अशासकीय संघटना म्हणून वर्गीकृत करत नाहीत. अशासकीय संघटना विविध मानवी हक्क,

पर्यावरण संरक्षण, आपत्ती निवारण आणि विकास सहाय्य समस्यांवर कार्य करतात. त्यांचे उपक्रम स्थानिक, राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असू शकतात. त्यांचे राज्य नसलेल्या वांशिक समुदायांसाठी, काही गैर-सरकारी संस्था अर्ध-सरकारी कर्तव्ये पार पाडतात. देणग्या आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था स्वयंसेवी संस्थांना निधी देऊ शकतात.

अशासकीय संघटना पिढ्यानपिढ्या आहेत; युनियन ऑफ इंटरनॅशनल असोसिएशनची स्थापना १९१० मध्ये सुमारे १३० आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी समन्वय संस्था म्हणून केली होती. खाजगी गटांना आंतरसरकारी संस्था (IGOs) पासून वेगळे करण्यासाठी, उदा. UN स्वतः, "गैर-सरकारी संस्था" हा शब्द प्रथम १९४५ मध्ये UN च्या स्थापनेच्या सुमारास वापरला गेला. राष्ट्रीय गटांच्या ट्रान्सनॅशनल फेडरेशनमध्ये अनेक मोठ्या आंतरराष्ट्रीय गैर-सरकारी संघटनांचा समावेश होतो. सेव्ह द चिल्ड्रेन, ऑक्सफॅम इंटरनॅशनल, ॲम्नेस्टी इंटरनॅशनल, इंटरनॅशनल फेडरेशन ऑफ रेड क्रॉस आणि रेड क्रिसेंट सोसायटीज, केअर आणि वर्ल्ड वाइल्डलाइफ फंड यासह सरकारी संस्था (एनजीओ) सिएरा क्लब आणि ग्रीनपीस यांचा मोठ्या प्रमाणात सदस्यत्व असलेल्या इतर जागतिक स्वयंसेवी संस्थांचा समावेश आहे. जरी ते स्थानिक प्रकल्पांसाठी अधूनमधून परदेशी पैसे मिळवू शकत असले तरी, बहुतेक अशासकीय संघटना विनम्र आहेत, तळागाळातील गट औपचारिकपणे कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय संस्थेशी संबंधित नाहीत.

स्वयंसेवी संस्था विविध कार्ये पार पाडतात. देशांना आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांना (जसे की UN च्या विशेष एजन्सी) विविध आंतरराष्ट्रीय विषयांवरील माहिती आणि तांत्रिक ज्ञान प्रदान करताना ते वारंवार स्थानिक माहितीचे योगदान देतात जी सरकार मिळवू शकत नाही. अशासकीय संघटना कर्जमुक्ती किंवा भूसुरुंगांना बेकायदेशीर ठरवण्यासारख्या विशिष्ट धोरणांना समर्थन देऊ शकतात (उदा. लँडमाइन्सवर बंदी घालण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय मोहीम), किंवा ते विकास सहाय्य आणि मानवतावादी मदत देऊ शकतात (उदा. रेड क्रॉस, ऑक्सफॅम आणि केअर इंटरनॅशनल युनियन फॉर द कॉन्झर्व्हेशन ऑफ नेचर, ॲम्नेस्टी इंटरनॅशनल, ह्युमन राइट्स वॉच आणि ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनल) यासारख्या स्वयंसेवी संस्था देखील पर्यावरणविषयक कायदे किंवा मानवी हक्क लागू करण्यावर लक्ष ठेवू शकतात.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर, विशेषत: महापालिका आणि राष्ट्रीय स्तरावर स्वयंसेवी संस्थांची संख्या वाढली आहे. हे विशेषतः १९७० च्या दशकापासून खरे आहे. पर्यावरण संरक्षण, महिलांचे हक्क आणि मानवी हक्क हाताळण्यासाठी जागतिक स्तरावर असंख्य अशासकीय संघटना (NGOs) स्थापन करण्यात आल्या आहेत. आंतरराष्ट्रीय अशासकीय संघटना (एनजीओ) UN, त्याच्या विशेष एजन्सी आणि इतर ठिकाणांमध्ये जागतिक प्रभावी संघटना म्हणून लक्षणीयरीत्या वाढल्या आहेत. जागतिकीकरण, आधी नमूद केल्याप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय समस्यांचे वाढते महत्त्व, संयुक्त राष्ट्र-प्रायोजित आंतरराष्ट्रीय परिषदांचा विस्तार, ज्यात वारंवार समांतर एनजीओ मंच आहेत, फॅक्स, इंटरनेट आणि ईमेलद्वारे लोक आणि गटांना जोडलेली संप्रेषण क्रांती आणि लोकशाहीचा प्रसार ज्याने नागरी समाजाला बळकटी दिली आहे ते असे काही घटक आहेत ज्यांनी स्वयंसेवी संस्थांच्या वाढीस हातभार लावला आहे.

गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) स्केल, संरचना आणि कार्यपद्धतीमध्ये लक्षणीय फरक प्रदर्शित करतात. तरीही, नैतिक व्यक्ती एकत्र आल्यावर नाविन्यपूर्ण माहितीचा वापर, राजकीय डावपेच आणि तळागाळातील एकत्रीकरणाचा उपयोग करून मानवी आणि पर्यावरणीय समस्यांना प्रभावीपणे हाताळू शकतात या मूलभूत विश्वासाने ते एकत्र आले आहेत. दक्षिण आफ्रिकेतील अण्वस्त्रांचा प्रसार, गुलामगिरी, हस्तिदंती व्यापार, व्हेल, महिलांवरील हिंसाचार आणि वर्णद्वेष यांच्या विरोधात जागतिक प्रयत्नांवर गैर-सरकारी संस्थांचा मोठा प्रभाव पडला आहे. अशासकीय संघटनांची काही उदाहरणे पुढील प्रमाणे-

- **ऑक्सफॅम :** ऑक्सफॅम म्हणून ओळखली जाणारी आंतरराष्ट्रीय चळवळ असमानतेशी लढा देऊन अन्याय आणि गरिबी दूर करण्यासाठी वचनबद्ध आहे. ते कायमस्वरूपी बदल घडवून आणण्यासाठी सर्व स्थानिक आणि जागतिक स्तरावरील व्यक्ती आणि समुदायांसोबत सहयोग करतात. मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिकतेसाठी त्यांची बांधिलकी ही त्यांच्या प्रयत्नांची आधारशिला बनते. विविधतेने प्रेरित आणि पुरावे आणि वैयक्तिक अनुभवांद्वारे मार्गदर्शित, ऑक्सफॅम जागतिक स्तरावर गरिबी आणि अन्यायाविरुद्ध ठाम भूमिका घेते. जागतिक स्तरावर, आर्थिक मॉडेल अयशस्वी मानले जातात, जे जगातील सर्वात गरीब आणि सर्वात दुर्लक्षित व्यक्तींचे नुकसान करतात. हे काही निवडक लोकांमध्ये त्यांच्या सदोष आणि मूळतः असमान शक्तीच्या केंद्रीकरणामुळे आहे. ही पद्धतशीर असमानता हवामान संकट वाढवते, लाखो लोकांच्या रोजीरोटीला धोका निर्माण करते. दारिद्र्य आणि अन्याय या प्रणालींद्वारे कायम असमानतेच्या परस्परसंबंधित प्रकारांमुळे उद्भवतात, ज्यामुळे लोक राष्ट्रे आणि प्रदेशांमध्ये त्यांचे भविष्य घडवण्यापासून वंचित राहतात. तथापि, ही अवस्था विकसित होत आहे, बदलाची आशा देत आहे. एक चांगले जग निर्माण करण्याची क्षमता तिथे अस्तित्त्वात आहे जिथे व्यक्तींना दारिद्र्यातून मुक्त केले जाते आणि महिला आणि मुलींना सक्षम केले जाते. या दृष्टीमध्ये प्रत्येक व्यक्तीची भरभराट होऊ शकेल अशा जगाचा समावेश होतो. ऑक्सफॅम ८५ वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये कार्यरत आहे; ही परिवर्तनवादी दृष्टी प्रत्यक्षात आणण्यासाठी चळवळ सक्रियपणे गुंतलेली आहे.

- **ह्युमन राइट्स वॉच :** ह्युमन राइट्स वॉच जगभरात होत असलेल्या उल्लंघनांची तपासणी आणि कागदपत्रे तपासते. ७० हून अधिक देशांतील ५५० हून अधिक व्यक्तींचा समावेश असलेल्या, त्यात पत्रकार, वकील आणि विषय विशेषज्ञ यांचा समावेश आहे जे असुरक्षित गट, निर्वासित आणि वंचित मुलांचे संरक्षण करतात, ज्यांना धोक्यांचा सामना करावा लागतो. कायदे, धोरणे आणि पद्धतींमध्ये बदल करण्यासाठी ते सरकार, सशस्त्र गट आणि कॉर्पोरेशन यांना लक्ष्य करतात. स्वातंत्र्य राखण्यासाठी सरकारी समर्थन नाकारून, ते त्यांची मूल्ये, ध्येय आणि धोरणे यांच्याशी जुळवून घेण्यासाठी देणग्यांची काळजीपूर्वक छाननी करतात. सर्व आकारांच्या जागतिक गटांसोबत सहयोग करून, ते छळलेल्या कार्यकर्त्यांचे रक्षण करतात, गुन्हेगारांना जबाबदार धरतात आणि पीडितांना न्याय मिळवून देतात.

८.५ समाजशास्त्र आणि राष्ट्र-राज्य, आंतरराष्ट्रीय एजन्सी, अशासकीय संघटना

समाजशास्त्रामध्ये, राष्ट्र-राज्य, आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि अशासकीय संघटना (एनजीओ) समाजाच्या विकासात खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतात. याचा तपशीलवार विचार करूया.

- **राष्ट्र-राज्य :** समाजांची रचना आणि लोकसंख्या व्यवस्थापित करण्यासाठी राष्ट्र-राज्ये खूप महत्त्वाची असतात; समाजशास्त्रज्ञ अनेकदा याकडे चौकशीचे एक प्राथमिक एकक म्हणून पाहतात. समाजशास्त्रज्ञ याचे संशोधन करतात की राष्ट्र-राज्ये त्यांच्या नागरिकांमध्ये सामाजिक ओळख, नागरिकत्व आणि आपलेपणाची भावना कशी निर्माण करतात आणि जतन करतात. ते राष्ट्र-राज्य कायदे, नियम आणि सामाजिक नियमांचे नियंत्रण आणि पालन कसे करतात याचाही अभ्यास करतात जे वैयक्तिक आणि समूह वर्तनावर प्रभाव टाकतात. समाजशास्त्रज्ञ हे देखील तपासतात की राष्ट्र-राज्ये विविध स्तरीकरण प्रणाली आणि सामाजिक भेद पैलूंसह सामाजिक विषमता कशी निर्माण करतात आणि टिकवून ठेवतात, उदा. वर्ग, वंश, वांशिकता, लिंग इ. हे देखील दिसून येते की जागतिकीकरणामुळे राष्ट्र-राज्ये एकमेकांवर अवलंबून आहेत. जे अंतर्गत धोरणे, आर्थिक प्रणाली आणि सांस्कृतिक गतिशीलता प्रभावित करतात. राष्ट्र-राज्यांची वैधता, सार्वभौमत्व आणि स्वायत्तता यावर जागतिकीकरणाचा कसा परिणाम होतो याचाही समाजशास्त्रज्ञ अभ्यास करतात.

  उदाहरणार्थ – जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा (MNCs) उदय झाला आहे. या कंपन्या राष्ट्र-राज्यांच्या कायदेशीरपणावर, सार्वभौमत्वावर आणि स्वायत्ततेवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम करतात. त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय कामकाजामुळे, बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन (MNCs) वैयक्तिक राज्यांच्या आर्थिक सार्वभौमत्वाचा स्तर कमी करतात. याशिवाय, ते नियामक स्पर्धेचा फायदा घेत राज्यांना गुंतवणुकीसाठी मानके कमी करण्यास भाग पाडतात, ज्यामुळे त्यांची स्वतंत्र धोरणे बनवण्याची क्षमता कमी होते. राष्ट्र-राज्यांच्या स्वातंत्र्याला बाधा आणणाऱ्या आणि खोडून काढणाऱ्या आर्थिक धोरणांवर प्रभाव टाकणाऱ्या जागतिक प्रशासनाच्या संस्थांमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचेही स्वतचे एक मत आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये सामान्य हितापेक्षा कॉर्पोरेट हितसंबंध ठेवण्यासाठी सरकारवर दबाव आणण्याची राजकीय शक्ती आहे, ज्यामुळे त्या सरकारांची वैधता कमी होऊ शकते. हे दर्शविते की जागतिकीकरणाद्वारे राष्ट्र-राज्यांच्या पारंपारिक कार्यांवर प्रश्नचिन्ह कसे निर्माण केले जाते, समाजशास्त्रज्ञांना आधुनिक जागतिक व्यवस्थेमध्ये शक्ती, जबाबदारी आणि शासनाच्या बदलत्या गतिशीलतेचा शोध कसा लावला जातो. एक प्रकारे, बहुराष्ट्रीय कंपन्या ज्या देशांत व्यवसायिक बाजारपेठ म्हणून प्रवेश करतात त्या देशांत वर्चस्वाची भूमिका बजावतात. विशेषतः विकसनशील आणि अविकसित देशांमध्ये हे आढळून येते.

- **आंतरराष्ट्रीय एजन्सी :** जागतिक प्रशासन फ्रेमवर्क आणि धोरणे तयार करण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञ आंतरराष्ट्रीय एजन्सींचे महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून परीक्षण करतात. ते जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF), युनायटेड नेशन्स (UN) आणि जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) यांसारख्या जागतिक संस्थांचे निर्णय घेण्यासाठी ऑपरेशन्स, रचना आणि प्रक्रियांचे परीक्षण करतात. समाजशास्त्रज्ञ याचा अभ्यास करतात की आंतरराष्ट्रीय संस्था मानके कशी निर्धारित करतात, विवादांचे निराकरण करतात आणि विकास आणि मानवी हक्कांपासून ते आरोग्य आणि पर्यावरणीय स्थिरतेपर्यंत प्रत्येक गोष्टीवर अजेंडा कसा निर्धारित करतात. ते आंतरराष्ट्रीय एजन्सींमधील पॉवर डायनॅमिक्स शोधतात, विशेषत: जागतिक धोरणे परिभाषित

करण्यात प्रमुख राष्ट्रे, बहुराष्ट्रीय व्यवसाय आणि इतर भागधारकांची भूमिका. आंतरराष्ट्रीय एजन्सींची कार्यक्षमता, उत्तरदायित्व आणि जागतिक समस्या हाताळण्यासाठी आणि सामाजिक न्यायाची प्रगती करण्यासाठी पारदर्शकतेचे मूल्यांकन समाजशास्त्रज्ञ करतात.

- **अशासकीय संघटना :** समाजशास्त्रीय अभ्यास सहसा अशासकीय संघटनावर (एनजीओ) लक्ष केंद्रित करतो, विशेषत: नागरी समाज, सामाजिक चळवळी आणि वकिली नेटवर्कचे परीक्षण करताना, स्थानिक, राष्ट्रीय आणि जगभरातील राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक आव्हाने सोडवण्यासाठी अशासकीय संस्था (एनजीओ) नेटवर्क, संसाधने आणि चर्चाविश्व कशी वापरतात यावर समाजशास्त्रज्ञ संशोधन करतात. अशासकीय संघटना (एनजीओ) कमी प्रतिनिधित्व केलेल्या समुदायांचे प्रतिनिधित्व कसे करतात हे ते तपासतात. ते त्यांच्या समस्यांना आवाज देतात आणि लोकांच्या हक्कांसाठी लढतात. समाजशास्त्रज्ञ आशासकीय संघटनाची रणनीती, विचारधारा, संघटनात्मक संरचना आणि कंपन्या, आंतरराष्ट्रीय एजन्सी आणि राष्ट्र-राज्यांसारख्या इतर संस्थांशी परस्परसंवादाचा अभ्यास करतात. त्यांच्या सामूहिक कृती, सहभागी प्रशासन आणि तळागाळातील सक्षमीकरणाबाबत स्वयंसेवी संस्थांच्या योगदानाचा समाजशास्त्रज्ञ अभ्यास करतात. स्वयंसेवी संस्थांकडे सामाजिक परिवर्तन आणि लोकशाहीचे प्रतिनिधी म्हणून पाहिले जाते.

८.६ सारांश

राष्ट्र-राज्य हे भौगोलिकदृष्ट्या मर्यादित सार्वभौम राजकीय अस्तित्व आहे, ज्याला राज्य म्हणूनही ओळखले जाते. स्वतःला देशाचे नागरिक म्हणवून घेणाऱ्या लोकांद्वारे त्याचे शासन चालते. राज्याच्या अंतर्गत असलेल्या मुख्य राष्ट्रीय गटाचा (ज्यामध्ये सर्व किंवा त्यातील रहिवाशांचा काही भाग समाविष्ट असू शकतो) स्वयंनिर्णयाचा अधिकार हा एखाद्या प्रदेशावर आणि तेथील लोकांवर राष्ट्र-राज्याच्या नियंत्रणाच्या वैधतेचा पाया आहे. राज्य हे मुख्य राष्ट्रीय गटाच्या सदस्यांचे आहे, जे राज्याचे अंदाजे क्षेत्र देखील त्यांची जन्मभूमी म्हणून पाहतात. अनेक देशांतील सदस्य असलेली संस्था आंतरराष्ट्रीय मानली जाते. मोठ्या कंपन्या ही आंतरराष्ट्रीय संस्थांची उदाहरणे आहेत. इतर लहान आहेत आणि विशिष्ट ध्येयावर लक्ष केंद्रित करतात, उदा. प्रजाती संरक्षण एक अशासकीय संघटना (NGO) ही सार्वजनिक धोरणांचा प्रचार करण्यासाठी किंवा सेवा देऊ करण्यासाठी स्थापन केलेल्या लोकांची किंवा गटांची संघटना आहे. अशासकीय संघटना सहसा कोणत्याही विशिष्ट सरकारशी संलग्न नसतात. काही फायद्याच्या व्यवसायांचे अस्तित्व असूनही, बहुसंख्य अशासकीय संघटना (NGO) ना-नफा संस्था आहेत.

राष्ट्र-राज्ये, आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि अशासकीय संघटना (एनजीओ) एकमेकांशी जोडलेल्या संस्था आहेत. सामाजिक स्तरीकरण, जागतिकीकरण आणि सामूहिक कृती यासारख्या विविध सामाजिक प्रक्रियांचा सहसा तीन घटकांवर परिणाम होतो. यांचे परीक्षण केल्याने जागतिक शक्तीची गतिशीलता, असमानता, सामाजिक परिवर्तन आणि समकालीन समाजांचे गुंतागुंतीचे स्वरूप याविषयीचे आकलन वाढते.

८.७ प्रश्न

१. राष्ट्र-राज्यांशी संबंधित सिद्धांतांचा मागोवा घ्या.

२. आंतरराष्ट्रीय संस्थांचा आढावा घ्या.

३. अशासकीय संघटना यावर टीप लिहा.

४. अशासकीय संघटना च्या काही उदाहरणांची चर्चा करा.

५. राष्ट्र-राज्य संकल्पना स्पष्ट करा.

६. समाजशास्त्र आणि राष्ट्र-राज्य यावर चर्चा करा.

८.८ संदर्भ

https://www.worldbank.org/en/who-we-are

Karns, M. P. (2024, February 4). non-governmental Organization. Encyclopaedia Britannica. https://www.britannica.com/topic/nongovernmental-organization

https://www.oxfam.org/en/what-we-do/about

https://www.worldbank.org/en/home

https://www.unicef.org/

https://jobs.ilo.org/

https://courses.lumenlearning.com/atd-herkimer-westerncivilization/chapter/introduction-to-nation-states/

https://meaprotocol.nic.in/?a2

https://education.nationalgeographic.org/resource/international-organization/

धनागरे द. ना., संकल्पनांचे विश्व आणि सामाजिक वास्तव

❄❄❄❄❄❄❄

९

नवीन तंत्रज्ञान आणि प्रसार माध्यमे

घटक रचना

९.० उद्दिष्टे

९.१ प्रस्तावना

९.२ डिजिटल तंत्रज्ञान आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक बदल

९.३ कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा अर्थ

९.४ संवर्धित वास्तव

९.५ होलोग्राम (त्रिमितीय प्रक्षेपित प्रतिमा)

९.६ केस स्टडी - लकवाग्रस्त व्यक्तींसाठी रोबोट आणि रोजगार

९.७ 3-डी प्रिंटिंग

९.८ निर्मात्यांची अर्थव्यवस्था

९.९ आवाज तंत्रज्ञान

९.१० ब्लॉकचेन तंत्रज्ञान

९.११ ONDC

९.१२ परस्परसंवादी माध्यम

९.१३ 5 G तंत्रज्ञान

९.१४ समाजशास्त्र आणि तंत्रज्ञान

९.१५ सारांश

९.१६ प्रश्न

९.१७ संदर्भ

९.० उद्दिष्टे

१. तंत्रज्ञान आणि माध्यमांच्या विविध प्रकारांबद्दल जाणून घेणे.

२. तंत्रज्ञानाचा समाजशास्त्रीय पैलू समजून घेणे.

९.१ प्रस्तावना

जागतिकीकरणामुळे प्रत्येक देशात आणि जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात बदल घडून आले आहेत. याचा परिणाम आयबी शाळांसारख्या शिक्षणासह जवळपास प्रत्येक क्षेत्रावर झाला आहे. मग ते औषध असो, पर्यटन असो, आयटी असो, परदेशी गुंतवणूक असो किंवा तंत्रज्ञान असो.

भारताच्या संदर्भात, तंत्रज्ञानाचा वापर अनेक क्षेत्रांमध्ये झाला आहे. डिजिटल पेमेंटसाठी आधार बायोमेट्रिक आयडेंटिफिकेशन सिस्टम आणि युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) सारख्या तांत्रिक प्रगतीमुळे भारतात आर्थिक व्यवहारांची कार्यक्षमता मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे आणि संबंधित प्रक्रिया कमी झाल्या आहेत. UPI पैशाचा प्रवाह सुधारण्यात, व्यवहारांना गती देण्यासाठी आणि प्रक्रिया सुव्यवस्थित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. यादरम्यान, जगातील सर्वात मोठ्या डेटाबेसपैकी एक, आधार, ओळख पडताळणीच्या संदर्भात कल्याणकारी सेवा आणि तंत्रज्ञान कसे यशस्वीरित्या एकत्रित केले जाऊ शकतात याचे उदाहरण देते.

चाक, प्रिंटिंग प्रेस आणि मशीन्सचा शोध काही एकेकाळी खूप मोलाचा होता. सध्या आपण एआय क्रांतीचे साक्षीदार आहोत. तंत्रज्ञान खूप वेगाने बदलत आहे. हा धडा वाचत असतानादेखील अनेक नवीन तंत्रज्ञान उदयास येऊ शकतात, प्रकाशित किंवा अद्यतनित केले जाऊ शकतात. समाजशास्त्राचे विद्यार्थी या नात्याने, या नवीन तंत्रज्ञानाविषयी जाणून घेतल्याने आपणास अधिकारांबद्दल अधिक जागरूक होण्यास, तंत्रज्ञानाचा गैरवापर टाळण्यास आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे सामाजिक बदल समजून घेण्यास मदत होईल. म्हणूनच, बदलत्या तंत्रज्ञानाबद्दल आणि समाज कसा विकसित होत आहे याबद्दल अधिक जागरूक करण्यासाठी हा अध्याय सादर केला जात आहे. नवीन तंत्रज्ञान शिकणे अनेक प्रकारे उपयुक्त आहे; रोबोटिक्स आणि एथिक्स, एआय आणि एथिक्स, टेक्नॉलॉजीशी संबंधित ग्राहकांचे वर्तन इत्यादी क्षेत्रांवर संशोधन करून आपण त्यांच्यामध्ये करिअर बनवू शकता.

९.२ डिजिटल तंत्रज्ञान आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक बदल

डिजिटल तंत्रज्ञान मानवी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासातील महत्त्वपूर्ण प्रगतीचे प्रतिनिधित्व करते, जे त्याच्या सार्वत्रिक एकीकरण आणि सशक्त कृत्रिम बुद्धिमत्तेद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. सर्वात जुनी तांत्रिक क्रांती दगड, कांस्य आणि लोह युगातील आह जेव्हा भौतिक परिवर्तनाचा समावेश होता. "औद्योगिक क्रांती" किंवा ऊर्जा परिवर्तने, ज्यात ज्वलन, वाफ, वीज आणि पाणी यांचा समावेश आहे, जे सामाजिक आधुनिकतेच्या दृष्टीने तयार केले आहे. आजचे सामाजिक परिवर्तन हे माहितीच्या परिवर्तनावर केंद्रित आहे. १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात, जगातील तांत्रिकदृष्ट्या संग्रहित माहितीपैकी १% पेक्षा कमी माहिती डिजिटल स्वरूपात होती; २०१२ पर्यंत, ही संख्या ९९% पेक्षा जास्त झाली होती. आधुनिक जगाच्या तुलनेत मानवता दर २.५ ते 3 वर्षांनी अधिक माहिती संग्रहित करू शकते. आजकाल, अल्गोरिदमवर भर दिला जातो ज्यामुळे डेटा आपोआप वापरला जाऊ शकेल अशा ज्ञानात बदलतो. माध्यमांमध्ये वेगवेगळ्या नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो.

९.३ कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा अर्थ

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) ही संगणक प्रणाली तयार करण्याची कल्पना आणि व्यवहार आहे जी उच्चार ओळखणे, निर्णय घेणे आणि नमुना ओळखणे यासारखी कार्ये करू शकतात ज्यांना पारंपारिकपणे मानवी बुद्धीची आवश्यकता असते. नॅचरल लँग्वेज प्रोसेसिंग (NLP), मशीन लर्निंग, डीप लर्निंग आणि इतर तंत्रज्ञान हे सर्व ब्रॉड टर्म आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) अंतर्गत समाविष्ट आहेत.

- **कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर :** कृत्रिम बुद्धिमत्तेने (AI) आश्चर्यकारक प्रगती केली आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) ने अनेक बौद्धिक क्रियाकलापांमध्ये मानवाला मागे टाकले आहे, उदा. आवाज ओळखणे (ज्यामध्ये २०१२ आणि २०१६ दरम्यान शब्द त्रुटी दर २६ % वरून ४% पर्यंत घसरला) आणि विशिष्ट प्रकारचे कर्करोग निदान. समाजाच्या मूलभूत बिल्डिंग ब्लॉक्सचा एक अविभाज्य घटक म्हणूनही तो उदयास आला आहे. आजकाल, विमानातील ऑटोपायलट आणि कारमधील अँटी-लॉक ब्रेकिंग सिस्टीम (ABS) यांसारख्या दैनंदिन कामांसह मोठ्या प्रमाणात लोक कृत्रिम बुद्धिमत्तेवर (AI) विश्वास ठेवतात, आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेला त्यांचे राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक विश्वास फिल्टर करू देतात. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ऊर्जा ग्रिड नियंत्रित करते, यूएस मध्ये प्रत्येक चार स्टॉक मार्केट व्यवहारांपैकी तीन व्यवहार करते.

  अमेरिकेत दर तीनपैकी एक विवाह ॲप्समुळे होतो. जैविक आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे विलीनीकरण आधीच सुरू झाले आहे. या एकत्रीकरणाचे नकारात्मक पैलू सध्या दिसून येऊ लागले आहेत, उदा. गोपनीयतेचे नुकसान, राजकीय विभाजन, मानसिक हाताळणी, माध्यमे वापरण्याचे व्यसन, सामाजिक चिंता, चुकीची माहिती आणि व्यापक प्रभावी व्यक्तिमत्व (हिल्बर्ट, २०२०).

  भारतातील नवीन कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) तंत्रज्ञान शेतीची उत्पादकता, कार्यक्षमता आणि नफा वाढवण्यासाठी पारंपरिक शेती पद्धतींची जागा घेते. एक उदाहरण म्हणजे एक द्राक्ष बाग आहे जी हवामान आणि जमिनीची स्थिती यावर लक्ष ठेवण्यासाठी सेन्सर वापरते आणि नंतर खत, पाणी आणि कीटकांचे नियंत्रण केव्हा करायचे हे निर्धारित करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर करताते. द्राक्षबागेने कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे पूर्वी वापरलेल्या पाण्यापैकी निम्मे पाणी वाचवले आहे.

  दुसरे उदाहरण म्हणजे रिअल-टाइम ग्राउंड स्कॅनिंग आणि उच्च-परिशुद्धता कॅमेरे बसवलेले तणविरोधी फवारणी सॉफ्टवेअरसह एआय-चलित रोबोट्स यामुळे फवारणीच्या खर्चात ५६% घट झाली आहे. शेतीमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर अजूनही सुरुवातीच्या टप्प्यात आहे, भारतातील फक्त 2% शेतकरी कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर करतात. तथापि, विशेषत: शेतकरी आणि स्टार्टअप्ससाठी (BBC, २०२४) वाढत्या डिजिटल कनेक्टिव्हिटी आणि सरकारी समर्थनाला भरपूर वाव आहे.

- **डीपफेक एआय** : "डीपफेक एआय" नावाचे कृत्रिम बुद्धिमत्ता तंत्र वास्तववादी दिसणारे फोटो, ऑडिओ आणि व्हिडिओबाबतीत फसवणूक करते. यामध्ये बनावट आणि सखोल शिक्षणाचा मेळ घालणारा हा शब्द तंत्रज्ञान आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या खोट्या माहितीचा संदर्भ देतो.

  डीपफेक अनेकदा आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या स्त्रोत सामग्रीमध्ये एका व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीसह बदलतात. याव्यतिरिक्त, ते पूर्णपणे अन्य व्हिडिओ तयार करतात ज्यामध्ये वास्तविक लोक त्यांनी कधीही न केलेल्या गोष्टी बोलताना किंवा करताना दाखवले जातात. यामध्ये विश्वासार्ह स्त्रोतांकडून येत असल्यासारखे

दिसणारी दिशाभूल करणारी माहिती प्रसारित करण्याची डीपफेकची क्षमता ही त्यांच्याकडून निर्माण होणारा सर्वात मोठा धोका आहे.

९.४ संवर्धित वास्तविकता

संवर्धित वास्तविकता (एआर) तंत्रज्ञानासह, वास्तविक जगामध्ये डिजिटल माहिती जोडून आभासी आणि भौतिक घटक एकत्र राहून संकरित वातावरण तयार करू शकतात. संवर्धित वास्तविकता तंत्रज्ञान भौतिक जगाचा मागोवा घेते आणि कॅमेरा, सेन्सर्स आणि संगणक व्हिजन अल्गोरिदम वापरून रिअल टाइममध्ये डिजिटल सामग्रीला सुपरइम्पोज करते. टॅब्लेट, स्मार्टफोन, स्मार्ट चष्मा आणि हेडसेट यांसारख्या गॅझेट्सची श्रेणी वाढीव वास्तवाचा आनंद घेण्यासाठी वापरली जाऊ शकते. संवर्धित वास्तविकता तंत्रज्ञानासाठीचे अर्ज गेमिंग, मनोरंजन, किरकोळ आरोग्यसेवा आणि शिक्षण यासह विविध क्षेत्रांमध्ये आढळू शकतात. पुढील शोध आणि विकासासह आपण आपल्या सभोवतालच्या जगाशी कसा संवाद साधतो हे एआर तंत्रज्ञान पूर्णपणे बदलू शकते.

९.५ होलोग्राम

होलोग्राम एक त्रिमितीय, उच्च-रिझोल्यूशन प्रतिमा आहे जी प्रकाश लहरी हस्तक्षेपीत नमुन्यांची रेकॉर्डिंग पुन्हा प्ले करून तयार केली जाते. 3-डी अनुभव निर्माण करण्यासाठी आजच्या स्टिरिओस्कोपिक तंत्रज्ञानाप्रमाणे होलोग्रामला विशेष चष्म्याची आवश्यकता नसते.

- **होलोग्राम आणि त्याचा विविध क्षेत्रात उपयोग :** आरोग्यसेवा, आणि मोठ्याप्रमाणात, मनोरंजन आणि शिक्षण यासह विविध उद्योगांमध्ये होलोग्रामचा वापर केला जातो. वैद्यकीय क्षेत्रात अवयव आणि शरीराच्या घटकांच्या त्रिमितीय प्रतिमा तयार करण्यासाठी होलोग्रामचा वापर केला जात आहे, ज्यामुळे वैद्यकीय व्यावसायिकांना आजारांचे निदान आणि नियोजन करण्यात मदत होऊ शकते. उदाहरणार्थ, शस्त्रक्रिया करण्यापूर्वी डॉक्टर होलोग्राम वापरून रुग्णाच्या मेंदूची तपासणी करू शकतात. हे वैद्यकीय व्यावसायिकांना रुग्णाची शरीररचना समजून घेण्यात आणि संभाव्य धोके शोधण्यात मदत करू शकते.

  विद्यार्थ्यांच्या कठीण विषयांचे आकलन होण्यास मदत करणारे परस्परसंवादी शिक्षण वातावरण तयार करण्यासाठी शिक्षणामध्ये होलोग्रामचा वापर केला जात आहे. विद्यार्थी जुन्या शहराच्या अवशेषांचे परीक्षण करू शकतात किंवा वैयक्तिक अणूंच्या वर्तनाबद्दल जाणून घेऊ शकतात, उदाहरणार्थ, हे होलोग्राम वापरून विद्यार्थ्यांना क्लासरूममध्ये समजून घेणे आव्हानात्मक असलेल्या कल्पनांचे दृश्यमान करण्यात मदत करू शकते.

  ग्राहकांना उत्पादनांबद्दल शिक्षित करणारे परस्पर प्रदर्शन करण्यासाठी किरकोळ विक्रीमध्ये होलोग्रामचा वापर केला जात आहे. होलोग्राम मनोरंजनामध्ये सजीव आकृती तयार करण्यासाठी आणि निधन झालेल्या कलाकारांना पुनरुज्जीवित करण्यासाठी वापरला जातो.

- **होलोग्रामचा गैरवापर :** जरी होलोग्राफिक तंत्रज्ञानाचे अनेक फायदेशीर उपयोग आहेत, तरीही गुन्हेगारांकडून बेकायदेशीर कामांसाठी त्याचा वापर केला जाऊ शकतो. पुढे काही संभाव्य हानिकारक उपयोग दिलेले आहेत:

  १. **बुद्धिमान संभाषण:** गुन्हेगार होलोग्रामचा वापर बनावट संदेश किंवा चेतावणी किंवा इतर दिशाभूल करणारे किंवा फसवे संप्रेषण तयार करण्यासाठी करू शकतात ज्यामुळे लोकांमध्ये घबराट किंवा गोंधळ निर्माण होतो.

  २. **ओळखीची चोरी:** ओळख चोरी किंवा तोतयागिरीसाठी होलोग्राम लोकांच्या सजीव प्रतिकृती तयार करण्यासाठी वापरल्यास वास्तविक आणि होलोग्राफिक लोकांमधील फरक सांगणे लोकांना कठीण होईल.

  ३. **सुरक्षेचे उल्लंघन:** गुन्हेगार होलोग्राफिक तंत्रज्ञानाचा वापर सुरक्षा रक्षक किंवा प्रवेश बिंदूंची तोतयागिरी करण्यासाठी करू शकतात, ज्यामुळे अनधिकृत लोकांना प्रतिबंधित ठिकाणी प्रवेश करता येतो.

  ४. **फसव्या पद्धती**: होलोग्रामचा वापर फसव्या योजनांमध्ये किंवा आर्थिक घोटाळ्यांमध्ये नकली वस्तू किंवा वास्तविक वाटणाऱ्या सेवा तयार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

९.६ केस स्टडी - लकवाग्रस्त व्यक्तींसाठी रोबोट आणि रोजगार

टोकियोच्या DAWN कॅफेमध्ये, दूरस्थपणे चालवलेले रोबोट सर्व्हर ALS सारख्या गंभीर शारीरिक अपंगत्व असलेल्या लोकांना रोजगाराच्या संधी देतात. अर्धांगवायू झालेले लोक घरून रोबोट चालवू शकतात आणि प्रति तास USD 7.66 कमावू शकतात; हे वैद्यकीय सेवा घेणाऱ्या लोकांसाठी कामाच्या संधी उघडते. अर्धांगवायू झालेल्या व्यक्ती ऑर्डर घेतात आणि रोबोटद्वारे ग्राहकांशी बोलतात. दुसरीकडे, ग्राहक कॅफेमध्ये आयपॅड द्वारे ऑपरेटर्सशी गुंततात ते त्याच्या मांडणीमुळे. प्रकल्पाद्वारे, रुग्णालयांपुरते मर्यादित असलेले काही अडथळे कमी करून दूरस्थपणे काम करू शकतात. अगदी तुटपुंज्या पगारातही, कार्यक्रम सहभागींना दैनंदिन जीवनातील ताणतणावांपासून एक मौल्यवान वळण देतो. २०२० मध्ये महामारीमुळे विक्रीत थोडीशी घट झाली असली तरी, गेल्या दहा वर्षांत औद्योगिक रोबोट्सची वाढती जागतिक विक्री रोबोटिक सोल्यूशन्सची वाढती स्वीकृती दर्शवते.

९.७ 3-डी प्रिंटिंग

डिजिटल फाइल वापरून त्रिमिती असलेली ठोस वस्तू तयार करणे याला ॲडिटीव्ह मॅन्युफॅक्चरिंग किंवा 3D प्रिंटिंग म्हणतात. "3D प्रिंटर" 3D प्रिंटिंग करतो जो ऑब्जेक्ट तयार होईपर्यंत एकामागून एक मटेरियल स्तर लागू करतो. तुम्ही प्रत्येक लेयरला मुद्रित ऑब्जेक्टचा बारीक कापलेला क्रॉस-सेक्शन समजू शकता. वापरकर्ते पारंपारिक उत्पादन तंत्रांप्रमाणे जास्त सामग्री न वापरता 3D प्रिंटिंग वापरून जटिल आकार तयार करू शकतात.

"वजाबाकी उत्पादन" मध्ये, मिलिंग मशीन सारख्या साधनांचा वापर करून सामग्री पोकळ केली जाते किंवा कोरली जाते. थ्रीडी प्रिंटिंग हे असे नाही. दुसरीकडे, मूस किंवा मटेरियल

ब्लॉक न वापरता ॲडिटीव्ह मॅन्युफॅक्चरिंगद्वारे भौतिक वस्तू तयार केल्या जाऊ शकतात. त्याऐवजी, ते एकत्र ठेवलेल्या सामग्रीचे थर जोडले आणि स्टॅक केले.

3-डी प्रिंटर महाग असले तरी, विद्यार्थ्यांसाठी हे तंत्रज्ञान स्वस्त आहेत, जसे की 3-डी पेन, ज्याची किंमत Amazon वर सुमारे रु. 600 आहे. यावरून असे दिसून येते की, पूर्वीच्या काळाच्या तुलनेत तंत्रज्ञान काही प्रमाणात उपलब्ध होत आहे.

९.८ निर्मात्यांची अर्थव्यवस्था

समाज माध्यमांच्या उदयाबरोबरच मोठ्या संख्येने निर्मातेही उदयास आले. लोकांनी छंद म्हणून सुरुवात केली पण नंतर ती पूर्णवेळ करिअर म्हणूनही बदलली. आजच्या काळात फूड ब्लॉगर्स, ट्रॅव्हल ब्लॉगर्स, कॉमेडी ब्लॉगर्स, मूव्ही ब्लॉग्स असे बरेच आहेत की ते क्षेत्र मर्यादित करण्यासाठी वेगळे आहेत. शॉर्ट-फॉर्म व्हिडिओ आणि निर्माता-चलित प्लॅटफॉर्मची लोकप्रियता वाढण्याची अपेक्षा आहे, विशेषतः जर ते प्रेक्षकांना त्यांच्या पसंतीचे निर्माते आणि प्रभावकांशी वैयक्तिक कनेक्शन आणि नातेसंबंध स्थापित करण्यास सक्षम करतात. निर्मात्याची अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखले जाणारे अधिक वैयक्तिकृत, विशिष्ट आणि समुदायचलित माध्यम आणि मनोरंजनाच्या पारंपारिक, मुख्य प्रवाहात आणि मास-मार्केट प्रकारांना मागे टाकत राहील. YouTube, TikTok आणि Twit सारख्या साइट्सद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या धोरणांचे अनुकरण करण्यासाठी, मुख्य प्रवाहातील मीडिया त्यांचे तारे आणि सेलिब्रिटींना "प्रभावकारक" म्हणून सादर करण्याचा प्रयत्न करेल आणि त्यांच्या निर्मितीमध्ये अधिक वापरकर्ता-व्युत्पन्न सामग्री समाविष्ट करेल. २०२० मध्ये $1 अब्ज ते २०२० मध्ये $२ अब्ज, पॅट्रिऑन प्लॅटफॉर्मद्वारे निर्मात्यांना दिलेली रक्कम दुप्पट झाली आणि ही वाढ कदाचित पुढेही चालू राहील (फोर्ब्स).

९.९ आवाज तंत्रज्ञान

माध्यम आणि मनोरंजन उद्योगात व्हॉईस तंत्रज्ञानाचा अधिक प्रमाणात वापर होत आहे. युनायटेड स्टेट्समध्ये, ९०.७ दशलक्ष स्मार्ट स्पीकर वापरात आहेत, जे सूचित करते की प्रौढ लोकसंख्येचा एक मोठा भाग आवाज-सक्रिय तंत्रज्ञान वापरतो. व्हॉइस तंत्रज्ञान स्मार्ट स्पीकर आणि टीव्ही रिमोट कंट्रोल्स, स्ट्रीमिंग ॲप्लिकेशन्स आणि इअरबड्स यांसारख्या दैनंदिन वस्तूंवर झपाट्याने पसरत आहे. सामग्री शोध सारख्या कार्यांसाठी व्हॉइस कमांडवर ग्राहकांच्या वाढत्या अवलंबनामुळे मीडिया व्यवसाय आक्रमकपणे त्यांच्या ऑफरमध्ये भाषण कार्ये समाविष्ट करतात. वास्तुविक्री आणि वापरकर्त्यांच्या सहभागामध्ये मीडिया आणि मनोरंजन कंपन्यांसाठी भाषण तंत्रज्ञान धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाचे आहे. स्टुडिओ आणि ब्रँड आवाजाची क्षमता समजतात आणि सुरक्षितता आणि गोपनीयतेच्या समस्यांकडे लक्ष देऊन सर्जनशील प्रयोग करतात. प्रसारमाध्यमांच्या वापरामध्ये भाषण हे एक मानक वैशिष्ट्य बनले आहे, जे वापरकर्त्यांच्या वर्तनातील गतिमान हालचाल प्रतिबिंबित करते जे इंडस्ट्री भागधारकांना स्पीच इंटरफेसने आणलेल्या अनेक संधींचे अनुकूलन आणि तपासणी करण्यास भाग पाडते (बकली, २०२१). रिसर्च फर्म Comscore चा अंदाज आहे की Spotify चे मासिक सक्रिय वापरकर्ते (MAUs) भारतात सुमारे ५५ दशलक्ष आहेत. Spotify ही गुंतवणूकीच्या बाबतीत भारतातील सर्वात लोकप्रिय ऑडिओ-स्ट्रीमिंग सेवा आहे, ज्यामध्ये एकट्या जानेवारी महिन्यात देशात जवळपास १० अब्ज ट्रॅक स्ट्रीम झाले आहेत.

Spotify च्या मते, बॉलीवूड पार्श्व कलाकार अरिजित सिंगने गेल्या वर्षी ॲप स्ट्रीम्सच्या बाबतीत बेयॉन्सला मागे टाकले. सिंगचे बहुतेक परफॉर्मन्स भारतात असूनही, त्याने जानेवारीमध्ये स्पॉटिफाईच्या ग्लोबल टॉप आर्टिस्ट रँकिंगमध्ये टॉप 10 मध्ये स्थान मिळविले. यावरून भारतात आवाज तंत्रज्ञानाचा वेगवान वापर दिसून येतो.

९.१० ब्लॉक चेन तंत्रज्ञान

एक शक्तिशाली ब्लॉकचेन तंत्रज्ञान डेटाबेस प्रणाली कंपनी नेटवर्कमध्ये माहिती पारदर्शकपणे सामायिक करू देते. ब्लॉकचेन डेटाबेसमध्ये साखळीने जोडलेल्या ब्लॉक्समध्ये डेटा ठेवला जातो. डेटा कालांतराने सुसंगत असतो कारण नेटवर्क मंजूरीशिवाय साखळी काढली किंवा बदलली जाऊ शकत नाही. अशा प्रकारे, तुम्ही ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानाचा वापर करून अपरिवर्तनीय खातेवही तयार करून ऑर्डर, पेमेंट, खाती आणि इतर व्यवहारांचा मागोवा घेऊ शकता. या व्यवहारांच्या सामान्य दृश्यात सातत्य सुनिश्चित करून, अंगभूत पद्धतीच्या सिस्टीम वैशिष्ट्यांद्वारे अनधिकृत व्यवहार नोंदी रोखल्या जातात.

- **ब्लॉक चेन तंत्रज्ञानाचा वापर :** रिटेल, मीडिया आणि मनोरंजन, ऊर्जा आणि बँकिंग यासह अनेक क्षेत्रे ब्लॉकचेन तंत्रज्ञान स्वीकारतात. पीअर-टू-पीअर एनर्जी ट्रेडिंग सिस्टीम प्रदान करण्यासाठी आणि अक्षय ऊर्जेचे संपादन सुलभ करण्यासाठी ऊर्जा कंपन्यांद्वारे ब्लॉकचेनचा वापर केला जातो. ब्लॉकचेनचा वापर वित्तीय प्रणालींद्वारे केला जातो, उदा. सिंगापूर एक्सचेंज लिमिटेड, मार्केट ट्रेडिंग आणि ऑनलाइन पेमेंट हाताळण्यासाठी. मीडिया आणि मनोरंजन संस्थांद्वारे ब्लॉकचेनचा वापर कॉपीराइट डेटा व्यवस्थापित करण्यासाठी, कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी आणि प्रक्रिया खर्च वाचवण्यासाठी केला जात आहे. क्रिप्टोकरन्सी ब्लॉक चेन तंत्रज्ञान वापरते. Amazon सारख्या किरकोळ विक्रेत्यांद्वारे Blockchain चा वापर खरेदीदार आणि प्रदाते यांच्यातील वस्तूंच्या प्रवाहाचा मागोवा घेण्यासाठी केला जातो. प्रमाणपत्र प्राधिकरणासह नोंदणी केल्यानंतर, पक्ष लेजरमध्ये इव्हेंट जोडू शकतात.

  नेटवर्कमधील एक सामायिक डेटाबेस, वितरित खातेवही आणि स्मार्ट कॉन्ट्रॅक्ट्स- ज्यामुळे व्यवसायांना बिझनेस करारास एका मध्यस्थापासून स्वतंत्रपणे हाताळता येतात, हे ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानाचे घटक आहेत. जेव्हा पूर्वनिर्धारित निकष पूर्ण होतात, तेव्हा स्मार्ट करार आपोआप अंमलात आणले जातात आणि याची हमी देतात की व्यवहार आत्मविश्वासाने केले जातात. की चे दोन संच तयार करून सर्व वापरकर्त्यांद्वारे सामायिक केलेली सार्वजनिक की आणि प्रत्येक सदस्यासाठी खास खाजगी की सार्वजनिक की क्रिप्टोग्राफी एक सुरक्षा वैशिष्ट्य म्हणून काम करते ज्यामुळे वापरकर्त्यांना नेटवर्कमध्ये वैयक्तिकरित्या ओळखता येते. हे व्यवहार कूटबद्ध आणि पुष्टी झाल्याची हमी देऊन खाजगी कींशी छेडछाड करण्यापासून लोकांना दूर ठेवते.

९.११ डिजिटल व्यापाराचे मुक्त नेटवर्किंग

डिजिटल कॉमर्ससाठी ओपन नेटवर्क, किंवा ओएनडीसी हे ओपन नेटवर्क प्रोटोकॉल आणि स्पेसिफिकेशन्सचा संग्रह आहे ज्याचा उद्देश इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्समध्ये गुंतलेल्या खरेदीदार, विक्रेते आणि तांत्रिक प्लॅटफॉर्म यांच्यातील मुक्त संप्रेषण आणि सहसंबंधांना प्रोत्साहन

देण्यासाठी आहे. हे स्वतःच एक विशिष्ट तंत्रज्ञान नाही परंतु स्वतःमध्ये अनेक तंत्रज्ञान वापरते.

हे एक समान आणि पारदर्शक ऑनलाइन बाजारपेठ तयार करण्यासाठी मार्गदर्शक किंवा ब्लूप्रिंट म्हणून विचार करते. जिथे विविध सहभागी फ्लिपकार्ट किंवा ॲमेझॉन सारख्या बंद प्लॅटफॉर्मवर मर्यादित न राहता एकमेकांशी संवाद साधू शकतात. कोणतेही नेटवर्क-सक्षम ॲप्लिकेशन ONDC नेटवर्कमुळे उद्योगांमधील स्थान-जागरूक, स्थानिक ई-कॉमर्स प्रतिष्ठान शोधू शकतात आणि त्यांच्याशी संवाद साधू शकतात. हे होस्टिंग प्लॅटफॉर्म किंवा मेगा एग्रीगेटर ॲप नाही. आता वापरात असलेले प्रत्येक ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म आणि ॲप स्वेच्छेने स्वीकारू शकतात आणि ONDC साखळीतील एक दुवा बनू शकतात. याव्यतिरिक्त, नेटवर्क-सक्षम अनुप्रयोग अद्याप एंड-टू-एंड ऑर्डर लाइफसायकल आणि ऑनबोर्ड विक्रेते आणि खरेदीदार व्यवस्थापित करू शकतात.

९.१२ परस्परसंवादी माध्यम

परस्परसंवादी माध्यम म्हणजे संवादाचा एक प्रकार आहे जेथे प्रोग्रामचे आउटपुट वापरकर्त्याच्या इनपुटवर अवलंबून असतात. यामध्ये वापरकर्त्याचे इनपुट नंतर प्रोग्रामच्या आउटपुटवर प्रभाव पाडतात. हे अशा पद्धती वापरते ज्याद्वारे व्यक्ती माहिती प्राप्त करतात, प्रक्रिया करतात आणि देवाणघेवाण करतात आणि एकमेकांशी संवाद साधतात.

परस्परसंवादी माध्यम वापरकर्त्यांना ते वापरत असलेल्या मजकूर, ग्राफिक्स, व्हिडिओ आणि ऑडिओमध्ये सक्रियपणे सामील करून व्यक्ती आणि संस्थांमधील कनेक्शन वाढवते. "परस्परसंवादी माध्यम" लोक माहिती कशी प्राप्त करतात, प्रक्रिया करतात आणि वितरीत करतात याचे वर्णन करतात. त्याचा उद्देश वापरकर्त्याशी अशा प्रकारे संवाद साधणे आणि गुंतवणे हा आहे, जो गैर-परस्परसंवादी माध्यमांपेक्षा भिन्न आहे. परस्परसंवादी माध्यमामध्ये काही ॲप्स, सोशल मीडिया आणि आभासी वास्तव यांचा समावेश होतो. रेडिओ आणि टेलिव्हिजन हे गैर-परस्परसंवादी माध्यमांचे सर्वाधिक वापरले जाणारे प्रकार आहेत.

- **परस्परसंवादी मीडिया घटक :** पारंपारिक माध्यमांच्या तुलनेत, परस्परसंवादी माध्यमांचा उद्देश वापरकर्ता अनुभव सुधारणे हा आहे. हे करण्यासाठी, परस्परसंवादी माध्यमांना खालीलपैकी एक घटक आवश्यक असेल: ज्यामध्ये ग्राफिक्स, गतिमान चित्रे, डिजिटल मजकूर, ॲनिमेशन आणि व्हिडिओ ऑडिओ इ. समवेश होतो.

१९९० च्या दशकातील इंटरनेट क्रांती आणि सेलफोन सारख्या तंत्रज्ञानातील प्रगतीने परस्परसंवादी माध्यमांना जन्म दिला. परस्परसंवादी माध्यमामध्ये व्हिडिओ गेम्सपासून नेटवर्किंग आणि शिक्षणापर्यंत अनेक अनुप्रयोग आहेत.

९.१३ 5G तंत्रज्ञान

5G ही वायरलेस सेल्युलर तंत्रज्ञानाची पाचवी पिढी आहे, जी पूर्वीच्या नेटवर्कपेक्षा चांगली क्षमता, अधिक विश्वासार्ह कनेक्शन आणि जलद अपलोड आणि डाउनलोड दर प्रदान करते. 5G कनेक्टिव्हिटी तंत्रज्ञानाचा फायदा घेते जी भरोसेमंद, हाय-स्पीड डेटा कनेक्शनची मागणी

पूर्ण करते, uda. सेल्फ-ड्रायव्हिंग कार, अत्याधुनिक गेमिंग ॲप्स आणि लाइव्ह-स्ट्रीमिंग मीडिया इत्यांदीचा यामध्ये समावेश होतो.

- **5G चे फायदे :** 5G च्या क्रांतिकारी सामर्थ्यांचा व्यवसायांना फायदा होतो कारण ते भारतात आधीच वापरले गेले आहे. 5G नेटवर्कची उच्च बँडविड्थ आणि कमी विलंब स्वायत्त मोबिलिटी सोल्यूशन्स सारख्या प्रगतीची सोय करत आहेत, ज्यामुळे भविष्यात स्वयं-ड्रायव्हिंग ऑटोमोबाईल मोठ्या प्रमाणावर वापरल्या जाऊ शकतात. हजारो स्मार्ट उपकरणे वायरलेसपणे 5G मुळे स्मार्ट कारखान्यांमध्ये रीअल-टाइम डेटा एकत्रित आणि विश्लेषण करू शकतात, जे हायपर-कनेक्ट केलेले वातावरण सक्षम करते जे ऑपरेशनल कार्यप्रदर्शन आणि खर्च-प्रभाविता सुधारते. 5G ची कमी विलंबता आणि उच्च बँडविड्थ व्हर्च्युअल रिॲलिटी (VR) आणि ऑगमेंटेड रिॲलिटी (AR) कॉर्पोरेट ॲप्लिकेशन्ससाठी प्रशिक्षणापासून रिअल-टाइम सहयोगापर्यंत अधिक व्यापकपणे उपलब्ध करते. परिणामी, ही तंत्रज्ञाने अधिक व्यापकपणे उपलब्ध होत आहेत. 5G आता डेटा स्टोरेज आणि विश्लेषण क्षमता एन्डपॉइंट्सच्या जवळ वितरीत करून, अत्यंत कमी विलंब आणि रिअल-टाइम प्रतिसादाची हमी देऊन एज कंप्युटिंगला मदत करत आहे.

९.१४ समाजशास्त्र आणि तंत्रज्ञान

तंत्रज्ञानाचा सामाजिक संरचना, परस्पर संबंध आणि सांस्कृतिक नियमांवर कसा परिणाम होतो याचा अभ्यास समाजशास्त्रज्ञ करतात. ज्याचा अभ्यास असे सांगतो की तंत्रज्ञानाचा समाजाच्या अनेक पैलूंवर मोठा प्रभाव पडतो.

- **तंत्रज्ञान सिद्धांताची सामाजिक रचना:** १९८० च्या दशकात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाकडे पाहण्याचा रचनावादी दृष्टीकोन निर्माण झाला, त्यापैकी एक तंत्रज्ञान सिद्धांताचे सामाजिक रचना (SCOT) आहे. "तंत्रज्ञानाची सामाजिक रचना" या शब्दाशी दोन अर्थ संबंधित आहेत. ऐतिहासिक आणि समकालीन अभ्यासामध्ये, समाजातील तांत्रिक बदलांचे परीक्षण करण्यासाठी ही एक संशोधन पद्धत आहे. याव्यतिरिक्त, समाज आणि तंत्रज्ञान कसे परस्परसंवाद करतात याबद्दल हा एक सिद्धांत आहे. हा सिद्धांत तंत्रज्ञानाच्या सामाजिक निर्मितीच्या वंशावळीवर देखील चर्चा करतो. विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि समाज, तसेच वैज्ञानिक ज्ञानाचे समाजशास्त्र, तंत्रज्ञान सिद्धांताची सामाजिक रचना यांच्या विकासात ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. तंत्रज्ञान सिद्धांताचे सामाजिक रचना तंत्रज्ञान आणि समाजाचा सिद्धांत म्हणून तंत्रज्ञानाची कठोरता आणि लवचिकता संकल्पना करून तंत्रज्ञानाच्या निर्धारवाद आणि तंत्रज्ञानाच्या राजकारणावर एक नवीन दृष्टीकोन प्रदान करते. तंत्रज्ञान सिद्धांताचे सामाजिक रचनेच्या विस्तारित कार्यसूचीमध्ये समाविष्ट असलेल्या विषयांमध्ये तांत्रिक संस्कृतीचे लोकशाहीकरण आणि राजकारणीकरण, लिंग आणि तंत्रज्ञान, तंत्रज्ञानाचे मूल्यांकन आणि माहिती समाजावरील विचार यांचा समावेश आहे.

- **डिजिटल डिव्हाइड :** "डिजिटल डिवाइड" या शब्दाचा अर्थ जगाच्या लोकसंख्येला दोन गटांमध्ये विभागणे असा आहे. पहिलं गत म्हणजे ज्यांना इंटरनेट, टेलिव्हिजन आणि फोन यासारख्या समकालीन माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याची क्षमता आहे आणि दूसरा गत असा की ज्यांना हे उपलब्ध नाही. परिणामी, समाजात एक व्यापक फूट निर्माण होत आहे जी अर्थव्यवस्था, शिक्षण आणि माहितीचा प्रवेश यासारख्या विविध पैलूंवर परिणाम करते. जगभरातील सरकारे आणि मोठ्या संख्येने लोक याबद्दल खूप चिंतित आहेत. शहरी आणि ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये डिजिटल विभाजन आहे. हे जास्त आणि कमी औद्योगिक राष्ट्रांमध्ये, शिक्षित आणि अशिक्षित आणि आर्थिक स्तरांमध्ये देखील अस्तित्वात आहे.

९.१५ सारांश

या प्रकरणामध्ये 5 जी, इंटरएक्टिव्ह मीडिया, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स, होलोग्राम, 3-डी प्रिंटिंग इत्यादी तंत्रज्ञानाच्या विविध प्रकारांची चर्चा केली आहे. डिजिटल डिव्हाइड सिद्धांत आणि तंत्रज्ञानाच्या सामाजिक रचनेसारख्या तंत्रज्ञानाच्या समाजशास्त्रीय पैलूवर देखील चर्चा केली. उदयोन्मुख तंत्रज्ञानामुळे मीडिया लँडस्केप नेहमीच बदलत असतो. अनुकूल सामग्रीसाठी AI आणि ML पॉवर सूचनांप्रमाणे 5G ची ओळख करून उत्तम स्ट्रीमिंग अनुभव अपेक्षित आहेत. सम्मिलन प्रक्रिया सांगणे VR आणि AR द्वारे शक्य झाले आहे, तर सामग्री चाचेगिरीला ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानाद्वारे संबोधित केले जाते. भाषणातील तांत्रिक घडामोडी, इमर्सिव्ह ऑडिओ आणि परस्परसंवादी सामग्री लोक माध्यमांशी कसे संवाद साधतात ते हे समजून घेणे आणखी क्रांती करते. तथापि, बदलत्या मीडिया इकोसिस्टमवर वाटाघाटी करताना किती सावधगिरी बाळगली पाहिजे हे डीपफेक तंत्रज्ञानासारख्या समस्यांवर प्रकाश टाकते.

९.१६ प्रश्न

१. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सची चर्चा करा.

२. ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानावर एक टीप लिहा.

३. समाजशास्त्र आणि तंत्रज्ञान यांच्यातील संबंध थोडक्यात स्पष्ट करा.

४. 5G तंत्रज्ञान आणि त्याचे फायदे यांची चर्चा करा.

९.१७ संदर्भ

1. Chong, E. (2023, February 8). Japanese Cafe Hires Paralyzed People to Control Robot Servers.*ILLUMINATION*.Retrieved from https://medium.com/illumination/japanese-cafe-hires-paralyzed-people-to-control-robot-servers-f949d5d34369#:~:text=The%20company%2C%20DAWN%2C%20or%20Diverse,known%20as%20Lou%20Gehrig's%20disease.

https://www.youtube.com/watch?v=6MGPEjeGgj4&ab_channel=SouthChinaMorningPost Video link of Robots.

2. https://www.lamasatech.com/blog/hologram-technology-becoming-vital/

3. Hilbert M. (2020). Digital Technology and social change: the digital transformation of society from a historical perspective. *Dialogues in clinical neuroscience*, *22*(2), 189–194.

4. https://doi.org/10.31887/DCNS.2020.22.2/mhilbert

5. Artificial intelligence comes to farming in India | BBC News https://www.youtube.com/watch?v=JeU_EYFH1Jk&ab_channel=BBCNews

Publish date: January 11, 2024

6. https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2022/03/02/the-5-biggest-media-and-entertainment-technology-trends-in-2022/?sh=3bcd7eb43277

Publish date: January 11, 2024

7. Buckley, D. (2021, August 5). Voice Technology Is the Next Big Thing in Media and Entertainment. *Variety*. Retrieved from https://variety.com/vip/voice-technology-is-next-big-thing-in-media-and-entertainment-1235031704/

8. https://www.billboard.com/pro/india-spotify-global-growth-revenue/

9. Blockchain technology - https://aws.amazon.com/what-is/blockchain/?aws-products-all.sort-by=item.additionalFields.productNameLowercase&aws-products-all.sort-order=asc

10. https://ondc-static-website-media.s3.ap-south-1.amazonaws.com/res/daea2fs3n/image/upload/ondc-website/files/ONDC-SabbaticalProgram_epd12a/1659889572.pdf

11. https://ondc.org/

12. Bijker, W. E. (2001). Technology, Social Construction of, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 15522-15527. https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/03169-7

13. https://ebooks.inflibnet.ac.in/lisp1/chapter/the-digital-divide/#:~:text=The%20term%20'digital%20divide'%20describes,take%20advantage%20of%20their%20usage. Digital Divide.

14. https://www.investopedia.com/terms/i/interactive-media.asp

15. https://www.nextechar.com/blog/what-is-augmented-reality

❄❄❄❄❄❄❄

१०

उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण- पार्श्वभूमी आणि वादविवाद

घटक रचना

१०.० उद्दिष्ट्ये

१०.१ प्रस्तावना

१०.२ उदारीकरणाचा अर्थ

१०.३ खाजगीकरणाचा अर्थ

१०.४ जागतिकीकरणाचा अर्थ

१०.५ सारांश

१०.६ प्रश्न

१०.७ संदर्भ

१०.० उद्दिष्ट्ये

१. उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण या प्रक्रियांचा अर्थ समजून घेणे.

२. उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण यांची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.

३. जागतिकीकरणा विषयीचे वादविवादाचा अभ्यासणे.

१०.१ प्रस्तावना

या घटकात, आपण उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण याबद्दल शिकू या. जरी आपण या विषयांबद्दल याआधी अनेक पेपर्समध्ये किंवा आपल्या ग्रॅज्युएशनमध्ये शिकला असाल, तरीही आपण याकडे वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहू या.या घटकामध्ये उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण चळवळीची पार्श्वभूमी समजून घेण्यावर देखील लक्ष केंद्रित केले आहे. उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण चळवळीच्या आसपासच्या काही मुख्य वादविवादांवर चर्चा करण्यावर देखील लक्ष केंद्रित केले आहे. या विषयांबद्दल जाणून घेतल्याने आपल्याला आपल्या सभोवतालच्या समस्यांकडे पाहण्याचा एक दृष्टीकोन विकसित करण्यात मदत होईल.

१०.२ उदारीकरणाचा अर्थ

उदारीकरण म्हणजे सरकारी नियम शिथिल करणे. उदारीकरण, अर्थशास्त्राच्या संदर्भात सामान्यतः वापरले जाते. ते विशेषत: पैसा आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील निर्बंध कमी

करण्याचा संदर्भ देते. उदारीकरण म्हणजे उद्योगावरील सरकारी बंधने दूर करणे. उदारीकरण म्हणजे सरकारी कृतीतून बाजाराची मुक्तता होय.

- **उदारीकरणाची पार्श्वभूमी:** २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, आपण नियंत्रणमुक्ती आणि उदारीकरण या दोन्हींच्या बाजूने नाट्यमय चळवळ पाहिली आहे. 1992 मध्ये नॉर्थ अमेरिकन फ्री ट्रेड ॲग्रीमेंट (NAFTA), 1986 मध्ये सिंगल युरोपियन ॲक्ट आणि 1947 मध्ये जनरल ॲग्रीमेंट ऑन टॅरिफ अँड कमर्शियल (GATT) यासह अनेक मुक्त व्यापार करारांवर स्वाक्षरी करून व्यावसायिक उदारीकरण प्रगत झाले. आर्थिक संस्थांसाठी सर्वाधिक संस्था को-ऑपरेशन अँड डेव्हलपमेंट (OECD) राष्ट्रांनी 1970 च्या दशकात मुक्त व्यापार स्वीकारला होता आणि अनेक विकसनशील राष्ट्रांनी उदा मध्य आणि पूर्व युरोपमधील कम्युनिस्ट उत्तर सरकारे आणि पीपल्स रिपब्लिकन ऑफ चायना यांनी 1980 च्या दशकात त्याचे अनुकरण केले. युनायटेड नेशन्स कॉन्फरन्स ऑन ट्रेड अँड डेव्हलपमेंट (UNCTAD) च्या आकडेवारीनुसार, परदेशी गुंतवणुकीवरील निर्बंध हटवण्याच्या दिशेने आणखी एक बदल झाला आहे. तो म्हणजे 1991 पासून, 599 राष्ट्रीय नियमांपैकी 95 टक्के थेट विदेशी गुंतवणुकीचे (एफडीआय) नियंत्रण, 1996 आणि त्यानंतर वाढलेल्या नियंत्रणमुक्ततेकडे झुकलेले जग हा आहे. आर्थिक बाजारपेठेतील राज्याचा हस्तक्षेपही संपुष्टात आला आहे. उदारीकरण करणारे पहिला आर्थिक बाजार हा परकीय चलन बाजार होता, ज्याने 1970 च्या मध्यात असे केले. त्यानंतर 1980 च्या दशकात (प्रगत औद्योगिक देशांसाठी) आणि 1990 च्या दशकात (नव्या औद्योगिक देशांसाठी) देशांतर्गत शेअर बाजार नियंत्रणमुक्त करण्यात आले.

  परकीय व्यापारात प्रचंड वाढ (जी 1948 ते 1997 दरम्यान सरासरी वार्षिक 6% दराने वाढली), थेट विदेशी गुंतवणूक (एफडीआय), ज्याने साठा आणि आवक जागतिक व्यापारातील वाढीला मागे टाकली आणि परकीय चलन आणि पोर्टफोलिओ भांडवल (सह परकीय चलन बाजाराची सरासरी दैनंदिन उलाढाल ट्रिलियन डॉलर्सपर्यंत पोहोचते) हे सर्व मोठ्या प्रमाणात उदारीकरण आणि नियंत्रणमुक्तीमुळे चालते. म्हणूनच, असे मानले जाते की नियंत्रण मुक्ती आणि उदारीकरण या दोन्ही गोष्टींनी अर्थव्यवस्थेच्या आंतरराष्ट्रीयीकरणात मदत केली आहे. नियंत्रणमुक्ती म्हणजे कायदे किंवा सरकारी नियंत्रणाचे इतर प्रकार कमी करणे, काढून टाकणे किंवा रद्द करणे. नियंत्रणमुक्तीचा अर्थ वारंवार विद्यमान नियमन बदलून त्याचा प्रभाव कमी करणे किंवा ते पूर्णपणे काढून टाकणे.

१०.३ खाजगीकरणाचा अर्थ

खाजगीकरण म्हणजे सार्वजनिक संसाधने किंवा सेवा खाजगी क्षेत्राकडे हस्तांतरित करणे. सरकारी मालकीची मालमत्ता खाजगी गुंतवणूकदारांना विकली जाऊ शकते किंवा सार्वजनिक आणि खाजगी व्यवसायांमधील स्पर्धेवरील कायदेशीर मर्यादा दूर केल्या जाऊ शकतात. सरकारने प्रदान केलेल्या सेवा आउटसोर्स केल्या जाऊ शकतात. सरकारी कार्यक्षमता वाढवणे हे वारंवार उद्दिष्ट असते; तरीसुद्धा, अंमलबजावणीचा सरकारी महसुलावर सकारात्मक किंवा नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. राष्ट्रीयीकरणाच्या संकल्पनेच्या

विरोधात, खाजगीकरण ही एक पद्धत आहे जी सरकार मोठ्या उद्योगांच्या नफ्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी वापरते, विशेषत: जे अन्यथा परकीय प्रभावाच्या अधीन असू शकतात.

- **खाजगीकरणाची पार्श्वभूमी:** सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम, किंवा (राज्य-मालकीचे उपक्रम, सार्वजनिक क्षेत्रातील) हे, आव्हानात्मक काळातून जात असलेले वातावरण बदलत आहे. त्यांच्या समस्यांमध्ये अपुरे उत्तरदायित्व, चुकीची संसाधने, खराब व्यवस्थापन आणि वारंवार महत्त्वपूर्ण नुकसान समाविष्ट होते. परिणामी, संसाधनांचा प्रचंड गळती(Drain) कमी करण्यासाठी आणि गुंतवलेल्या मालमत्तेची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी या प्रचंड महाकाय कंपन्यांची विक्री करण्यासाठी सर्वत्र सरकारांनी गेल्या काही दशकांमध्ये महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केले आहेत. **रामा** (1999) यांच्या मते, सार्वजनिक क्षेत्र संकुचित करणे आवश्यक आहे कारण ते विकसनशील राष्ट्रांच्या राज्य मालकीच्या उपक्रमामध्ये सुधारणा करण्यास मदत करते. ते म्हणाले की सुधारणेमुळे आर्थिक कार्यक्षमता वाढू शकते, परंतु जोखमींचे वजन करणे देखील महत्त्वाचे आहे. **चक्रवर्ती** आणि इतर यांच्या मते. (2017), हे व्यवहार्य असताना, कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स बदलांमुळे राज्य मालकीच्या उपक्रमांची कामगिरी वाढू शकते हे असूनही पूर्ण खाजगीकरण हे करणे अत्यंत कठीण बनवते. म्हणून, राज्य मालकीच्या उपक्रमांची पुनर्रचना करताना, धोरणकर्त्यांनी भरीव खाजगीकरणाचा गांभीर्याने विचार केला पाहिजे.

  त्याचप्रमाणे, **जोशी** (1999) यांनी खाजगीकरणामुळे सामाजिक खर्च आणि व्यत्यय कसे कमी होऊ शकतात यावर प्रकाश टाकला. त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये खाजगीकरणामुळे खाजगी क्षेत्रावरील सार्वजनिक विश्वास वाढत नाही आणि यामुळे कर्मचाऱ्यांची मोठ्या प्रमाणावर टाळेबंदी होते. परिणामी, 24 जुलै 1991 रोजी, भारत सरकारने नवीन औद्योगिक धोरण आणले जे अनेक उद्योगांचे खाजगीकरण करण्यासाठी ब्लू प्रिंट म्हणून पाहिले. पुनर्रचना प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून, सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या स्टॉक एक्स्चेंजवर सूचीबद्ध केल्या गेल्या, त्यांची निर्गुंतवणूक केली गेली आणि त्यांना खाजगी क्षेत्रात सामील होण्याची परवानगी देण्यात आली. सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांनी राज्य मालकीच्या उपक्रमांसाठी आर्थिक सहाय्य काढून टाकण्याचे काम केले जे पैसे गमावत आहेत, कॉर्पोरेट संस्कृती आणि व्यावसायिकता वाढवणे इ. भारताच्या आर्थिक वाढीसाठी एक आवश्यक घटक म्हणजे राज्य मालकीच्या उपक्रमांची उपस्थिती होय. तरीही, जागतिकीकरण आणि उदारीकरण केलेल्या आर्थिक वातावरणाने राज्य मालकीच्या उपक्रमांचे स्वरूप आणि ते कसे कार्य करतात हे बदलले असले तरीही, हे व्यवसाय या राष्ट्राच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत (Mishra 2014).

- **खाजगीकरणाभोवती वादविवाद:** व्यापक खाजगीकरणामध्ये समीक्षक आहेत जे असा युक्तिवाद करतात की, वाढलेली कार्यक्षमता नेहमीच खाजगी मालकीचा परिणाम नाही. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, त्यांचे म्हणणे आहे की, खाजगी क्षेत्राच्या व्यवस्थापकांना व्यावसायिक धोरणे किंवा नफा कमावण्याच्या तंत्राची अंमलबजावणी करण्याबद्दल दोषी वाटत नाही ज्यामुळे लोकांचा मोठा भाग मूलभूत सेवांच्या आवाक्याबाहेर जातो. उदाहरणार्थ, नफ्यावर चालणारा व्यवसाय गरीबांना आरोग्य सेवा देऊ नये किंवा शिकण्याची अक्षमता असलेल्या मुलांना शिक्षित न करण्याचा

निर्णय घेऊ शकतो. या प्रयत्नांना व्यवहार्य उपक्रमांमध्ये रूपांतरित करण्याच्या प्रयत्नात, सरकारी हस्तक्षेप जवळजवळ निश्चितपणे पुनर्संचयित केला जाईल - वस्तुस्थितीनंतर. जर सरकारने फक्त प्रथम स्थानावर सेवा देत राहिल्या असत्या तर त्याचा परिणाम कदाचित तितका वांछनीय नसेल.

मालकी सार्वजनिक की खाजगी हे विचारणे पुरेसे नाही. त्याऐवजी, महत्त्वाची चौकशी अशी आहे की कोणत्या परिस्थितीत व्यवस्थापक सार्वजनिक हितासाठी कार्य करण्यास अधिक इच्छुक असतील? खाजगीकरणाच्या मुद्द्याचे विस्तृत चित्र घेणे आणि कॉर्पोरेट क्षेत्रातील अलीकडील विलीनीकरण आणि अधिग्रहणांवरून झालेल्या संघर्षाच्या संदर्भात त्याची पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे. विलीनीकरण आणि संपादनाच्या समस्येप्रमाणेच, खाजगीकरणामध्ये नागरिकांनी, भागधारकांनी नियुक्त केलेल्या व्यवस्थापनाच्या एका गटाच्या जागी व्यवस्थापकांचा एक वेगळा गट असतो जो पूर्णपणे भिन्न भागधारकांना अहवाल देऊ शकतो. त्यांच्या भागधारकांचे हित नेहमीच सर्वोच्च प्राधान्य नसते. व्यवस्थापन, मग ते खाजगी असो वा सार्वजनिक. जेव्हा खाजगी व्यवस्थापकांना सार्वजनिक हितासाठी वर्तन करण्यास प्रोत्साहन दिले जाते - ज्यामध्ये कार्यक्षमतेचा समावेश आहे, परंतु ते इतकेच मर्यादित नाही तेव्हा खाजगीकरण फायदेशीर ठरेल (हार्वर्ड).

भारतातील खाजगीकरणात काही गुंतागुंत आहेत, उदा समाजातील उपेक्षित वर्गासाठी आरक्षणाचा अभाव. सार्वजनिक क्षेत्रातील, अनेक नोकऱ्यांमध्ये जात, जमाती इत्यादींवर आधारित महिला, अपंग, समाजातील उपेक्षित समुदायांसाठी आरक्षण कोटा आहे. खाजगी-आधारित कंपन्यांमध्ये हे प्रदान केले जात नाही. परिणामी, हे त्या लोकसंख्येला अधिक उपेक्षित बनवते जे एक सभ्य उपजीविका जगण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

खाजगी कंपनीतील नियम सार्वजनिक क्षेत्रातील नियमांपेक्षा भिन्न असतात, म्हणजे खाजगी कंपनीत नोकरी कधीही कायम नसते. ते hire and fire अनुसरण करतात. याचा अर्थ असा की प्रत्येक व्यक्तीला दररोज कामगिरी करावी लागते. कार्यक्षमतेचा अभाव, अगदी एक आठवडा, नोकरी गमावू शकते. हे अनिश्चिततेने भरलेले जीवन बनवते आणि ते एक आदर्श बनवते. खाजगी संस्थेच्या वेळा देखील बदलतात. काहीवेळा व्यक्तींकडे दोन पर्याय असू शकतात: नोकरी टिकवून ठेवणे किंवा मोफत ओव्हरटाइम करणे. खाजगी कंपन्यांमध्ये तीव्र स्पर्धा आधारित वातावरण आहे. हे, एक प्रकारे, संपूर्ण कार्यसंस्कृतीला आव्हानात्मक बनवते, ज्यामुळे व्यक्तीवर मानसिक परिणाम होतो. कंपन्यांसाठी, मानव संसाधनांसाठी काहीवेळा नफा हा एकमेव हेतू असतो.

विकसनशील देशांमध्ये, खाजगीकरण अधिक क्लिष्ट आहे कारण व्यक्तीला कमी पगार दिला जातो. उदाहरणार्थ- एखाद्या नोकरीची जाहिरात केल्यास, काही 100 जणांना कामावर घेतले जाते. त्यामुळे, काहीवेळा, कमी पगाराची मागणी करणाऱ्या परंतु आवश्यक गुण आणि पात्रता असलेल्या व्यक्तीला कामावर घेतले जाईल. हा एक प्रकारचा स्वस्त मजूर आहे. मोठी लोकसंख्या, अधिक नोकरी शोधणारे आणि संस्थेसाठी कमी नोकऱ्या, स्वस्त मजूर हा बोनस आहे. आजच्या काळात खासगी

कंपन्यांच्या बरोबरीने निर्माण झालेली कंत्राटी पद्धत प्रत्येक क्षेत्रात शिरली आहे. कंत्राटी शिक्षकांचेच उदाहरण घेऊ, मग ते शिक्षण असो, रुग्णालये असोत किंवा सरकारी कंपन्या असोत. कायमस्वरूपी राहावे आणि चांगला पगार मिळेल, या विचाराने शिक्षकांनी दशकभर महाविद्यालये आणि शाळांमध्ये काम केले आहे. उदाहरणार्थ, एका तात्पुरत्या कंत्राटी प्राध्यापकाला एका व्याख्यानासाठी रु. 500 ते 600 असे असले तरी, कायम विद्याशाखा सदस्यास रु. 80,000 ते 90,000 मासिक वेतन मिळते. यावरून कंत्राटी पद्धतीमुळे असमानता दिसून येते. यामुळे कामाची कार्यक्षमता आणि व्यक्तीचे मनोधैर्य दोन्ही तुटून आयुष्य सतत संघर्ष करत राहते. फक्त त्यालाच त्रास होतो असे नाही; शिक्षणामुळे तिला चांगली नोकरी मिळू शकते असा विश्वास व्यक्तीला वाटत असेल तर कुटुंबालाही त्रास होतो.

तुमची प्रगती तपासा

1. उदारीकरणाचा अर्थ काही ओळींमध्ये स्पष्ट करा.

----

2. कंपन्यांच्या खाजगीकरणाबद्दल तुमचे मत काय आहे?

१०.४ जागतिकीकरणाचा अर्थ

हा शब्द समान बाजार शक्तींच्या प्रसाराचे वर्णन करतो ज्यांनी मानवी आर्थिक क्रियाकलापांच्या सर्व क्षेत्रांवर दीर्घकाळ शासन केले आहे-ग्रामीण बाजारपेठ, महानगर उद्योग आणि वित्तीय केंद्रे-राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे तांत्रिक प्रगतीमुळे सीमापार व्यापार आणि आर्थिक हालचाली सुलभ आणि जलद होतात. 1980 च्या दशकात "जागतिकीकरण" हा शब्द अधिक वारंवार वापरला गेला.

आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांच्या विस्ताराने स्पर्धा वाढवून आणि श्रमांचे विभाजन करून कार्यक्षमता वाढविण्यात मदत केली आहे, ज्यामुळे व्यक्ती आणि अर्थव्यवस्थांना त्यांच्या कौशल्याच्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करण्याची परवानगी मिळते. याव्यतिरिक्त, जागतिक बाजारपेठांमुळे जगभरातील मोठ्या, अधिक वैविध्यपूर्ण बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करण्याच्या लोकांना अधिक संधी आहेत. याचा अर्थ असा होतो की ते अधिक निधी, तंत्रज्ञान, कमी खर्चिक आयात आणि अधिक विस्तारित निर्यात बाजारपेठेत प्रवेश करू शकतील. तथापि, प्रत्येकाला उच्च कार्यक्षमतेचा फायदा होईल याची बाजारपेठ नेहमीच हमी देत नाही. राष्ट्रांनी आवश्यक धोरणे स्वीकारण्यास तयार असणे आवश्यक आहे आणि सर्वात गरीब राष्ट्रांच्या बाबतीत, आंतरराष्ट्रीय समुदायाने असे करत असताना त्यांना मदत करणे आवश्यक असू शकते.

आर्थिक विकासाची पर्वा न करता, आर्थिक स्थिरता, आर्थिक वाढ आणि उच्च राहणीमान मिळवणे हे जगातील सर्व राष्ट्रांसाठी एक सतत आव्हान आहे. ही उद्दिष्टे विविध मार्गांनी गाठली जाऊ शकतात आणि प्रत्येक राष्ट्र त्याच्या राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेच्या अद्वितीय वैशिष्ट्यांमुळे भिन्न मार्ग निवडेल. असाच एक मार्ग म्हणजे जागतिकीकरणाचा.

अनेक राष्ट्रे आणि भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये भक्कम पुरावे आहेत की, राष्ट्रे "जागतिकीकरण" करत असताना, त्यांच्या लोकांना मोठ्या प्रमाणात उत्पादने आणि सेवा, तसेच स्वस्त खर्च, अधिक आणि चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्या, चांगले आरोग्य आणि उच्च श्रेणीत प्रवेश मिळतो. सामान्य जीवनमान हा निश्चितच योगायोग नाही की फार गरिबीत जगणाऱ्या विकसनशील जगाचे प्रमाण-प्रतिदिन $1 पेक्षा कमी उदरनिर्वाह म्हणून परिभाषित-गेल्या 20 वर्षांत निम्म्याने घटले आहे कारण अनेक राष्ट्रे जागतिक आर्थिक शक्तींसमोर उघडली आहेत.

जागतिकीकरणाचा व्यापक प्रभाव एखाद्याच्या वैयक्तिक, व्यावसायिक आणि राजकीय जीवनातील दैनंदिन निर्णयांपर्यंत सहज पोहोचतो. आरोग्य सेवेच्या क्षेत्रात, उदाहरणार्थ, समकालीन तंत्रज्ञानाचा सहज प्रवेश हा जीवन आणि मृत्यूमधील फरक असू शकतो. यामुळे स्वतंत्र माध्यमांमध्ये प्रवेश शक्य होईल, तसेच दळणवळणाच्या क्षेत्रात वाणिज्य आणि शिक्षण शक्य होईल. याव्यतिरिक्त, जागतिकीकरण विविध गैर-आर्थिक बाबींवर आंतरराष्ट्रीय सहकार्यासाठी एक चौकट स्थापित करू शकते, ज्यामध्ये सीमापलीकडीलचे स्थलांतर, पर्यावरणविषयक चिंता आणि कायदेशीर बाबींचा समावेश आहे. दुसरीकडे, जेव्हा एखाद्या देशाच्या रहिवाशांना हे लक्षात येते की त्यांना स्पर्धात्मक धोक्याचा सामना करावा लागतो तेव्हा परदेशी भांडवल, वस्तू आणि सेवांचा ओघ शैक्षणिक प्रणाली (Imf.org) श्रेणीसुधारित करण्यासाठी कॉल उत्तेजित करू शकतो.

- **वेळ आणि जागा संकुचित आहेत: गुटेनबर्ग गॅलेक्सी** (1962) मध्ये संप्रेषण तज्ञ **मार्शल मॅकलुहान** यांनी सादर केलेली क्लासिक "**ग्लोबल व्हिलेज**" कल्पना वेळ आणि जागा कशी विभाजित होते याचे सर्वोत्तम उदाहरण आहे. मॅक्लुहान म्हणाले की तात्काळ संप्रेषणामुळे भूगोलावर आधारित सत्ता विषमता लवकरच दूर होईल आणि जागतिक खेडे बनतील. अखेरीस, भूगोलशास्त्रज्ञ **डेव्हिड हार्वे** यांनी दावा केला की फोन, फॅक्स मशीन, ई-मेल, सोशल मीडिया आणि कमी किमतीच्या विमान प्रवासाचा सर्वव्यापी वापर ही "वेळ अवकाश संकुचना" चे मुख्य कारण आहेत जे उत्तर आधुनिक स्थितीचे वैशिष्ट्य आहे.

- **जागतिकीकरणाची पार्श्वभूमी:** जागतिकीकरणाची प्रक्रिया कधी सुरू झाली? संकल्पना, वस्तू आणि पद्धतींची देवाणघेवाण करण्याचे कदाचित सर्वात सुप्रसिद्ध प्रारंभिक उदाहरण म्हणजे सिल्क रोड, 50 BCE आणि 250 CE दरम्यान चीन, मध्य आशिया आणि भूमध्यसागर ओलांडलेल्या व्यापार मार्गांचे ऐतिहासिक नेटवर्क. रेशीम मार्ग व्यापार नवीन तंत्रज्ञानावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून होता, इतर जागतिकीकरणाच्या तेजीप्रमाणे. धातूविज्ञान आणि वाहतुकीच्या विकासामुळे नाणी शक्य झाली, ज्याने त्या काळातील महान साम्राज्यांना जोडणारे रस्ते बांधण्यास आणि कृषी उत्पादकता वाढल्यामुळे स्थानांमधील अधिक अन्नाची विनमय करण्यास परवानगी दिली. चिनी रेशीम, रोमन काच आणि अरबी मसाल्यांसारख्या वस्तूंसह बौद्ध

विश्वास आणि पेपर बनविण्याचे रहस्य यासारख्या संकल्पनाही व्यापाराच्या या टेंड्रल्समध्ये होत्या.

या प्रकारच्या देवाणघेवाणीला एक्स्प्लोरेशनच्या युगात वेग आला, जेव्हा युरोपियन संशोधकांनी आशियामध्ये नवीन सागरी मार्ग शोधत असताना चुकून अमेरिकेचा शोध लावला तेव्हा तेथे मसाले आणि रेशीम पोहोचले. पुन्हा एकदा, पूर्वी न सापडलेल्या आणि नव्याने सापडलेल्या खंडांमध्ये भरभराट करणारे सागरी व्यापार मार्ग तंत्रज्ञानाने खूप प्रभावित झाले. चुंबकीय होकायंत्राचा विकास आणि नाविन्यपूर्ण जहाज रचना शोधकांच्या यशासाठी आवश्यक होत्या. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना जुन्या आणि नवीन जगांमध्ये वनस्पती, प्राणी आणि स्पॅनिश चांदीची वाहतूक करणाऱ्या जहाजांवरून नेण्यात आले, त्यामुळे जगातील आतापर्यंतच्या खंडित प्रदेशात व्यापार आणि बौद्धिक संपर्क वाढला.

क्रांतीच्या युगात, जेव्हा स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाच्या संकल्पना वणव्यासारख्या अमेरिकेपासून फ्रान्सपर्यंत लॅटिन अमेरिका आणि त्यापलीकडे पसरल्या, तेव्हा जागतिकीकरणाचे जाळे विस्तारत राहिले. कारखाने, रेल्वेमार्ग, स्टीमबोट्स, ऑटोमोबाईल्स आणि विमानांच्या विकासामुळे चालत, अठराव्या, एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकातील औद्योगिक, वसाहती आणि युद्ध लाटांमधून प्रवास झाला.

माहिती युगात जागतिकीकरणाचा वेग वाढला. संगणक आणि संप्रेषणातील तांत्रिक घडामोडींनी नवीन जागतिक युगाची सुरुवात केली आणि "कनेक्टेड" ची व्याख्या बदलली. आधुनिक दळणवळण उपग्रहांमुळे युनायटेड स्टेट्स प्रथमच टोकियो येथे 1964 मध्ये उन्हाळी ऑलिंपिक पाहू शकले. इंटरनेट आणि वर्ल्ड वाइड वेबमुळे जर्मनीतील कोणीतरी बोलिव्हियामधील एका ताज्या बातम्यांबद्दल वाचू शकेल. शंभर वर्षांपूर्वी, बोस्टन, मॅसॅच्युसेट्स येथून लंडन, इंग्लंडला जाण्यासाठी एक आठवडा किंवा त्याहून अधिक वेळ लागला असता; आज, हे काही तासांत केले जाऊ शकते. डिजिटल क्रांतीचा जागतिक अर्थव्यवस्थेवरही मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झाला, जो वाढत्या प्रमाणात परस्परावलंबी आणि माहिती-आधारित होत गेला. सध्याच्या काळात, आर्थिक उपलब्धी किंवा जागतिक वेबवरील अपयशाच्या एका बिंदूचा प्रभाव सर्व प्रमुख जागतिक अर्थव्यवस्थांना जाणवतो.

जागतिकीकरणाचे सकारात्मक आणि तोटे यावर सतत चर्चा होत असते. इबोला सारख्या आजारांचा वाढता धोका आणि गंभीर तीव्र श्वसन सिंड्रोम (SARS) पसरणे, तसेच शास्त्रज्ञ पॉल आर. फुरुमो यांनी उष्णकटिबंधीय पाम तेल क्षेत्रातील सूक्ष्मजंतूंचे परीक्षण केलेले पर्यावरणीय नुकसान या जागतिकीकरणाच्या काही त्रुटी आहेत. साहजिकच जागतिकीकरणाने अनेक चांगल्या गोष्टीही सोबत आणल्या आहेत. श्रीमंत देश गरजू गरीब देशांना मदत करू शकतात आणि करतील. अनेक राष्ट्रे अधिक वैविध्यपूर्ण होत आहेत, ज्यामुळे इतर संस्कृतींचा शोध आणि प्रशंसा करण्याच्या संधी वाढल्या आहेत. एक जागतिक समुदाय आहे, एक जागतिक "आपण" आहे असा समज वाढत आहे. कोविड 19 हे जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम कसे होऊ शकतात याचे एक उदाहरण आहे. केवळ वस्तू आणि खाद्यपदार्थच नाही तर विषाणू देखील

एका देशातून दुसऱ्या देशात आणि इतर देशांमध्ये जाऊ शकतात (nationalgeographic.org).

- **जागतिकीकरणाभोवती वादविवाद:** मॅकडोनाल्ड्स, डिस्ने आणि कोका-कोला या कंपन्यांना जागतिकवादविरोधी प्रचारकांकडून वारंवार जागतिकवाद किंवा सांस्कृतिक साम्राज्यवादाची साधने राजकीय आणि आर्थिक वर्चस्वाचा एक नवीन प्रकार म्हणून चित्रित केले जाते. जागतिकतेच्या समीक्षकांचे म्हणणे आहे की जगभरातील राज्य अधिकारी उत्पादने आणि सेवांच्या वितरणावरील नियंत्रण गमावतील, त्यावेळी ग्राहकांच्या पसंतींमध्ये फेरफार करू शकणारा कोणताही व्यावसायिक उपक्रम यशस्वी होईल. या जागतिक शक्तीच्या दृष्टीकोनातून संस्कृतीवर (आणि त्याचे उत्पादन) नियंत्रण राजकीय आणि भौगोलिक सीमांवरील नियंत्रणापेक्षा अधिक आवश्यक आहे आणि लष्करी हताशपणे किंवा अगदी असहाय्यतेने देखील दिसते. हे निःसंशयपणे सत्य आहे की राष्ट्रीय सीमा अधिक ठिसूळ होत आहेत आणि जागतिक लोकप्रिय संस्कृतीवर प्रवेश प्रतिबंधित करण्याचा सरकारचा कोणताही प्रयत्न विशेषत: प्रतिबंधित असलेल्या गोष्टी अधिक मोहक बनतो. पॉप म्युझिक, चित्रपट, व्हिडिओ गेम्स, कॉमिक बुक्स, फॅशन, फास्ट फूड, पेये, होम डेकोर, मनोरंजन प्रणाली आणि फिटनेस गियर या जीवनशैलीशी संबंधित वस्तू आहेत ज्यांचा व्यापार लोकप्रिय संस्कृतीच्या बाजारपेठेत केला जातो, विशेषत: तरुणांनी अनुभवल्याप्रमाणे. इंटरनेटद्वारे, लाखो वापरकर्ते अप्राप्य प्रवेश करण्यासाठी संगणक सुरक्षा उपायांना टाळतात आणि अडथळे आयात करतात. 21 व्या शतकातील भांडवलशाहीच्या मूलभूत अराजकतेचे प्रतिनिधित्व करणारी एक नवीन आंतरराष्ट्रीय राजकीय रचना, "आभासी राज्य" चे सिद्धांत, सीमा नसलेल्या आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या कल्पनेचा प्रतिध्वनी करतात. मोठ्या भौतिकवादामुळे जागतिक स्तरावर पर्यावरणावरही परिणाम झाला आहे. खाजगी मालकीच्या कंपन्या पर्यावरणीय धोरणांपासून दूर जाण्याचा प्रयत्न करतात आणि त्यांचे उत्पादन प्रकल्प विकसनशील देशांमध्ये कच्च्या मालाच्या जवळ हलवतात जेथे पर्यावरणविषयक धोरणे इतकी कठोर नाहीत. एकप्रकारे ते स्वतःची जमीन जपतात पण इतरांचे पर्यावरण बिघडवतात. हे अविकसित किंवा विकसनशील देश जगणे विरुद्ध लोक विरुद्ध पर्यावरण या वादात अडकले आहेत.

- **जागतिकीकरणाचा भ्रम:** 1960 पासून शहरांमध्ये राहणाऱ्या लाखो लोकांसाठी दैनंदिन अनुभव अधिक एकसमान झाला आहे. उपयुक्तता, घरगुती उपकरणे आणि वाहतूक पायाभूत सुविधा अधिकाधिक सर्वव्यापी होत आहेत. आम्ही उत्तर अमेरिका आणि युरोपमध्ये गृहीत धरलेल्या तंत्रज्ञानाच्या "चमत्कार" ने कमी विकसित राष्ट्रांमधील अब्जावधी लोकांच्या जीवनमानात नाट्यमयरित्या सुधारणा केली आहे. थंड पेय, गरम पाणी, गोठवलेले मासे, स्क्रीन केलेल्या खिडक्या, बाटलीबंद स्वयंपाकाचा गॅस किंवा रेफ्रिजरेटर दैनंदिन अस्तित्व बदलतात. तथापि, या घडामोडींचा नेहमीच एकसमान प्रभाव असतो असे मानणे चुकीचे ठरेल. ग्रामीण भागात राहणारे बहुसंख्य लोक अजूनही रेफ्रिजरेटरला स्टेटस सिम्बॉल म्हणून पाहतात. ते फळ, शीतपेये आणि बिअर सोबत थंड करतात, तरीही रेफ्रिजरेटेड मांस, मासे आणि भाज्या हानिकारक असतात या कल्पनेकडे ते दुर्लक्ष करतात. याव्यतिरिक्त, काही

पदार्थ- बीन दही डिश, उदाहरणार्थ- गॅसच्या बाटल्या (ब्रिटानिका) ऐवजी लाकूड किंवा कोळसा यासारख्या पारंपारिक इंधनांचा वापर करून तयार केल्यावर ते अधिक चवदार असतात असे मानले जाते.

तुमची प्रगती तपासा

1. इंटरनेट आणि जागतिकीकरणामुळे वेळ आणि जागा कमी झाली आहे असे तुम्हाला वाटते का?

----

2. जागतिकीकरणाच्या भ्रमाची काही ओळींमध्ये चर्चा करा.

१०.५ सारांश

जागतिकीकरण आणि खाजगीकरण या संबंधित चळवळी आहेत ज्यांनी जगभरातील अर्थव्यवस्था आणि समाजांमध्ये लक्षणीय बदल केले आहेत. उदारीकरण म्हणजे सरकारचे निर्बंध कमी करणे. एक प्रकारे, बाजारातील सरकारी हस्तक्षेप कमी केल्याने उच्च कार्यक्षमता आणि स्पर्धेला प्रोत्साहन मिळते. खाजगीकरण खाजगी संस्थांना उत्पादकता आणि सर्जनशीलता वाढवण्यासाठी सरकारी मालकीच्या व्यवसायांचे मालकी आणि व्यवस्थापन देते. "जागतिकीकरण" हा शब्द त्या प्रक्रियेचे वर्णन करतो ज्याद्वारे उत्पादने, सेवा, ज्ञान आणि कल्पनांमध्ये सीमापार व्यापाराद्वारे अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती अधिक घट्ट होतात. या घडामोडींनी तांत्रिक विकास आणि आर्थिक विस्तारात मदत केली आहे परंतु असमानता, पर्यावरणाची हानी आणि सांस्कृतिक एकरूपतेचे प्रश्न देखील उपस्थित केले आहेत. जागतिकीकरणाच्या सभोवतालच्या काही वादविवाद म्हणजे संस्कृतींचे एकसंधीकरण करणे आणि एक प्रकारे स्थानिक संस्कृतीवर परिणाम करणे. खाजगीकरणाच्या वादविवादांमध्ये खाजगी कंपन्या नफ्यावर आधारित आहेत आणि स्वस्त कामगार कच्चा माल कसा वापरतात यावर चर्चा केली जाते.

शेवटी, जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणाच्या प्रक्रियेच्या परस्परसंवादाचा परिणाम म्हणून जगभरातील अर्थव्यवस्था आणि समाज बदलले आहेत. अनेक समीक्षक असेही सूचित करतात की वाढती उत्पन्न विषमता, पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि सांस्कृतिक एकरूपता या प्रत्येक समाजातील गंभीर समस्या आहेत. उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरणाचे समर्थक हे लक्षात घेतात की आर्थिक प्रगती, सर्जनशीलता यांचे परस्परसंबंध आहेत. धोरणकर्त्यांसाठी, सामाजिक कल्याण सुनिश्चित करणे आणि खुल्या बाजाराची फळे उपभोगणे यात संतुलन निर्माण करणे हा एक सतत संघर्ष आहे. जसजसे

आपण पुढे जात आहोत, तसतसे या प्रक्रियांमुळे समाजात निर्माण होणाऱ्या असमानता आणि असुरक्षा दूर केल्या पाहिजेत. त्याच वेळी, आपण जागतिक स्तरावर सर्वसमावेशक समृद्धी आणि शाश्वत विकासाला चालना दिली पाहिजे. अशाप्रकारे, एकविसाव्या शतकातील उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी प्रभावी नियमन, संसाधनांचे न्याय्य वाटप आणि निरोगी जगासाठी नैतिक व्यवसाय पद्धतींचे समर्पण आवश्यक आहे.

१०.६ प्रश्न

१. उदारीकरणाशी संबंधित वादविवादांवर चर्चा करा

२. उदारीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर चर्चा करा

३. खाजगीकरणाशी संबंधित वादविवाद आणि पार्श्वभूमी थोडक्यात स्पष्ट करा

४. जागतिकीकरण आणि त्याची पार्श्वभूमी यावर एक टीप लिहा

५. जागतिकीकरणाचा अर्थ आणि त्याभोवतीच्या वादविवादांची चर्चा करा.

१०.७ संदर्भ

Smith, N. (2013, August 1). liberalization. Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/topic/liberalization

Buren, H. J. Van (2023, June 14). Deregulation. Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/topic/deregulation

https://www.britannica.com/money/privatization

https://www.britannica.com/science/cultural-globalization/The-illusion-of-global-culture*James L. Watson*

https://education.nationalgeographic.org/resource/globalization/

Encyclopedic Entry – Globalization

https://www.piie.com/microsites/globalization/what-is-globalization

https://www.imf.org/external/np/exr/ib/2008/053008.htm

https://hbr.org/1991/11/does-privatization-serve-the-public-interest

Goodman, J. B., & Loveman, G. W. (1991). Does privatization serve the public interest? Harvard Business Review, 69(6), 71-86.

❄❄❄❄❄❄❄

११

राज्याची बदलती भूमिका

घटक रचना

११.० उद्दिष्टे

११.१ प्रस्तावना

११.२ राज्य म्हणजे काय?

११.३ राज्याची कार्ये

११.४ भारतातील राज्याच्या भूमिकेचे वेगवेगळे टप्पे

११.५ राज्याची उत्क्रांती

११.६ राज्याची बदलती भूमिका

११.७ १९९१ नंतर राज्याची भूमिका

११.८ सारांश

११.९ प्रश्न

११.१० संदर्भ

११.० उद्दिष्टे

१. राज्याचा अर्थ जाणून घेणे.

२. भारतातील राज्याची बदलती भूमिका समजून घेणे.

११.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात, आपण राज्याच्या बदलत्या भूमिकेबद्दल जाणून घेणार आहोत. प्रत्येकजण देशाच्या कायद्याशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे संवाद साधत आहे. विशेषत: दैनंदिन जीवनात, उदाहरणार्थ- आपण राजकारणाबद्दल बोलतो, सरकारी कायद्यांवर टीका करतो आणि काहीवेळी सरकारने केलेल्या कृतींचे कौतुक करतो. जागतिकीकरणामुळे राज्याविषयीची जागरूकता केवळ राष्ट्रीयच नाही तर जागतिक स्तरावरही आहे. मास मीडियाचा उदय आणि वेगवान बातम्यांची देवाणघेवाण यामुळे हे शक्य झाले आहे. आज, आपल्यापैकी अनेकांना रिअल-टाइम डेटा मिळू शकतो. मोठ्या प्रमाणावर माहिती मिळत असताना, राज्याचे बदलते स्वरूप जाणून घेणे देखील महत्त्वाचे आहे. राज्याचे कार्य भारतात तसेच जागतिक संदर्भात विकसित झाले आहे. नागरिकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी राज्य परिस्थितीशी जुळवून घेत आहे आणि विकसनशील परिस्थितीला प्रतिसाद देत उदयोन्मुख आर्थिक संधी घेत आहे. १९९१ मध्ये सुरू झालेल्या जागतिकीकरण प्रक्रियेचा परिणाम म्हणून जगातील मोठ्या संख्येने राष्ट्रे बाजाराभिमुख अर्थव्यवस्थांकडे वळत आहेत. या प्रकरणामध्ये, राज्य संदर्भाचा अर्थ केवळ महाराष्ट्र, तमिळनाडू सारखी वैयक्तिक राज्ये नसून संपूर्ण देश आहे. उदाहरणार्थ,

भारत. आपण जागतिक स्तरावर राज्याच्या भूमिकेचा देखील विचार करू, उदा. जागतिकीकरणासह, इतर देश अनेकदा धोरणांवर कसे प्रभाव टाकतात. प्रथम राज्याचा अर्थ जाणून घेऊ.

११.२ राज्य म्हणजे काय?

राज्य ही एक स्व-शासित राजकीय संस्था आहे जी इतर राज्यांनी मान्य केली आहे आणि जिची पूर्वनिर्धारित क्षेत्रामध्ये कायमची लोकसंख्या आहे. राजकीय संघटना हा राज्याचा एक प्रकार आहे; राजकीय संघटना ही केवळ एक प्रकारची मानवी संघटना आहे. म्हणून, राज्य ही एक संस्था आहे ज्याचा वापर लोक इतर लोकांवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करतात (जरी ही एकमेव संस्था नाही); असे असले तरी, ही एक संस्था आहे जी लोक आणि समुदायांवर अधिकार गाजवते. राज्य ही एक अमूर्तता आहे कारण तीला भौतिक अस्तित्व नाही, ती विशिष्ट क्षेत्रापुरती मर्यादित नाही आणि एका व्यक्ती किंवा लोकांच्या समूहामध्ये मूर्त नाही. व्यक्तींच्या एकमेकांशी असलेल्या विशिष्ट नातेसंबंधांमुळे घडणारी गोष्ट अशी तिची स्थिती मानणे चुकीचे असले तरी ते स्वतःचे जीवन असलेले अस्तित्व आहे.

जरी ते इतर राजकीय संघटनांचा समावेश करत असले तरी, राज्य ही एक प्रकारची राजकीय किंवा राजकीय संघटना आहे ज्यामध्ये ती इतर कोणत्याही राजकीय संघटनांचा भाग नसते. अशा प्रकारे, राज्य सर्वोच्च व्यापारी संस्था आहे. कारण, इतर शक्तींच्या अधीन असण्याची शक्यता असूनही, ते इतर कोणत्याही अस्तित्वात (उदा. दुसरे राज्य किंवा साम्राज्य) समाकलित केलेले नाही. भिन्न भौतिक प्रदेशांचा ताबा आणि स्वायत्त राजकीय अधिकार संरचना एक राज्य वेगळे करते. जरी सर्व राजकीय समुदाय हे राज्य नसले तरी, राज्य स्वतः एक राजकीय समुदाय आहे. एखाद्या राज्यामध्ये अनेक राष्ट्रे, एक राष्ट्र किंवा दोन्ही भाग असू शकतात, परंतु ते राष्ट्र किंवा लोक नसतात. समाज राज्याला जन्म देतो, परंतु राज्यामध्ये समाज समाविष्ट किंवा आत्मसात करत नाही. राज्यांमध्ये नेहमीच सरकारे असतील, परंतु राज्ये केवळ सरकारांपेक्षा मोठी आहेत कारण राज्यांपेक्षा कितीतरी जास्त सरकारे संखेने आहेत. राज्य ही एक समकालीन राजकीय संस्था आहे ज्याची उत्पत्ती आधुनिक युरोपमध्ये झाली आणि त्यानंतर ती जगाच्या इतर प्रत्येक प्रदेशात पसरली आहे.

जेव्हा एखाद्या राज्याच्या लोकसंख्येची संस्कृती, जागतिक दृष्टिकोन, जीवनपद्धती किंवा इतिहास असतो तेव्हा त्यांना राष्ट्र म्हणून ओळखले जाते. परिणामी भारत हा राष्ट्रीयत्वांचा देश म्हणून ओळखला जातो. नागरिकांचे सामाजिक आणि आर्थिक कल्याण जतन आणि प्रगत करण्यासाठी राज्य आवश्यक आहे. राज्य इतर गोष्टींबरोबरच सामाजिक न्याय, न्याय्य आर्थिक वितरण आणि संधीच्या समानतेची हमी देते.

राज्य हे नेहमीच राजकीय समुदाय नसते, जरी ते असू शकते. तथापि, ती नेहमीच एक संघटना असणे आवश्यक आहे म्हणजेच एक सामूहिक एजन्सी आणि अधिकृत संरचना दोन्हीही. राज्य सरकार सामान्यत: ती क्षमता व्यक्त करते. अधिकारी आणि राज्य मात्र समानार्थी नाहीत. राज्ये एक सरकार किंवा अनेक किंवा अनेक सरकारांसह अस्तित्वात असू शकतात. राज्ये ही प्रत्येक सरकारचा भाग नसतात.

उदाहरणार्थ, ऑस्ट्रेलियामध्ये अनेक नगरपालिका सरकारे, दोन प्रादेशिक सरकारे, सहा राज्य सरकारे आणि एक फेडरल सरकार आहे. युनायटेड स्टेट्स, कॅनडा, जर्मनी, मलेशिया

आणि भारत ही अनेक सरकारे असलेली काही राष्ट्रे आहेत. २००३ ते २००४ पर्यंत इराक, १९४५ ते १९५२ पर्यंत जपान (जेव्हा युद्धानंतरच्या मित्र राष्ट्रांचा ताबा संपुष्टात आला), आणि सोमालिया १९९१ ते २००० (डी फॅक्टो, २००२) ही राज्यांची काही उदाहरणे आहेत ज्यांनी, किमान तात्पुरते, ते राज्य चालवले आहे. सरकारशिवाय (किंवा किमान केंद्रीय प्रशासन). अनेक सरकारे ही संघराज्यांच्या घटकांची सरकारे असतात. तथापि, राज्यांशिवाय सरकारे अस्तित्वात असू शकतात; पॅलेस्टिनी प्राधिकरण हे असेच एक उदाहरण आहे. अशा प्रकारे, असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकतो की, राज्य एक सार्वभौम सत्ता आहे. (कुकाथास, चंद्रन, २०१४).

जगभरात राज्याची बदलती भूमिका

जागतिकीकरण, जसे ते आज दिसते आहे, सर्वात उल्लेखनीय ऐतिहासिक घटनांपैकी एक आहे ज्याने जगभरातील व्यक्ती, गट आणि राष्ट्रांना प्रभावित केले आहे. जागतिक भांडवलशाही व्यवस्था, ज्यामध्ये त्याचे घटक बनवणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय सहकार, असमान विनिमय संरचना, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था, नव-उदारमतवादी सरकारे, नव-व्यवस्थापकीय प्रशासकीय प्रणाली, भांडवली माध्यमे जाळे आणि बाजार वर्चस्व विचारसरणी यांचा समावेश आहे, या सर्वांवर वर्चस्व आहे. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया. विविध सामाजिक-ऐतिहासिक परंपरा असलेल्या देशांनी या बहुआयामी जागतिकीकरणामुळे राज्याच्या भूमिकेत आणि नोकरशाहीमध्ये काही सामान्य बदल पाहिले आहेत. सर्वसाधारणपणे सांगायचे तर, सरकारी यंत्रणा आर्थिक क्रियाकलापांचे नेतृत्व करण्याऐवजी सुलभीकरण करण्यात, बाजार शक्तींचे नियमन करण्याऐवजी समर्थन करण्यात, व्यापक सामाजिक प्रगतीऐवजी स्थानिक आर्थिक यशाला प्रोत्साहन देण्यात आणि लोकांना "नागरिक" पेक्षा "ग्राहक" प्रमाणे वागणूक देण्यात अधिकाधिक गुंतत आहे. , M. S. (१९९८).

जगभरात राज्याची बदलती भूमिका

राजेशाही आणि सरंजामशाही

↓

भांडवलशाही/बाजार अर्थव्यवस्था

↓

सामाजिक राज्य/समाजवाद

↓

मिश्र अर्थव्यवस्था

↓

झुकणारी बाजार अर्थव्यवस्था

११.३ राज्याची कार्ये

प्रत्येक राष्ट्राचे स्वत:चे असे वेगळे प्राधान्य असते. मालमत्तेचे हक्क, व्यापक आर्थिक स्थिरता, सांसर्गिक आजारांवर नियंत्रण, सुरक्षित पिण्याचे पाणी, रस्ते आणि गरीबांचे संरक्षण

यासारख्या शुद्ध सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा ही गरीब राज्य क्षमता असलेल्या राष्ट्रांसाठी मुख्य प्राधान्य असले पाहिजे. अनेक राष्ट्रांमध्ये, सरकार हे सगळे पुरवत नाही. अलीकडच्या सुधारणांचा भर हा आर्थिक तत्त्वांवर आहे. तथापि, कायदेशीर, संस्थात्मक आणि सामाजिक पाया सामाजिक अशांतता रोखतात तसेच दीर्घकालीन वाढीस प्रोत्साहन देतात. मध्यवर्ती कार्ये-उदा. प्रदूषण यांसारख्या बाह्य गोष्टींवर नियंत्रण ठेवणे किंवा पोलिसांची मक्तेदारी—या मूलभूत सेवांच्या पलीकडे जातात आणि सेवा निवृत्ती वेतन आणि बेरोजगारी विमा यांसारखे सामाजिक विमा लाभ समाविष्ट करतात.

या सार्वजनिक वस्तूंच्या तरतुदीची हमी देण्यासाठी सरकार बाजार आणि नागरी समाज यांच्याशी सहकार्य करू शकते; पण हस्तक्षेप करायचा की नाही हे ठरवू शकत नाही, फक्त ते कसे चांगले करायचे हे पाहतात. मजबूत-क्षमता असलेली राज्ये अधिक सक्रिय भूमिका स्वीकारू शकतात, गहाळ बाजारपेठेच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी समन्वय साधण्यास मदत करतात. पूर्व आशियातील अनुभवाने बाजारपेठेला चालना देण्यासाठी राज्याच्या सक्रिय औद्योगिक आणि आर्थिक धोरणाच्या भूमिकेत रस निर्माण केला आहे. राज्याची नियामक भूमिका विस्तारित झाली आहे आणि बहुतेक आधुनिक अर्थव्यवस्थांमध्ये अधिक गुंतागुंतीची झाली आहे, ज्यात अधिक पारंपारिक क्षेत्रे उदा. मक्तेदारी आणि समकालीन क्षेत्र उदा. आर्थिक उद्योग आणि पर्यावरण यांचा समावेश होतो.

नियमांची रचना राज्य नियामक संस्थांची क्षमता, बाजारपेठेची सुसंस्कृतता आणि वैयक्तिक उत्तरदायित्वावर अधिक लक्ष केंद्रित करून केलेली असावी. पायाभूत सुविधा, आरोग्य सेवा आणि शिक्षण यांसारख्या मूलभूत सेवांची हमी देण्यात राज्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली असली तरीही राज्याने केवळ प्रदाता असण्याची गरज नाही. या सेवा कशा पुरवायच्या, वित्तपुरवठा आणि नियमन कसे करायचे हे राज्य ठरवते तेव्हा बाजार, नागरी समाज आणि राज्य संस्थांची सापेक्ष ताकद विचारात घेणे आवश्यक आहे. देशांनी दुर्बलांचे रक्षण करताना विमा आणि मदत यात फरक केला पाहिजे. विमा, उदा. चक्रीय बेरोजगारी विरुद्ध, कुटुंबांना त्यांच्या उत्पन्न आणि उपभोगात मदत करून बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेतील अपरिहार्य चढ-उतार कमी करण्याचा प्रयत्न करतो. समाजातील गरीब लोकांना जगण्याचे साधन मिळावे म्हणून कामासाठी अन्नासारख्या उपक्रमांची गरज आहे.

११.४ भारतातील राज्य भूमिकेचे वेगवेगळे टप्पे

नेहरूवादी राज्य १९५२-१९६७: (Nehruvian state १९५२–१९६७) राज्याने या काळात कल्याण आणि विकासाची भूमिका पार पाडली. धर्मनिरपेक्ष आणि वैज्ञानिक आदर्शांना पुढे नेण्यासाठी विकासात्मक राज्य सामाजिक संरचना आणि अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव टाकला. राज्य राष्ट्रनिर्मिती प्रकल्पांवर काम करत होती. राज्याचे संपूर्ण नियंत्रण आणि अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण होते.

दडपशाहीचे राज्य १९७० : (A STATE OF REPRESSION) दडपशाही राज्य नियमितपणे आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी बळाचा वापर करत असे- विमा कंपन्या, बँका आणि इतर खाजगी व्यवसायांचे राष्ट्रीयीकरण. कोटा, परवानग्या आणि परवाने यांनी खाजगी क्षेत्राचा आणि भांडवलशाहीचा उदय रोखला. दुसरीकडे, दुपारचे जेवण, नोकरीची हमी आणि गरिबी निवारणासाठी अनेक सहाय्य कार्यक्रम सुरू करण्यात आले.

सिलिकॉन राज्य १९८०

या टप्प्यात, अर्थव्यवस्था मुक्त होऊ लागली किंवा अधिक उदारमतवादी होऊ लागली. नवीन, विकसनशील क्षेत्रांनी खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन दिले. सार्वजनिक क्षेत्रातील युनिट्सचे कार्य आणि आउटपुट काळजीपूर्वक तपासले गेले - अनेक उद्योगांमध्ये नवीन तंत्रज्ञानाचा परिचय करून दिला गेला.

अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण, १९९१:

जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण या नवीन प्रक्रिया आहेत. सरकार केवळ सक्षम करणारे आणि क्वचितच नियामक म्हणून काम करते. आधुनिक पद्धती लागू करण्यात आली आहे. सार्वजनिक क्षेत्रासाठी पूर्वी नियुक्त केलेले क्षेत्र खाजगी क्षेत्रासाठी खुले करण्यात आले. इतर आणि परदेशी गुंतवणुकीला परवानगी होती. नंतर परवाना राज बहुतेक संपुष्टात आले.

११.५ राज्याची उत्क्रांती

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा भारताकडे आधुनिक उद्योग नव्हता आणि दरडोई जीडीपी घसरत होता. १९४७-१९६४: नेहरू वर्षे. भारताचे पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी औद्योगिकीकरण आवश्यक असल्याचे मानले होते. गरिबी दूर करण्यासाठी, देशाचे जलद औद्योगिकीकरण करायचे असेल, सार्वजनिक बचत आणि गुंतवणूक वाढवायची असेल, आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील अवलंबित्व कमी करायचे असेल त्याचबरोबर स्वयंपूर्ण व्हायचे असेल तर नियोजित अर्थव्यवस्थेसह मजबूत सरकार आवश्यक होते. भारताने महत्त्वाच्या उद्योगांवर राज्य नियंत्रण राखणे निवडले, जे इतर अनेक पूर्व आशियाई राष्ट्रांपेक्षा वेगळे, ज्यांनी मजबूत खाजगी क्षेत्रातील उद्योग विकसित करण्यासाठी सरकारी मदत घेतली. भारतीय सरकारांनी शेतीच्या विरुद्ध व्यापाराच्या अटी झुगारून आणि आयात प्रतिस्थापनावर जोर देऊन एकप्रकारे शिक्षा केली कारण त्यांचा असा विश्वास होता की शेतीची क्षमता आणि निर्यात क्षमता मर्यादित आहे. त्यांच्यासाठी तांत्रिक ज्ञान आवश्यक होते, तसेच औद्योगिकीकरणही आवश्यक होते.

गरीबी हटाओ, १९६६-१९७७ मध्ये पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या कार्यकाळात राज्याच्या भूमिकेत दोन महत्त्वपूर्ण बदल झाले. प्रथम, नवीन बियाण्यांवर अनुदान देण्याच्या राज्याच्या कृतीने कृषी, ग्रामीण वीज, कृषी वित्त आणि खते यांच्याकडे लक्ष दिले. हरित क्रांतीच्या यशाने, भारताने १९७० च्या मध्यापर्यंत धान्य स्वयंपूर्णता प्राप्त केली. दुसरा बदल म्हणजे अर्थव्यवस्थेच्या सर्व पैलूंवर सरकारची वाढलेली पकड. "गरिबी हटाओ" या मोहिमेचा परिणाम बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, व्यापार निर्बंध, उत्पादनांच्या विस्तृत श्रेणीवर किंमत नियंत्रण आणि परदेशी गुंतवणुकीवर निर्बंध आणण्यात झाला. राज्याची अर्थव्यवस्था खुंटवण्यात यश आले. तथापि, या काळात जीडीपी अधिक वेगाने वाढला नाही, वार्षिक सुमारे ३.५ टक्के राहिला - १९७७ ते १९९१ दरम्यान वित्तीय तूट आणि खर्चात वाढ झाली.

उद्योगाच्या विस्ताराला चालना देण्यासाठी १९७७ ते १९९१ दरम्यान आयात आणि औद्योगिक परवान्यावरील कठोर निर्बंध हळूहळू सैल करण्यात आले. सरकारने दारिद्र्य विरोधी कार्यक्रम वाढवले, विशेषत: त्यांनी ग्रामीण भागात नोकऱ्या दिल्या, गरीबांना वाढत्या अनुदानाचा एक छोटासा भाग मिळाला. प्रत्येक निवडणुकीत राजकीय पक्षांच्या स्पर्धेमुळे

अनुदानात वाढ झाली. परिणामी लक्षणीय अर्थसंकल्पीय तूट, जी १९८५ मध्ये जीडीपीच्या ८.४% होती, चालू खात्यातील तूट वाढली. १९९१ च्या मध्यापर्यंत, भारताचा परकीय चलन साठा जवळजवळ पूर्णपणे संपुष्टात आला होता आणि नरसिंह राव यांनी नवीन प्रशासनाचे नेतृत्व केले होते.

भारताच्या परकीय कर्जाशी निगडीत वाढत्या व्याज खर्चामुळे, फेडरल सरकार किंवा राज्य सरकारे महत्त्वपूर्ण सार्वजनिक गुंतवणूक आणि सबसिडींना निधी देऊ शकत नव्हती. पूर्वीच्या प्रथा प्रचलित झाल्यानंतर, सरकारने परदेशी आणि खाजगी गुंतवणूक करण्यास सुरुवात केली.

अशाप्रकारे, सुधारणा प्रक्रियेला दिवाळखोरीमुळे चालना मिळाली, ज्यामुळे राज्याची स्थिती मोठ्या गुंतवणूकदाराकडून उद्योजक सुविधेकडे सरकली. हा बदल सामाजिक खर्चासाठी सरकारी निधी मोकळा करण्यासाठी अपेक्षित असला तरी, अर्थसंकल्पीय संकटामुळे मोठी वाढ रोखली गेली.

राव यांच्या प्रशासनाने बहुसंख्य औद्योगिक आणि आयात परवाने काढून टाकले, ज्याने रुपयाचे अवमूल्यन केले, आयात शुल्क लक्षणीयरीत्या कमी केले, आर्थिक उद्योगाचे उदारीकरण केले, आंतरराष्ट्रीय गुंतवणुकीचे स्वागत केले आणि पूर्वी केवळ सरकारी क्षेत्रांमध्ये खाजगी गुंतवणुकीला परवानगी दिली. १९९६ मध्ये नवीन युती प्रशासनाने कार्यभार स्वीकारला तेव्हा ही धोरणे मोठ्या प्रमाणात राखली गेली. आणि १९९७ च्या बजेटने रचनात्मकपणे त्या दिशेने वाटचाल केली. (जागतिक बँक अहवाल, १९९७).

११.६ राज्याची बदलती भूमिका

शास्त्रीय उदारमतवाद्यांनी निदर्शनास आणून दिले आहे की लोकांना सर्वात जास्त स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे आणि परिणामी, समाजात सरकारची केवळ किमान भूमिका असावी. हे किमान कार्य केवळ सामाजिक सुव्यवस्था आणि शांततेची चौकट देते जेणेकरून वैयक्तिक नागरिक त्यांना योग्य वाटेल तसे जगू शकतील. ही किमान राज्ये १९ व्या शतकात सामान्य होती, त्यांची संस्थात्मक यंत्रणा लष्कर, न्यायालये आणि पोलिस दलांपुरती मर्यादित होती. तथापि, संपूर्ण २० व्या शतकात, राज्याच्या सहभागासह ते अधिकाधिक असामान्य बनले आहेत. लोकशाही समाजवादी, समकालीन उदारमतवादी आणि पितृसत्ताक परंपरावादी यांनी आर्थिक आणि सामाजिक स्थिरतेसाठी निवडणूक दबावांवरील प्रगतीशील प्रतिक्रियेला पाठिंबा देण्यासाठी एक व्यापक वैचारिक युती तयार केली आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील राज्य

भारतीय संस्कृतीने राष्ट्र-राज्याची आधुनिक संकल्पना आणि राज्याची परंपरागत कल्पना भारतीय संस्कृतीत समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. राज्याची ही आयात केलेली कल्पना शेवटी प्रचलित असलेल्या स्वदेशी प्रतिमानाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करेल ही वस्तुस्थिती त्या वेळी त्यांना उघड झाली नव्हती.

साम्राज्यशाही राज्य संरचनेच्या वसाहती वारशाने ही प्रक्रिया सुलभ केली, ज्याने भारतीय समाजाच्या उर्वरित भागाशी राज्याच्या संबंधांना आकार दिला. मुख्य वारसा घटक म्हणजे राज्य हे समाजाचे शेवटचे संरक्षण, नैतिक आदर्श, परस्परविरोधी हितसंबंध असलेल्या

सामाजिक गटांमधील मध्यस्थ आणि गतिनिर्धारक म्हणून काम करते ही धारणा आहे. भांडवलशाही आर्थिक विकासाची इंजिने प्रज्वलित करण्यासाठी आणि गरिबीचे निर्मूलन करण्यास सक्षम एक न्याय्य आणि समाजवादाकडे झुकणारा नागरी समाज निर्माण करण्यासाठी, राष्ट्रवादी चळवळीने वसाहतवादाच्या राजकीय वारशाचे काँग्रेसच्या मार्गदर्शनाखाली एक मजबूत राज्यात रूपांतर केले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील राज्य

स्वातंत्र्योत्तर काळातील उच्चभ्रूंच्याही मनात विशिष्ट ध्येये आणि विचारधारा होत्या. त्यामध्ये सामाजिक समता, आर्थिक विकास, राजकीय लोकशाही आणि राष्ट्रीय एकात्मता ही भारताची मुख्य उद्दिष्टे होती. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी नेहरूंना नोकरशाही, केंद्र नियोजित राज्य निर्माण करायचे होते. राज्याने प्रचंड अणुऊर्जा केंद्रे, धरणे आणि पोलाद कारखानेही बांधले. भारतीय समाजातील वर्गबंधन आणि सरकारी यंत्रणा यांचा समन्वय कसा साधला जातो हेही यातून दिसून आले. परिणामी, भारताने एक मजबूत राज्य संरचना विकसित केली. यामध्ये प्रथम एकमत-निर्माण कार्यक्रम लागू करून भाषिक आणि प्रादेशिक विवादांचे निराकरण करण्यात ते सक्षम झाले. अशा प्रकारे, स्वातंत्र्यानंतर, सत्ताधारी वर्गाने एक मजबूत राज्य स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला, जो मोठ्या प्रमाणात प्रभावी ठरला. याचे कारण असे की भारताच्या शासक वर्गाने देशाच्या भाषिक, वांशिक, प्रादेशिक आणि धार्मिक विविधतेला पूर्णपणे आत्मसात करून आणि अगदी उन्नत करून स्वातंत्र्यानंतर एक मजबूत राष्ट्र निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. हे करण्यात ते मोठ्या प्रमाणावर यशस्वी झाले.

११.७ १९९१ नंतरची राज्याची भूमिका

१९९१ नंतर, राज्यात काम करण्याच्या अनेक पद्धती बदलल्या आहेत. प्रथम, राज्य-व्यावसायिक संबंधांची पुनर्रचना झाली; दुसरे, वितरणाच्या राजकारणात समाजाचे कार्य, विशेषत: हक्क-आधारित चळवळी किंवा तळाशी असलेल्या दबावांबाबत; तिसरे, एकाच वेळी बाजारपेठेसाठी अधिक जागा निर्माण करताना व्यापक सार्वजनिक सामाजिक कार्यक्रम पार पाडण्यात राज्याची विरोधाभासी भूमिका; आणि चौथे, बदलत्या राजकीय शासनांतर्गत राज्य आणि लोकशाही स्वरूपाचे शासन यांच्यातील गतिमान संबंध स्पष्ट होताना दिसतात.

पूर्वीचे धोरण उजव्या-आधारित धोरणात "लक्ष्य" आणि "लाभार्थी" वर केंद्रित होते तसेच कल्याणकारी हस्तक्षेपांवरील भारत सरकारची भूमिका बदललेली दिसते. सरकार, इतर आणि सामाजिक संस्था यांच्या वर्तनाबद्दल लोकांना नैतिक विचार मांडता यावेत यासाठी यावेळी अनेक कायदे करण्यात आले. या संक्रमणाचा अर्थ लावण्यासाठी स्थापन केलेला विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन या प्रकरणात सादर केला आहे. २०१३ चा राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा, २००५ चा माहिती अधिकार कायदा, २००५ चा महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम आणि बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ इ.

"राजकीय व्यवहार" कसा प्रभाव पाडतो आणि "वादग्रस्त व्यवहार" द्वारे प्रभावित होतो हे तपशीलवार नसले तरी, अधिकार आणि क्षमतांवरील मानक संभाषित सार्वजनिक धोरणाला आकार देण्याच्या नंतरच्या महत्त्वावर जोर देते. भारतातील मानवी विकासाचे भवितव्य शेवटी विविध राजकीय मोहिमा आणि स्पर्धात्मक निवडणूक प्रचार यांच्यातील परस्परसंवादामुळे

आकाराला येईल या कल्पनेला आणि दुसरीकडे विकास चर्चाविश्वाशी संबंधित बदलत्या मानक चिंतेमुळे मानवी विकासाच्या विविध मार्गांचे समर्थन केले गेले. त्यानंतरच्या वर्षांत या क्रियांचा परिणाम म्हणून विकास पाहता येईल.

असा दावा आहे की भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सध्याच्या वैशिष्ट्यांमध्ये नवउदारवाद, जागतिक भांडवलशाही आणि सर्वसमावेशक विकास यांचा समावेश आहे. या त्रिसूत्रीचा उगम भारताच्या राज्यात झाला असे मानले जाते, जेथे नोड्सचे एकत्रित प्रभाव जे त्यास विरुद्ध दिशेने ढकलतात आणि खेचतात ते केंद्रित असल्याचे मानले जाते. जेव्हा ते या विविध भूमिका पार पाडते, तेव्हा भारतीय राज्य एकाच वेळी त्याच्या सौम्य आणि आक्रमक बाजू प्रकट करते. त्याची हिंसक बाजू अपवाद आणि आदिमतेत जमा होण्याच्या स्थितीद्वारे दर्शविली जाते; दुसरीकडे, त्याची मानवतावादी बाजू प्रदर्शित केली जाते, आणि राष्ट्र उभारणीला गरीबांसाठी सामाजिक कार्यक्रम आणि भांडवलशाही-प्रेरित वाढीसाठी मानवी भांडवलाच्या विकासाद्वारे मदत केली जाते. भारतीय राज्याचे बदलते स्वभाव आणि भूमिका संस्थेच्या असण्याच्या तर्कामध्ये मूलभूत बदल दर्शवितात, जे त्याच्या वास्तविक कृती आणि दाव्यांच्या संदर्भात मान्य केले पाहिजे. भारतीय राज्य आता आपल्या हितसंबंधांऐवजी समाजाच्या भल्यासाठी चालते ही वस्तुस्थिती या संदर्भातील सर्वात लक्षणीय बदलांपैकी एक आहे.

२००० नंतर

काही विद्वानांच्या मते भारताची आर्थिक वाढ मंद होती (सुमारे १९८० पर्यंत) किंवा जगातील सर्वात वेगवान (२००३ नंतर). अयोग्य असमानतेबद्दलच्या नैतिक प्रश्नांमुळे असमानता कशी कमी होऊ शकते तसेच शाश्वत वाढ कशी धोक्यात येऊ शकते याबद्दल अधिक व्यावहारिक चिंतेला जन्म दिला. २००० च्या मध्यानंतर एक बदल झाला. याविषयी वाढत्या संशोधनावरून असे दिसून येते की भारताची प्रगती आता मानवी कल्याणातील प्रगतीशी अधिक जवळून संबंधित आहे. त्यामुळे, बहुतेक कार्यकर्त्यांच्या उठावाचे आणि माहितीच्या प्रगतीचे दृश्य केवळ आंशिक उत्तरे देतात (डी'कोस्टा, ए. पी. आणि चक्रवर्ती, ए. २०१९). सध्या, भारतामध्ये सर्वात मोठा डेटाबेस आहे, म्हणजे, आधार प्रणाली, जिथे त्यांच्या पात्रतेच्या किंवा त्यांची गरज असलेल्या लोकांना कल्याणकारी उपाय थेट दिले जात आहेत. जागतिकीकरणाने देशावर सकारात्मक प्रभाव टाकला आहे कारण एखाद्याच्या हक्कांबद्दल अधिक इंटरनेट सुलभतेची जागरूकता सुरू झाली आहे. पूर्वीच्या काळापेक्षा अधिक कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता देखील आली आहे. डिजिटलायझेशनमुळे राज्याच्या कामकाजात सुधारणा झाली आहे आणि राज्य आणि लोकांचा वेळ कमी झाला आहे.

११.८ सारांश

या प्रकरणात, आपण राज्याचा अर्थ समजून घेऊन सुरुवात केली. राज्य ही एक स्व-शासित राजकीय संस्था आहे जी इतर राज्यांनी मान्य केली आहे आणि जिची पूर्वनिर्धारित क्षेत्रामध्ये कायमची लोकसंख्या आहे. राजकीय संघटना हा राज्याचा एक प्रकार आहे; राजकीय संघटना ही केवळ एक प्रकारची मानवी संघटना आहे. म्हणून, राज्य ही एक संस्था आहे ज्याचा वापर लोक इतर लोकांवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करतात (जरी ही एकमेव संस्था नाही); असे असले तरी, ही एक संस्था आहे जी लोक आणि समुदायांवर अधिकार गाजवते. आपण राज्याच्या विविध कार्यांबद्दल देखील शिकलो, उदा. मालमत्ता अधिकार, स्थूल

आर्थिक स्थिरता, आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि पायाभूत सुविधा यासारख्या शुद्ध सार्वजनिक वस्तूंच्या महत्त्वावर जोर देणे, विशेषतः गरीब राज्य क्षमता असलेल्या राष्ट्रांमध्ये. हे सूचित करते की अलीकडील सुधारणांनी आर्थिक तत्त्वांवर लक्ष केंद्रित केले असताना, सामाजिक अशांतता रोखण्यासाठी आणि दीर्घकालीन वाढीस चालना देण्यासाठी कायदेशीर, संस्थात्मक आणि सामाजिक पाया हे घटकही तितकेच महत्त्वपूर्ण आहेत. गेल्या दशकांमध्ये भारतातील राज्याची उत्क्रांती आर्थिक विकास आणि प्रशासनाकडे बदलणारे दृष्टिकोन प्रतिबिंबित करते. नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली, मुख्य क्षेत्रांवर कडक सरकारी नियंत्रणासह, राज्य-नेतृत्वाखालील औद्योगिकीकरण आणि स्वयंपूर्णतेवर भर देण्यात आला. तथापि, असे काही वेळा होते जेव्हा राष्ट्रीयीकरण आणि आर्थिक निर्बंधांद्वारे चिन्हांकित केलेल्या राज्य हस्तक्षेपाचा विस्तार, जीडीपी वाढीस चालना देण्यात मर्यादित यश असतानाही, आणि १९९१ नंतरच्या कालावधीत वित्तीय दबावांमुळे चाललेल्या आर्थिक उदारीकरणाच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण बदल दिसून आला, ज्यामुळे नियमन झाले. सरकारीकरण संपुष्टात आणणे, परदेशी आणि खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे आणि थेट राज्य गुंतवणुकीपासून दूर जाणे. सामाजिक खर्चात वाढ होण्याची अपेक्षा असूनही, अर्थसंकल्पातील मर्यादांमुळे सुधारणांची व्याप्ती मर्यादित होती. एकंदरीत, भारताची राज्य उत्क्रांती केंद्रिय नियोजित अर्थव्यवस्थेकडून बाजारपेठेतील तत्त्वे आणि आंतरराष्ट्रीय संलग्नता वाढत्या प्रमाणात स्वीकारणाऱ्या अर्थव्यवस्थेकडे संक्रमण प्रतिबिंबित करते. विकसित होत असलेले राज्य-व्यावसायिक संबंध, वितरणाच्या राजकारणात समाजाची भूमिका आणि सामाजिक कार्यक्रम आणि बाजार सुलभीकरणात राज्याची दुहेरी भूमिका भारताच्या बदलत्या प्रशासनाची गतिशीलता अधोरेखित करते. लक्ष्य-आधारित दृष्टीकोनातून अधिकार-आधारित धोरणांकडे संक्रमण करून, भारत सरकारने राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा, माहितीचा अधिकार कायदा, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, आणि पारदर्शकता, सामाजिक कल्याण आणि नागरिक सशक्तीकरण यांना प्रोत्साहन देणारे महत्त्वाचे कायदे लागू केले आहेत. बालकांच्या मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात आली.

११.९ प्रश्न

१. राज्यातील विविध कार्यांची चर्चा करा.

२. १९९१ नंतरच्या राज्याच्या भूमिकेची चर्चा करा.

३. राज्याचा अर्थ स्पष्ट करा.

४. भारतातील राज्याच्या विविध टप्प्यांवर थोडक्यात टीप लिहा.

११.१० संदर्भ

Pushpa Sinha, Changing Role of the State

https://magadhmahilacollege.org/wp-content/uploads/2020/04/CHANGING-ROLE-OF-STATE.pdf

Kukathas, Chandran. (2014). A definition of the state. *University of Queensland Law Journal, 33(2)*, 357-366.

Available at: https://ink.library.smu.edu.sg/soss_research/2917

https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/25307/1/Unit-11.pdf

https://www.worldwidejournals.com/indian-journal-of-applied-research-(IJAR)/recent_issues_pdf/2015/August/August_2015_1438425746__88.pdf

https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/f6a06ef8-3c04-58ab-99ed-9fde6f5c2689/content World bank Report (1997)

https://www.business-standard.com/article/news-ians/the-changing-role-of-states-in-india-column-active-voice-114061600549_1.html

https://www.springerprofessional.de/en/changing-contexts-and-shifting-roles-of-the-indian-state/16892774

D'Costa, A. P., & Chakraborty, A. (Eds.). (2019). Changing contexts and shifting roles of the Indian State: New perspectives on development dynamics. Springer.

Haque, M. S. (1998). Impacts of Globalization on the Role of the State and Bureaucracy in Asia. *Administrative Theory & Praxis*, *20*(4), 439–451. http://www.jstor.org/stable/25611308

❄❄❄❄❄❄❄

१२

जागतिकीकरण आणि सामाजिक समता कार्यक्रम आणि लोक चळवळीवर प्रभाव

घटक रचना

१२.० उद्दिष्टे

१२.१ प्रस्तावना

१२.२ सामाजिक समतेचा अर्थ

१२.३ सामाजिक समानतेचे विविध प्रकार

१२.४ भारतातील सामाजिक समता कार्यक्रम

१२.५ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA)

१२.६ जागतिकीकरण आणि सामाजिक समता कार्यक्रमांचा प्रभाव

१२.७ लोकांच्या हालचाली समजून घेणे

१२.८ लोकांच्या चळवळीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव

१२.९ सारांश

१२.१० प्रश्न

१२.११ संदर्भ

१२.० उद्दिष्टे

१. सामाजिक समता कार्यक्रमांचा अर्थ आणि त्याचे विविध प्रकार जाणून घेणे.

२. सामाजिक समता कार्यक्रम आणि लोक चळवळीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव समजून घेणे.

१२.१ प्रस्तावना

जागतिकीकरणामुळे आपल्या भारतीय समाजाच्या विविध क्षेत्रांवर परिणाम झाला आहे, ज्यात कुटुंबाचे स्थलांतर, अन्न, संस्कृती, मास मीडिया, सामाजिक संस्था, भौतिकवादी आकांक्षा यांचा समावेश आहे. जागतिकीकरणासह, विशेषत: इंटरनेट प्रवेश आणि दूरदर्शनमुळे जगाशी संपर्क वाढला आहे,. भारताच्या अतिदुर्गम भागात राहणारे लोक जगाच्या इतर भागांतील बातम्यांपर्यंत प्रवेश करू शकतात. एक प्रकारे, त्याचा विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर प्रभाव पडला आहे आणि मुक्त व्यापार धोरणांमुळे, मोठ्या लोकसंख्येवर सामाजिक-आर्थिक अंतर देखील प्रभावित झाले आहे. देश आता काही प्रमाणात एकमेकांच्या योजना आणि धोरणांवर प्रभाव टाकू शकतात, विशेषत: लिंग हक्क, मानवतेचे हक्क, पर्यावरणीय समस्या आणि अशा अनेक सामाजिक समानता कार्यक्रमांसारख्या क्षेत्रात हे घडू शकते. हे पैलू समजून घेतल्याने आपणास सामाजिक विकासाबद्दल शिकण्यास मदत होईल आणि आपणास सुजाण नागरिक आणि विद्यार्थी बनवता येईल. अशा प्रकारे, या घटकात,

आपण विविध सामाजिक समता कार्यक्रम, लोकांच्या चळवळी आणि जागतिकीकरणामुळे त्यांचा त्यांच्यावर होणारा परिणाम याबद्दल जाणून घेऊ. प्रथम आपण सामाजिक समतेचा अर्थ जाणून घेऊया.

१२.२ सामाजिक समतेचा अर्थ

वित्त क्षेत्रामध्ये, "इक्विटी" म्हणजे कर्ज किंवा इतर दायित्वांशी निगडीत असलेल्या मालमत्तेचा ताबा दर्शवितो. हा शब्द रिअल इस्टेटच्या क्षेत्रात वापरला जातो. तथापि, सामाजिक न्याय हा देखील "सामाजिक समते" चा मुद्दा आहे. यामध्ये गरज आणि उपलब्धता या निकषांनुसार लोकांना संसाधने आणि संधींमध्ये प्रवेश देणे समाविष्ट आहे. निष्पक्षता आणि दृढता या गुणवत्तेला समता म्हणतात. सामाजिक धोरणामध्ये, सामाजिक समता म्हणजे सर्वांसाठी वस्तुनिष्ठता, न्याय आणि निष्पक्षता होय. प्रत्येक समुदाय सदस्याला समान संधी आणि परिणाम मिळतील याची हमी देणे हे उद्दिष्ट आहे; सामाजिक समानता व्यवस्थागत असणारी असमानता विचारात घेते. सर्व प्रकारची समानता असमानतेचे अस्तित्व ओळखते आणि ती नष्ट करण्याचा प्रयत्न करते.

१२.३ सामाजिक समानतेचे विविध प्रकार

फ्रेडरिकसन सामाजिक समतेची व्याख्या तीन घटकांचा वापर म्हणून करतात ज्याला तो "समानता" म्हणतो: "साधी वैयक्तिक समानता," "विभागीय समानता," आणि "समूह समानता." वैयक्तिक समानतेची व्याख्या समानतेचा एक वर्ग म्हणून केली जाते, उदा., एक व्यक्ती, एक मत. समाजातील श्रमाचे जटिल विभाजन खंडित समानतेकडे नेत आहे. समाजाच्या एका क्षेत्रात असमानता आणि दुसऱ्या क्षेत्रात समानता भिन्न असू शकते. उदाहरणार्थ, वैद्यकिय व्यावसायिक समान व्यावसायिक आचरण कायद्यांच्या अधीन नाहीत जे कायदे खाजगीरित्या काम करणाऱ्या राष्ट्रातील सर्व वकीलांना नियंत्रित करतात. एका गटामध्ये, समूह समानतेद्वारे समानता आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ - समूह समानता म्हणजे जिथे महिला वकील त्यांच्या पुरुष समकक्षांप्रमाणेच भरपाईची विनंती करतात.

१२.४ भारतातील सामाजिक समता कार्यक्रम

सर्व सामाजिक समता कार्यक्रम देशाला भेडसावत असलेल्या काही किंवा इतर समस्यांचे निराकरण करतात, जसे की बेरोजगारी, कुपोषण, लिंग भेदभाव, गृहनिर्माण, जास्त लोकसंख्या, सीमांतीकरण इ. यापैकी काही समस्या जागतिक समस्या देखील आहेत. त्यामुळे धोरणे आखताना सतरा शाश्वत विकास उद्दिष्टेही प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे जोडलेली असतात. हे 17 शाश्वत विकास उद्दिष्टे(SDG) पुढीलप्रमाणे आहेत: गरीबीचे निर्मूलन (SDG 1), शून्य भूक (SDG 2), चांगले आरोग्य आणि कल्याण (SDG 3), दर्जेदार शिक्षण (SDG 4), लैंगिक समानता (SDG 5), स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता (SDG 6), परवडणारी आणि स्वच्छ ऊर्जा (SDG 7), आदरयुक्त काम आणि आर्थिक वाढ (SDG 8), उद्योग, नवकल्पना आणि पायाभूत सुविधा (SDG 9), कमी असमानता (SDG 10), शाश्वत शहरे आणि समुदाय (SDG 11), जबाबदार उपभोग आणि उत्पादन (SDG 12), हवामान क्रिया (SDG 13), पाण्याखालील जीवन (SDG 14), जमिनीवरील जीवन (SDG 15), शांतता, न्याय आणि

मजबूत संस्था (SDG 16), आणि उद्दिष्टांसाठी भागीदारी (SDG 17). भारतातील काही सामाजिक समता कार्यक्रम सविस्तरपणे पाहूया-

१. **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (MGNREGA) – रोजगार:** देशातील बेरोजगारीची समस्या सोडवण्यासाठी मनरेगाची स्थापना करण्यात आली. 2005 मध्ये ग्रामीण विकास मंत्रालयाने स्थापन केलेला, मनरेगा हा जागतिक स्तरावर सर्वात मोठा रोजगार हमी कार्यक्रम आहे. या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट ग्रामीण कुटुंबातील प्रौढ सदस्यांना सार्वजनिक कामाशी संबंधित अकुशल अंगमेहनतीसाठी 100 दिवसांच्या रोजगाराची हमी दर आर्थिक वर्षात प्रदान करणे आहे. 2022-2023 पर्यंत मनरेगा अंतर्गत 15.4 कोटी लोकांना रोजगार मिळाला. हक्क-आधारित चौकट वापरून, हा कायदा मागील रोजगार हमी कार्यक्रमांच्या विरूद्ध, सततच्या गरिबीच्या मूळ कारणांना संबोधित करतो. महिलांनी प्राप्तकर्त्यांपैकी किमान एक तृतीयांश भाग बनवला पाहिजे. 1948 च्या किमान वेतन कायद्याने राज्यातील शेतमजुरांना दिलेले वैधानिक किमान वेतन निश्चित केले आहे.

२. **सर्व शिक्षा अभियान (SSA) – रोजगार:** मुलांच्या मूलभूत शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी सर्व शिक्षा अभियानाची निर्मिती करण्यात आली. मुले प्रौढ होतात आणि देशाचे महत्त्वाचे मानव संसाधन असतात जे अर्थव्यवस्थेच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. युनिव्हर्सल एलिमेंटरी एज्युकेशन (UEE), सर्व शिक्षा अभियान (SSA) साध्य करण्यासाठी भारत सरकारचा प्रमुख कार्यक्रम सर्वसमावेशक आणि एकात्मिक आहे, जो संपूर्ण राष्ट्राला मिशन मोडमध्ये व्यापतो. सर्व शिक्षा अभियान (SSA)2001-2002 मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राज्य सरकारांच्या सहकार्याने सुरू करण्यात आला.

३. **मध्यान्ह भोजन योजना – पोषण:** 15 ऑगस्ट 1995 रोजी केंद्र प्रायोजित योजना म्हणून स्थापित, प्राथमिक शिक्षणासाठी पोषण सहाय्य राष्ट्रीय कार्यक्रम (NP-NSPE) चे उद्दिष्ट प्रवेश, विद्यार्थी टिकवून ठेवणे आणि त्याचबरोबर उपस्थिती वाढवताना मुलांची पोषण स्थिती सुधारणे हे आहे.

2001 मध्ये, मध्यान्ह भोजन योजना (MDMS) शिजवलेल्या दुपारच्या जेवणाच्या कार्यक्रमात विकसित झाला. या कार्यक्रमांतर्गत, सरकारी आणि सरकारी अनुदानित प्राथमिक शाळांमध्ये उपस्थित असलेल्या सर्व मुलांना किमान 200 दिवसांसाठी तयार केलेले दुपारचे जेवण मिळणे आवश्यक होते, ज्यामध्ये दररोज किमान 300 कॅलरी ऊर्जा आणि 8-12 ग्रॅम प्रथिने असतात. 2002 मध्ये, ही योजना सरकारी अनुदानित, स्थानिक संस्था आणि सरकारी शाळांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांव्यतिरिक्त, पर्यायी आणि नाविन्यपूर्ण शिक्षण (AIE) केंद्रे आणि शिक्षण हमी योजना (EGS) मध्ये नोंदणी केलेल्या मुलांचा समावेश करण्यासाठी विस्तारित करण्यात आली. ऑक्टोबर 2007 मध्ये, प्राथमिक शिक्षणाला पोषण सहाय्य राष्ट्रीय कार्यक्रमाचे नामकरण 'शाळांमधील माध्यान्ह भोजनाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम' असे करण्यात आले आणि उच्च प्राथमिक वर्गात (वर्ग) नोंदणी केलेल्या 3,479 शैक्षणिकदृष्ट्या मागास ब्लॉक्स (EBBs) मधील मुलांचा समावेश करण्यासाठी त्याचा विस्तार करण्यात आला. सहावी ते आठवी. उच्च प्राथमिक-स्तर पोषण मानके 700

कॅलरी आणि 20 ग्रॅम प्रथिने अशी ठरविली गेली. 1.4.2008 पासून या योजनेचा विस्तार करून त्यात देशाच्या सर्व प्रदेशांचा समावेश करण्यात आला.

४. **दीनदयाल अंत्योदय योजना (DAY) :** दीनदयाळ अंत्योदय योजना (DAY) कौशल्य विकासाद्वारे शहरी भागातील गरीब लोकांसाठी शाश्वत उपजीविकेच्या शक्यता सुधारण्याचा प्रयत्न करते. मेड इन इंडिया उद्दिष्टाच्या प्रकाशात, सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी कौशल्य विकास महत्त्वपूर्ण आहे. गृहनिर्माण आणि शहरी गरीबी निर्मूलन मंत्रालयाने (HUPA) दीनदयाल अंत्योदय योजना सुरू केली. भारत सरकारने याप्रकल्पासाठी रु.500 कोटीचे अनुदान दिले. राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM) आणि राष्ट्रीय शहरी उपजीविका अभियान (NULM) या योजनेअंतर्गत एकत्रित केले जात आहेत. राष्ट्रीय शहरी उपजीविका अभियान (NULM) आता हिंदीमध्ये 'राष्ट्रीय शहरी आजीविका मिशन' आणि 'दीनदयाळ अंत्योदय योजना' (DAY-NULM) म्हणून ओळखले जाते. सर्व 4041 वैधानिक शहरे आणि अन्य शहरांमध्ये व्याप्ती वाढवून, शहरी भागांची योजना जवळपास संपूर्ण शहरी लोकसंख्येला अवगुंठित करते. शहरी दारिद्र्य कमी करणाऱ्या कार्यक्रमांमध्ये भारतातील सुमारे 790 गावे आणि शहरे समाविष्ट आहेत.

१.५ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA)

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) 2013,5 जुलै 2013 रोजी पारित करण्यात आला आणि जरी सरकारने सार्वजनिक वितरण प्रणाली आणि लक्ष्यित सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे घरातील "अन्न सुरक्षा" या समस्येकडे लक्ष दिले असले तरी, अन्न सुरक्षेसाठी कल्याणाकडून अधिकार-आधारित दृष्टिकोनाकडे झालेला प्रतिमानात्मक बदल अधोरेखित होतो. लक्ष्यित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत, हा कायदा 75% ग्रामीण आणि 50% शहरी लोकसंख्येला अनुदानित अन्नधान्याचा कायदेशीर अधिकार प्रदान करतो. त्यामुळे, कायद्यानुसार, सुमारे दोन तृतीयांश लोकसंख्येला उच्च अनुदानावर अन्नधान्य मिळू शकते. घरातील सर्वात वयस्कर स्त्री, जिचे वय किमान 18 वर्षे असावे, महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने एक पाऊल म्हणून घरातील प्रमुख असणे आवश्यक आहे.

जागतिक स्तरावर अन्न सुरक्षेमागील मूलभूत कल्पना ही आहे की प्रत्येकाला सक्रीय आणि निरोगी जीवनासाठी आवश्यक असलेल्या आवश्यक पोषक घटकांचा प्रत्येक वेळी लाभ मिळेल. अन्न सुरक्षा ही अन्नाची उपलब्धता, संपादन योग्यता, स्थिरता आणि अन्नाचा वापर यांद्वारे परिभाषित केली जाते. भारतीय संविधानाच्या कलम 21 द्वारे हमी दिलेल्या जीवनाच्या मूलभूत अधिकाराचा अर्थ मानवी प्रतिष्ठेसह जगण्याच्या अधिकाराचा अंतर्भाव केला जाऊ शकतो, ज्यामध्ये अन्न आणि इतर आवश्यक गोष्टींचा अधिकार समाविष्ट असू शकतो, जरी भारतीय संविधानात अन्नाच्या अधिकाराचा उल्लेख नाही.

इतर सामाजिक समता कार्यक्रम आहेत जे तुम्ही सरकारी वेबसाइट्समध्ये पाहू शकता, उदा

प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY), राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजना (RSBY), स्वच्छ भारत अभियान (स्वच्छ भारत मिशन), अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती उप-योजना (SC/ST उप-योजना), प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY) - सर्वांसाठी घरे, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM), राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रम (NSAP), एकात्मिक बाल

विकास सेवा (ICDS), बेटी बचाओ, बेटी पढाओ (मुलगी वाचवा, मुलीला शिक्षित करा), आयुष्मान भारत प्रधान मंत्री जन आरोग्य योजना (PM-JAY), राष्ट्रीय शहरी उपजीविका अभियान (NULM), अटल पेन्शन योजना (APY), उज्ज्वला योजना (प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना - PMUY), राष्ट्रीय महिला सक्षमीकरण अभियान (NMEW), राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM)).

तुमची प्रगती तपासा

१. सामाजिक समता म्हणजे काय?

----

२. भारतातील काही सामाजिक समता कार्यक्रमांची यादी करा.

१२.६ जागतिकीकरण आणि सामाजिक समता कार्यक्रमांवर प्रभाव

वाढती राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक एकात्मता आणि राष्ट्रे आणि प्रदेशांमध्ये परस्परावलंबन याला जागतिकीकरण म्हणतात. याचा परिणाम म्हणून, व्यापार उदारीकरण, थेट परकीय गुंतवणूक, स्थलांतर, तांत्रिक प्रगती आणि परस्पर-सांस्कृतिक संवाद या सर्वांनी त्याला चालना दिली आहे. जागतिकीकरणाने अनेक क्षेत्रांवर परिणाम केला आहे, उदा, मानवी विकास आणि सामाजिक न्यायाला चालना देणारी धोरणे आणि उपक्रम, गरिबी, असमानता आणि सामाजिक बहिष्कार कमी करण्यासाठी धोरणे इ. याचा सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम वेगवेगळ्या समाजांवर आणि जगाच्या भागांवर झाला आहे.

- **सामाजिक समता कार्यक्रमांवर जागतिकीकरणाचा सकारात्मक प्रभाव:** भारताची वेगवान आर्थिक वाढ आणि प्रगती जागतिकीकरणामुळे सुलभ झाली आहे, ज्यामुळे भारताला नवीन बाजारपेठ, संसाधने आणि तंत्रज्ञानामध्ये प्रवेश मिळाला आहे. सरकारचे उत्पन्न आणि त्याचबरोबर सामाजिक संरक्षण, आरोग्य सेवा आणि शिक्षण यासारख्या सामाजिक कार्यक्रमांना निधी देण्याची क्षमता देखील वाढली आहे.

  जागतिकीकरणाच्या परिणामी, मानवी हक्क, लैंगिक समानता, पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यासह आंतरराष्ट्रीय मानदंड आणि मानके भारतात आणली गेली आहेत आणि यामुळे त्याची सामाजिक धोरणे आणि उपक्रम आकाराला आले आहेत. उदाहरणार्थ, भारत आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय करार, बालहक्कांवरील करार आणि उन्मूलनावरील करार यासह सामाजिक समस्यांशी संबंधित अनेक आंतरराष्ट्रीय करार आणि करारांवर स्वाक्षरी

करणारा देश आहे. महिलांविरुद्ध सर्व प्रकारचा भेदभाव निर्मूलन करणे शक्य झाले आहे.

अशासकीय संस्था, सामाजिक चळवळी, नागरी संस्था या सर्वांना जागतिकीकरणामुळे नवीन शक्यता आणि अडचणींचा सामना करावा लागला आहे. हे गट सामाजिक न्याय आणि समानतेला चालना देण्यासाठी आणि असुरक्षित आणि दुर्लक्षित लोकसंख्येला सामाजिक सेवा प्रदान करण्यात महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत. नागरी समाजातील कृतिवंताच्या सक्रिय सहभागामुळे आणि दबावामुळे पारित झालेले काही ऐतिहासिक कायदे म्हणजे माहितीचा अधिकार कायदा, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा आणि शिक्षणाचा अधिकार कायदा हे होत .

- **भारताच्या सामाजिक न्याय समता उपक्रमांवर जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम:** आर्थिक संकटे, व्यापार विवाद, हवामान बदल आणि साथीच्या रोगांसह प्रत्येक देश आता बाह्य शक्ती आणि जागतिकीकरणामुळे जोखमींना अधिक तोंड देत आहे, या सर्वांमुळे सामाजिक आणि आर्थिक आघाड्यांवर देशाच्या सुरक्षिततेला आणि स्थिरतेला हानी पोहोचते. पुरेसे आणि विश्वासार्ह वित्त, समन्वय आणि अंमलबजावणीच्या गरजेमुळे, सामाजिक समानता कार्यक्रमांना त्यांची व्यवहार्यता आणि परिणामकारकता राखण्यात अडचणी आल्या आहेत.

  भारतातील वर्ग, जात, लिंग, धर्म, भूगोल आणि वांशिकतेशी संबंधित सध्याची विषमता आणि दरी जागतिकीकरणामुळे आणखी वाईट झाली आहे. यामुळे देशाची सामाजिक एकसंधता आणि एकोपा कमकुवत झाला आहे आणि सामाजिक तणाव आणि विवाद वाढले आहेत. शिवाय, जागतिकीकरणाच्या परिणामी गरीब आणि उपेक्षित लोकसंख्या आता शोषणाला अधिक बळी पडत आहे. यामध्ये कामगार, शेतकरी, महिला, मुले आणि अल्पसंख्याक यांचा समावेश आहे ज्यांना कमी पगार, धोकादायक कामाची परिस्थिती, बेरोजगारी, विस्थापन आणि बाजाराच्या दबावामुळे पर्यावरणाची हानी होते. कारण भारताने जागतिक व्यापार संघटना, जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यासह आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि करारांचे कायदे आणि नियमांचे पालन केले पाहिजे, जागतिकीकरणाने आपली सामाजिक धोरणे आणि कार्यक्रमांच्या निर्मिती आणि अंमलबजावणीमध्ये आपली स्वायत्तता आणि सार्वभौमत्व देखील काही वेळा धोक्यात ठेवले आहे. सामाजिक खर्च आणि हस्तक्षेपांची व्याप्ती आणि स्वरूप या संस्था आणि करारांद्वारे वारंवार अटी आणि मर्यादांच्या अधीन असतात, जे कदाचित भारताच्या राष्ट्रीय उद्दिष्टे आणि हितसंबंधांशी जुळत नाहीत. त्यामुळे जागतिकीकरणाचे सामाजिक समता उपक्रमांवर वेगवेगळे परिणाम झाले आहेत.

१२.७ लोकांच्या चळवळी समजून घेणे

1980 च्या दशकापासून, भारतातील सामाजिक चळवळी ज्यांनी राजकीय व्यस्तता आणि विकासासंबंधीच्या पारंपारिक शहाणपणावर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले होते. त्या चळवळी आज जनतेच्या चिंतेभोवती फिरत आहेत, परंतु त्यांच्या घटकांच्या विविधतेमुळे, त्यांचा सहभाग आणि परिणाम अपरिहार्यपणे गुंतागुंतीचा झाला आहे. लोक चळवळींनी शोषक शक्ती संबंध, निर्णय घेण्याचे केंद्रीकरण, जमीन, पाणी आणि जंगले यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांची

मक्तेदारी आणि वाढत्या क्रय-वस्तूकरण आणि विकास प्रक्रियेतील समुदायांचे अशक्तीकरण आणि या संसाधनांचा टिकाऊ वापर यांना विरोध केला. त्यांनी निर्णय घेण्याच्या आणि नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करण्याच्या लोकांच्या हक्कांचे रक्षण केले. भूमिहीन लोक, ग्रामीण आणि शहरी भागातील असंघटित मजूर, आदिवासी, दलित, विस्थापित लोक, शेतकरी, शहरी गरीब, छोटे व्यापारी आणि बेरोजगार तरुणांच्या चळवळींनी उदरनिर्वाह, संधी, सन्मान आणि विकासाचे प्रश्न हाती घेतले. याव्यतिरिक्त, वाढीच्या प्रक्रियेमुळे संसाधनांचे व्यापक नुकसान, केंद्रीकरण, गरीबी आणि विस्थापन झाले. विकासाच्या बळींनी सन्माननीय पुनस्थापना आणि पुनर्वसनासाठी संघर्ष केला, धोरणे आणि कार्यक्रमांना आव्हान दिले ज्यामुळे संपूर्ण भारतामध्ये त्यांचे अन्यायकारक स्थानांतर झाले. याला आता सूक्ष्म-चळवळी म्हणूनही ओळखले जाते. या सूक्ष्म-चळवळी मॅक्रो-मुव्हमेंट्स बनू शकतात (श्रीवास्तव, 2007).

भारतात अनेक वर्षांपासून अस्तित्वात असलेल्या विविध लोक चळवळी आहेत. उदा-

भारत छोडो आंदोलन (1942), चिपको आंदोलन (1973), नर्मदा बचाओ आंदोलन (1985), मंडल आयोग विरोधी आंदोलन (1990), सेव्ह सायलेंट व्हॅली आंदोलन (1973-1984), इंडिया अगेन्स्ट करप्शन मूव्हमेंट (2011), नक्षलवादी चळवळ (1973-1984). 1960 च्या उत्तरार्धात - सध्याचे, मजदूर किसान शक्ती संघटना (MKSS), भूदान चळवळ (1951), माहितीचा अधिकार चळवळ (RTI) (2005), दलित पँथर्स (1972), महिला मुक्ती चळवळ (1970), भारत जन आंदोलन (1992)), LGBTQ+ हक्क आंदोलन, शेतकरी आंदोलन (2020-2021).

१२.८ लोकांच्या चळवळीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव

जागतिकीकरणामुळे अनेक परदेशी कंपन्यांनी भारतात प्रवेश केला आहे. परिणामी, त्यांनी त्यांचे दोन्ही उत्पादन व तंत्रज्ञान सोबत आणले आणि भारतात कारखाने उभारले. यामुळे बाजारात स्पर्धा निर्माण झाली आणि केवळ बलवान खेळाडूच टिकू शकले. जितके व्यापारीकरण जास्त तितकी फूट वाढू लागली. अनेक सुपीक जमिनींचे उद्योगांमध्ये रूपांतर झाले आहे. जागतिकीकरणाने गांधीवादी तत्त्वज्ञानाच्या तुलनेत भांडवलशाही-आधारित तत्त्वज्ञान विकसित केले, ज्याने स्थानिक उत्पादने, उत्पादन, बियाणे, कुटीर उद्योग आणि स्वराज यांचा वापर करून अल्प प्रमाणात लक्ष केंद्रित केले. जागतिकीकरणाने देशांना पाश्चात्य-प्रभावित जीवनशैली अंगीकारण्यास प्रोत्साहित केले आहे जी मोठ्या बाजारपेठेवर चालणारी आणि व्यक्ती आणि पर्यावरण या दोघांसाठी हानिकारक आहे. आदिवासी भागांसारख्या अनेक ठिकाणी कारखाने उभारले जात आहेत, ज्यामुळे विस्थापन आणि सांस्कृतिक बंध नष्ट होत आहेत आणि लोकांमध्ये परकेपणाची भावना निर्माण होत आहे.

शीतपेय कंपन्या त्यांच्या उत्पादनासाठी मोठ्या प्रमाणात पाण्याचा वापर करतात. त्यामुळे अनेक भागातील भूजल कमी झाले आहे. बदलत्या जीवनशैलीमुळे आरोग्यदायी उत्पादने मार्केटिंगमुळे निरोगी दिसू लागली आहेत. गारमेंट उद्योगापासून फूड टेलिव्हिजनपर्यंत अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी बाजारपेठेवर वर्चस्व निर्माण केले आहे.

क्षैतिज आणि उभ्या युतींचा विकास हा जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF), आशियाई विकास बँक (ADB) आणि जागतिक व्यापार संघटना (WTO) सारख्या जागतिक शक्ती आणि वित्तीय संस्थांच्या वाढत्या प्रभावाला प्रतिसाद होता. भारतासारख्या राष्ट्रांमध्ये विकास धोरणे आणि प्रक्रियांना आकार देणे. या प्रतिक्रियेचाच एक भाग होता. या युती देशांतर्गत आणि जागतिक स्तरावर तयार झाल्या.

शांतता आणि अण्वस्त्रीकरण-विरोधी संघटना आणि पर्यावरणवादी, समाजवादी, स्वदेशी, कामगार, शेतकरी आणि अल्पसंख्याक संघटनांसह विविध गट, जागतिकीकरण, भांडवलशाही आणि विकसनशील देशांमधील विकसित देशांच्या भूमिकेच्या दुष्परिणामांवर प्रश्नचिन्ह आणि विरोध करणाऱ्या लोक चळवळींची उदाहरणे आहेत.

- **रोजगार संबंधित चळवळ:** जागतिकीकरणाच्या अतिरिक्त परिणामांमध्ये श्रमाचे प्रासंगिक महत्व आणि प्रासंगिकीकरण समाविष्ट आहे. कायम कर्मचाऱ्यांच्या जागी कंत्राटी आणि अस्थायी कर्मचाऱ्यांची प्रथा रूढ झाली आहे. आर्थिक सुधारणांनंतरच्या काळात बेरोजगारी वाढल्याचे अनेकांनी म्हटले आहे. सुस्थिरीकरण आणि संरचनात्मक समायोजन कार्यक्रमाचा भाग म्हणून कमी संधी आहेत. 1980 आणि 1990 च्या दशकाची तुलना केल्यास, संघटित क्षेत्रातील एकूण रोजगार वाढीच्या दरात लक्षणीय घट झाली आहे. न्यू इकॉनॉमिक अजेंडामध्ये सुरू झालेला आकार कमी करणारा अजेंडा समाविष्ट आहे. यामध्ये ओव्हरहेड कमी करून खर्चात कपात करणे आवश्यक आहे. 1947 चा औद्योगिक विवाद कायदा, कंपनीत टाळेबंदी किंवा बंद करण्याच्या योजनांवर योग्य मर्यादा घालतो. हा कायदा निर्दिष्ट करतो की टाळेबंदी किंवा कंपनी बंद करण्याच्या सूचना, या युनियनला प्रदान केल्या पाहिजेत. अशा परिस्थितीत व्यवस्थापन आणि युनियनने कर्मचाऱ्यांच्या नोकऱ्या वाचवण्यासाठी धोरण आखले पाहिजे. नोकरीच्या सुरक्षेशी संबंधित कामगार कायद्यात बदल व्यावसायिक कारणांसाठी केले जात आहेत. कारण विकसित राष्ट्रांमध्ये आधीपासूनच पूर्णतः कार्यक्षम सामाजिक सुरक्षा प्रणाली आहे, जिचा आकार कमी करणे कमी कठीण आहे. खेदाची बाब म्हणजे भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांना याचा अनुभव येत नाही. तथापि, 1992 च्या सुरुवातीला, कामगार क्षेत्रातील बेरोजगारांना सामाजिक सुरक्षा जाळे देण्यासाठी राष्ट्रीय नूतनीकरण निधीची स्थापना करण्यात आली. उदारीकरणामुळे, भांडवलाच्या विरोधात कामगारांची वाटाघाटी शक्ती वाढल्याने खाजगी क्षेत्रावरील सरकारची पकडही ढिली झाली आहे. राष्ट्रीयीकृत बँका, आयटीडीसी हॉटेल्स, राज्य विद्युत मंडळे आणि इतर आस्थापनांमधील कर्मचाऱ्यांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी कामगार संघटना संपावर गेल्या आहेत. नवीन आर्थिक धोरणाच्या अंमलबजावणीमुळे कामगार वर्गाच्या चळवळीतील त्रुटी स्पष्ट झाल्या आहेत. जागतिकीकरण आणि खाजगीकरणामुळे आरक्षणावर आधारित नोकऱ्या आणि संघटनांची संख्या कमी झाली आहे. एक प्रकारे, हे कामगारांचे हक्क आणि प्रत्येकासाठी समान संधीचा अधिकार या दोन्हींवर परिणाम करते. हे जागतिकीकरणाचे काही नकारात्मक परिणाम आहेत.

- **शेतकरी आंदोलन:** जागतिकीकरण आणि अनिश्चित शेतीशी संबंधित काही प्रचंड सामाजिक आणि पर्यावरणीय खर्च भारतातील शेतकरी आत्महत्यांच्या दुःखद

वाढीमुळे समोर आले. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि जागतिकीकरणाचा शेतकरी आत्महत्या दरावर परिणाम होतो आणि रणनीती आणि कायद्यांसाठी शिफारसी केल्या जातात. या अशांततेला अनेक प्रमुख घटक कारणीभूत आहेत, ज्यात प्रतिगामी कृषी धोरणे, उत्पादनात घट, अपुरा पतपुरवठा, खाजगी पक्षांचा हस्तक्षेप, जमिनीचे तुकडीकरण आणि बियाणे उद्योगाच्या खाजगीकरणाचा परिणाम म्हणून उच्च लागवडीचा खर्च, ज्यामुळे सर्वात त्रासदायक कर्ज झाले. पिढ्यानपिढ्या बियाणांची लागवड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना आता कायदेशीर अडथळे येत आहेत. विकसनशील राष्ट्रांमध्ये बियाणे पुरवठा म्हणून 1.4 अब्ज लोकांपर्यंत बहुतेक शेती-जतन केलेल्या बियाण्यांवर अवलंबून राहण्याचा अंदाज आहे. जनुकीय अभियंते हजारो वर्षांपासून बियाणे निवडलेल्या आणि वाढवलेल्या असंख्य शेती पिढ्यांच्या समृद्धीवर विस्तारत आहेत, तर खाजगी कॉर्पोरेशन्स असा युक्तिवाद करतात की त्यांच्याकडे एकमेव पेटंट अधिकार असणे आवश्यक आहे. बियाणे कंपन्यांनी शेतकऱ्यांना कडधान्ये, बाजरी आणि धान पिकवण्याकडे वळवण्याचे काम केले आहे. नवीन संकरित बियाण्यांनी त्यांच्या मूळ बियाण्यांची जागा घेतली आहे; या संकरित जातींचे जतन करता येत नाही, जरी ते महाग असले तरी प्रत्येक हंगामात आणावे लागते. शिवाय, संकरित प्रजाती कीटकांच्या प्रादुर्भावास अत्यंत संवेदनशील असतात. काही राष्ट्रांमध्ये कीटकनाशकांवर खर्च होणाऱ्या रकमेत दोन हजार टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. आपले जीवन संपवण्यासाठी आणि कर्जाची परतफेड कायमची टाळण्यासाठी शेतकरी आता त्याच रसायनांचे सेवन करत आहेत.

नोबेल विजेते नॉर्मन बोरलॉग यांनी दक्षिण आशियामध्ये बौने गव्हाच्या जाती आणल्या आणि संशोधन केले तेव्हा अन्न संकटाला तांत्रिक प्रतिसाद म्हणून हरित क्रांतीचा उदय झाला. मात्र, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या संकरित बियाण्यांमुळे लोकांचे जीवन धोक्यात येत आहे. शेतकरी परदेशी बाजारपेठेत प्रवेश करू शकत नाहीत, जिथे ते अधिक पैशात त्यांचा माल विकू शकतात आणि चांगले तंत्रज्ञान आणि कमी खर्चिक गुंतवणूक करू शकतात. त्यांना अनुदानित आयात आणि स्थानिक बाजारपेठेतील अपुरा प्रवेश यापासून अनुचित स्पर्धा देखील अनुभवावी लागते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या गुंतवणूक आणि विकास नियंत्रित करतात. निविष्ठा आणि वस्तु-बाजारावरील नियंत्रण सुरक्षित केल्याने शेतकऱ्यांचे अस्तित्व धोक्यात येते. व्यापार कायदे, आंतरराष्ट्रीय व्यापार निर्बंधांचे रुपांतर आणि अन्न सुरक्षा आवश्यकता यांचा लहान शेतकऱ्यांवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे.

तुमची प्रगती तपासा

1. लोक चळवळ म्हणजे काय हे काही ओळींमध्ये समजावून सांगा.

----

2. भारतातील काही लोक चळवळींची यादी करा.

१२.९ सारांश

जागतिकीकरणाचा काही देशांना इतरांपेक्षा अधिक फायदा झाला आहे. ही राष्ट्रे सामाजिक धोरण, पर्यावरण व्यवस्थापन आणि गुंतवणुकीसाठी मानके आणि मार्गदर्शक तत्त्वे स्थिर करतात कारण त्यांना जागतिक संस्थांना आदेश देण्याचा अधिकार आहे. भूतकाळाच्या तुलनेत कमी शक्तीशाली राष्ट्रे नियम लागू करण्यास सुरुवात करत आहेत. जागतिकीकरणाचे समर्थक त्यांच्यासोबत येणाऱ्या संधींवर भर देत आहेत. याने एक अशी प्रक्रिया सुरू केली आहे जी वर्ग व्यवस्था बदलू शकते आणि वैश्विकता मजबूत करू शकते. जागतिकीकरणामुळे ओळख आणि स्वत्व या मानवी संकल्पनाही बदलत आहेत. याव्यतिरिक्त, मध्यमवर्गाच्या बाजूने जन्मजात पूर्वाग्रह आणि भौतिकदृष्ट्या गरीब लोकांच्या हिताचे नुकसान केल्याचा आरोप आहे. जागतिकीकरणाचे युग हे बेरोजगारांच्या वाढीचे आहे असे आरोप केले जात आहेत. कामगार क्षेत्रातील नोकऱ्यांमध्ये कपात स्वेच्छेने झाली आहे. या घटकात आपण वेगवेगळ्या सामाजिक समता कार्यक्रमांबद्दल शिकलो आणि काही कार्यक्रम उदा माध्यान्ह भोजन इत्यादींबद्दल तपशीलवार माहिती घेतली. आपण लोक चळवळीबद्दल देखील शिकलो जी सत्तेत असलेल्यांना प्रश्न विचारत आहे आणि हे प्रश्नकर्ते शेतकरी, कामगार किंवा उपेक्षित वर्गाचे सदस्य असू शकतात. समाजाचा. जागतिकीकरणाशी येणारा संबंधही आपण पाहिला.

१२.१० प्रश्न

१. सामाजिक समता कार्यक्रमांवर जागतिकीकरणाच्या प्रभावाची चर्चा करा.

२. लोकांच्या चळवळीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव स्पष्ट करा.

३ . जागतिकीकरणामुळे शेतकरी आणि रोजगारावर होणाऱ्या परिणामांची चर्चा करा.

४. सामाजिक समता कार्यक्रमांवर जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम थोडक्यात स्पष्ट करा.

१२.११ संदर्भ

https://unitedwaynca.org/blog/what-is-social-equity/

https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/25315/1/Unit-9.pdf

Unit-9 Changing Norms of Social Equity, Participation, Autonomy, and Flexibility

https://dsel.education.gov.in/sites/default/files/2019-05/Manual_Planning_and_Apprisal.pdf

https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/mahatma-gandhi-national-rural-employment-guarantee-act-mgnrega

https://www.india.gov.in/spotlight/deen-dayal-antyodaya-yojana

https://www.epw.in/journal/2007/50/special-articles/new-peoples-movements-india.html

❄❄❄❄❄❄❄